Ільля Гурскі

РАСЦВІЛІ ВІШНІ

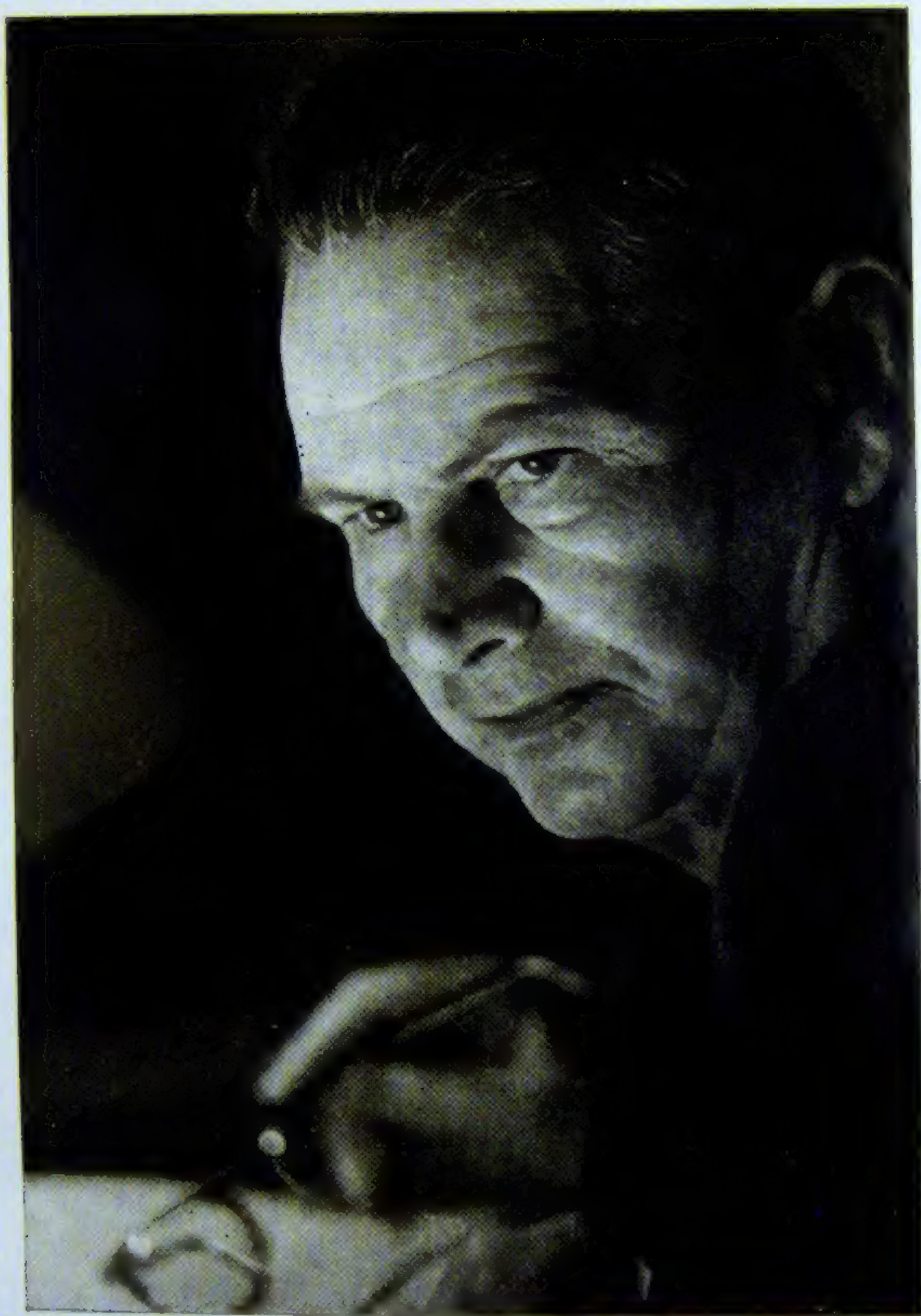

Ільля Гурскі

РАСЦВІЛІ ВІШНІ

Апавяданні

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1989

ББК84Бел7
Г95

Рэцэнзент
А. К. Клышка

В книгу Ильи Гурского (1899—1972) вошли лучшие рассказы из книг «Над Неманом» (1945), «На родных просторах» (1948), «Заре навстречу» (1949), «Неспокойные характеры» (1955), «В большой дороге» (1958), «Родная дорога» (1961).

Революционные события Великого Октября, подвиг советских людей в годы Великой Отечественной войны, мирные созидательные будни родной республики — такова тематическая направленность рассказов писателя.

Г $\frac{4702120201-156}{М\ 302(03)-89}$ БЗ 50—89

ISBN 5-340-00263-2

Перад бурай

Дзьмулі жнівеньскія вільготныя вятры, гналі з узмор'я свінцовыя хмары, засцілаючы блакітнае неба. Усё наваколле, нібы дыванамі, было ўслана цёмна-зялёнымі сенажацямі. На адным баку балотнай паўнаводнай рэчкі, якая змейкай выкручвалася сярод кустоў лазы, на невялічкай градзе ўзвышаліся кучаравыя бярозы. У рэчку ўпалі пакручаныя лісці, вецер пагнаў іх да чаратоў, што раслі навокал багністых берагоў.

Каля рэчкі важна стаяў на адной назе бусел, аглядаючы прасторы. З-за куста выскачыў хлапчук з падкасанымі па калені калашынамі, шпурнуў палку ў бусла. Той, нібы дражнячыся з хлапчуком, пастаяў з паднятымі крыламі, гатовымі да ўзлёту, а потым сабраў іх і паважна, як на шпацыры, пайшоў у бок узгорка, на якім зелянелі прысадзістыя яліны з зубчастымі вершалінамі.

На паплавах узвышаліся крыху парыжэлыя ад дажджу і ветру стагі, пахла духмяным сенам. Каля будана трымцелі на ветры рыбалоўныя снасці, дрыжалі тонкія канцы вудзільнаў, побач з касой ледзь прыкметна пагойдвалася на суку дубальтоўка, кідаючы цень на зямлю. Патрэскваў касцёр, ляцелі ўгару іскры, гаслі ў паветры і чорнымі кропкамі падалі на траву. Віліся чырвоныя стужкі навокал пачарнелага, падвешанага на перакладзіне салдацкага кацялка, у якім варылася небагатая страва. З кацялка тырчаў пучок зялёнай цыбулі, якая яшчэ не паспела змяніць свайго колеру.

За буданом, схаваўшыся ад пранізлівага ветру, сядзіць на пні чалавек. Ён, нахіліўшыся над паперамі, нешта піша. Па ўсім відаць, што праца ідзе добра, бо

чалавек піша радок за радком. Ён да таго захапіўся работай, што ў задуменні падняў руку і хацеў пагладзіць галаву, зусім забыўшыся, што ён у шапцы. Ён сёння ўжо напісаў некалькі старонак дробным, уборыстым, косым почыркам. Задаволены, чалавек прыжмурыў вочы, каля іх сабраліся маршчынкі; хацеў быў узяцца за бараду, але ўспомніў, што яе няма; паглядзеў на сціснуты кулак і сам сабе ўсміхнуўся. Ён, відаць, яшчэ не прызвычаіўся да таго, што барада паголена. Потым чалавек зняў шапку і павесіў на сучок. Вецер раздзімаў яго чорныя як смоль валасы.

Хаваючыся ад агентаў Часовага ўрада, Уладзімір Ільіч апынуўся ў будане паблізу станцыі Разліў. Сышчыкі збіліся з ног, каб знайсці месца, дзе хаваўся Ленін, але ім гэтага зрабіць не ўдалося.

— Канстанцін Пятровіч! — занепакоілася жанчына, што варыла яму абед: яна ўгледзела незнаёмага рыбалова, які хадзіў каля рэчкі. — А чаму вы без шапкі?..

Уладзімір Ільіч схамянуўся і, надзяваючы шапку, збіў парык, з-пад якога відаць быў вялікі лоб. Потым Уладзімір Ільіч устаў, выпрастаў спіну, заклаў пальцы ў кішэнькі камізэлькі і звычайнай, сваёй даволі імклівай і паспешлівай паходкай, злёгку ўсміхаючыся, відаць, натхнёны работай, прайшоўся, а потым, пагледзеўшы ў бок рыбалова, насцярожыўся. Не такое ўжо тут рыбнае месца, што яны сюды зачасцілі.

Закружыў вецер, падхапіў лісты рукапісу; хлапчук падбег і сабраў лісты, асобныя месцы былі падкрэслены адной і дзвюма рыскамі, і прачытаў: Ф. Ф. Іваноўскі. «Дзяржава і рэвалюцыя». Хлапчук хітра ўсміхнуўся — ён ведае сакрэт Канстанціна Пятровіча, ведае, пад якім прозвішчам выйдзе яго кніга. А хто такі Канстанцін Пятровіч? Бацькі хлапчуку гэтага не сказалі, аднак дзіцячая душа, відаць, нешта адчувала, і ён вельмі цікавіўся госцем. Яны за апошні час так падружылі, што хлапчук гатоў быў дзень і ноч праводзіць з Канстанцінам Пятровічам, які расказваў яму шмат цікавага.

У хлапчука былі круглыя ружовыя шчокі і кірпаты рабаціністы нос. Быстрыя сінія вочы падлетка ўсміхаліся, ён гатоў быў сваволіць. А маці непакоіла, што гэта за рыбалоў ходзіць па беразе, але яна не падавала выгляду, што хвалюецца.

Падышоўшы да хлапчука, Уладзімір Ільіч заўважыў, што з падлеткам адбываецца нешта такое, міма чаго даросламу ніяк нельга прайсці — можна пакрыўдзіць чулую дзіцячую душу. Ленін дапытліва паглядзеў на хлапчука, жадаючы дазнацца, якая ў яго радасць.

— Канстанцін Пятровіч! — не вытрымаў хлапчук. — А я таксама пішу... Паглядзіце...

— О-о-о, вершы, — усміхнуўся Уладзімір Ільіч. — Ну, значыць, прыйдзецца даць стрэліць... Ты ўжо амаль паэт...

Хлапчук ад радасці аж падскочыў: Канстанцін Пятровіч разгадаў яго патаемныя думкі.

— А толькі ты перш за ўсё вучыся, — сказаў Уладзімір Ільіч. — Паэту трэба многа ведаць, каб было пра што людзям гаварыць.

— Дзе ён толькі сёння не быў са сваім вершам, нават на станцыю хадзіў, мусіць, каб пахваліцца перад настаўнікам, перад сябрамі... — цешылася з сына маці.

— У яго ўзросце многія пішуць вершы, — зазначыў Уладзімір Ільіч і павярнуўся да хлапчука: — А толькі нешта ў цябе з рытмам не ладзіцца, ды і рыфмы трапляюцца слабаватыя...

— А я яго нанава перапішу...

— Хіба толькі!.. — усміхнуўся Уладзімір Ільіч. — Цяжка быць пісьменнікам...

— Канстанцін Пятровіч! Можа, абедаць будзеце? — запыталася жанчына.

— Нешта не хочацца, — адказаў Уладзімір Ільіч і, паглядзеўшы на гадзіннік, дадаў: — Хоць ужо і час. А як у нас з прадуктамі?

— Прадукты ёсць, Канстанцін Пятровіч, — жанчына паглядзела на хлапчука, які пабег да рэчкі, а потым паведаміла: — Таварышы з Піцера паклапаціліся.

— Таварышы з Піцера шлюць, а там ім самім цяжка, — прагаварыў Ленін. — Я яшчэ крыху папрацую.

— Не, Канстанцін Пятровіч, — стаяла на сваім жанчына. — Вы ад самай раніцы працуеце. Адпачылі б трохі, прагуляліся ці схадзілі б на паляванне. Колькі тут за вайну развялося ўсялякай дзічыны! Мне і так ад мужа хопіць на арэхі. Суровы наказ — карміць вас у пару. Ды абед, пэўна, астыў, хоць я яго ўкруціла і паставіла ў стог.

У голасе жанчыны чуліся ноткі просьбы. Ільіч па-

глядзеў на яе добрыя, поўныя цеплыні карыя вочы, на загарэлы твар і згадзіўся паабедаць.

— Значыць, абедаць абавязкова? — мыючы рукі, з усмешкай запытаўся Ільіч.

— Так, — падаючы ручнік спрацаванымі рукамі, сказала жанчына і заспяшалася да стога, дзе быў схаваны абед. Яна сама сабе падумала: «Які ён просты і добры, а я баялася — як з ім гаварыць».

Уладзімір Ільіч, сеўшы на траве, пачаў з апетытам абедаць.

Перад ім на пасланай белай сурвэтцы стаяла талерка са стравою, ад якой ішла пара, ляжаў хатняй выпечкі накроены чорны хлеб. Кабета збоку наглядала за Ільічом, шчаслівая, што абед яму спадабаўся.

Хлапчук падбег да агню і пачаў поркацца ў прыску, час ад часу хітра пазіраючы на Канстанціна Пятровіча, каб звярнуць на сябе ўвагу.

— Дык як, Петрусёк, — загаварыў Ільіч, — пасля абеду пойдзем на паляванне?

— Пойдзем, — ажывіўся хлапчук і адразу выпаліў: — А толькі я не Петрусёк, а Віця Разліўцаў!

— Чаму? — здзівіўся Ільіч.

— А чаму вы Фы Фы Іваноўскі? — адказаў пытаннем на пытанне хлапчук, а пасля дадаў: — Віця між іншым, а Разліўцаў таму, што жывём недалёка ад станцыі Разліў.

Ільіч весела засмяяўся, а потым пасуравеў і нахмурыў бровы. Прамільгнула думка: «Патрэбна вялікая асцярожнасць: часам людзі, зусім не хочучы зрабіць нічога дрэннага, могуць прагаварыцца і нашкодзіць справе».

— А каб пра мяне хто распытваў, — вырашыў праверыць Ільіч хлапчука, — што б ты сказаў?

Уладзімір Ільіч, прыжмурыўшы вока, уважліва глядзеў на хлапчука, чакаў адказу:

— Гэта наш госць, Канстанцін Пятровіч Іваноў, з Сестрарэцка, — вось што я адказаў бы... Канстанцін Пятровіч! Бульбу печаную будзеш есці? — прапанаваў хлапчук. — Лепш любога кампоту!

— З прыемнасцю, — згадзіўся Ільіч. Ён пераканаўся, што хлапчук не ведае, хто такі Канстанцін Пятровіч Іваноў, і заспакоіўся.

Уладзімір Ільіч ахвотна ўзяў з рук падлетка пад-

румяненую сопкую скараспелку і пачаў абскрабаць яе ножыкам.

— Канстанцін Пятровіч! — не сунімаўся хлапчук. — Вы былі ў Піцеры, а ці бачылі вы Леніна?

— Бачыў, — насцярожана адказаў Ільіч і запытаўся: — А што?

— Ды раніцаю на станцыі абкружылі поезд, ва ўсіх правяраюць дакументы, кажуць, шукаюць Леніна. Сабралася многа людзей. А нейкая бабулька хрысціцца і просіць бога, хоць бы не знайшлі Леніна. «Напакутаваўся, — кажа бабулька, — ён за нас пры цару, а цяпер гэты пракляты Керанскі хоча Леніна зноў у турму пасадзіць і зрабіць з ім расправу». А потым хтосьці крыкнуў: «Не дадзім арыштаваць Леніна!» — «Не дадзім!» — адказаў натоўп. А каб вы бачылі, як людзі былі рады, калі даведаліся, што Леніна не знайшлі.

— Рады? — перапытаў Ільіч.

— Ага, — пацвердзіў хлапчук. — А Лёнькаў тата, стрэлачнік, сказаў: «Нашага Леніна не так проста ўзяць. Ён яшчэ пакажа гэтаму Керанскаму, дзе ракі зімуюць, будзь здароў!»

— Гэтак і сказаў?

— Няўжо ж, — прагаварыў хлапчук, і ў яго загарэліся вочы. — А які Ленін? Мусіць, вялікі-вялікі? Бальшавік?

— Бальшавік, — пацвердзіў Ільіч.

— Канстанцін Пятровіч! — падышоўшы, запыталася жанчына. — Можа, вы адпачнеце? Лезе ён са сваімі размовамі.

— А мы з ім гаварылі пра тое, ці ведае ён, як зваць госця, калі б хто пытаўся, — усміхнуўся Ільіч. — А потым перайшлі на палітыку...

— А ён каб што і ведаў, дык нічога не сказаў бы, — з гордасцю за сына прагаварыла маці. — Ён умее трымаць язык за зубамі. Бацька з самага маленства прывучыў.

— Мы з ім пойдзем на паляванне. — Ільіч паглядзеў на пачырванелыя ногі хлапчука і спагадліва сказаў: — А толькі ты босы, холадна будзе...

— Нічога, босаму лягчэй, — адказаў хлапчук.

— Канстанцін Пятровіч, можа, чаю вып'еце? — запытала жанчына.

— Пасля. — Ільіч паглядзеў у бок будана і, звяр-

таючыся да хлапчука, спытаў: — Ну як, Разліўцаў, гатоў?

— Іду, Канстанцін Пятровіч!

— Возьмеш стрэльбу.

— Добра. — Хлапчук быў рады, што яму даверылі дубальтоўку. Ён ускінуў яе на плячо і важна прайшоў каля маці. Кабета правяла паляўнічых добрым позіркам і ў думках пажадала: «Шчаслівай дарогі!»

Жанчына заглянула ў будан, павесіла плашч. Яна лічыла за шчасце, што даглядае за Уладзімірам Ільічом. Яе толькі непакоіла тое, што пачыналіся дажджы, ноччу ў будане было холадна і вільготна, ён сям-там пачынаў прасвечваць. Яна агледзела будан, расправіла сена, падбіла падушку. «Такі чалавек, — падумала жанчына, — вымушаны хавацца ў будане. Якая ж гэта рэвалюцыя?.. Буржуі ўзялі верх...» Яна ўспомніла словы мужа: «Але разбушуецца мора людское і выкіне іх, як і цара, на сметнік. Страшны ў гневе народ».

У Разліве, на станцыі, на розныя галасы пераклікаліся паравозы. Жанчына паглядзела ў кірунку станцыі і заўважыла чалавечую постаць — чалавек ішоў у гэты бок. Яна зменшыла агонь, каб не выкіпела ў кацялку страва, узяла граблі і пайшла насустрач незнаёмаму. Ёй здалося, што ідзе нейкі вайсковы. Яно так і было — ішоў чалавек у шынялі. Жанчына зусім неўзаметку для сябе стала кусаць пазногці.

Як толькі незнаёмы параўняўся з жанчынай, ён прыветліва запытаў:

— Вы што, ужо ўправіліся з сенам?

— Ды не яшчэ, надвор'е не спрыяе, — адказала насцярожана жанчына і дадала: — Клімат тут такі, што хутка не ўхопіш. Раніцай сонца свеціць, а ўдзень дождж ідзе. А як у вас?

— А ў нас таксама благі клімат, — націснуўшы на слова «клімат», шырока ўсміхаючыся ў чорныя вусы, адказаў незнаёмы. — Але нічога, Марыя Іванаўна, перажывём. Будзе і на нашай вуліцы свята...

— Адкуль мы мяне ведаеце?

— Ад вашага мужа, Максіма, ён сказаў мне вашы прыкметы. Вось вам ад яго запіска, каб не сумняваліся, — і незнаёмы працягнуў канверт.

— А вы хто? — іншым тонам запытала жанчына.

— Сярго, — вочы яго смяяліся. — Чулі такога?

— Таварыш Сярго! А як жа! Мне Максім пра вас гаварыў.

— Вельмі добра, — вітаючыся за руку, сказаў Сярго. — Будзем знаёмы. Мне трэба пабачыць Канстанціна Пятровіча. Як яго здароўе?

— Нічога.

— Што ён цяпер робіць?

— Пайшоў з сынам на паляванне.

— Далёка?

— Не. Бачыце, вунь ходзіць каля возера.

—Я пайду туды.

— Калі ласка. Ды толькі адпраўце адтуль сына, каб ён не перашкаджаў вам.

Сярго, відаць, хацеў штосьці сказаць, але Марыя Іванаўна яго перабіла:

— Яму ўжо час ісці дадому. Я каля будана буду яго чакаць.

— Добра, — ласкава ўсміхнуўся ў вусы Сярго.

І ён наўпрост пайшоў да возера. Жанчына, ідучы, наглядала, як Сярго лёгка перабіраўся з купіны на купіну, скарачаючы шлях. «І гэты, відаць, таксама з арлінага племя, — падумала Марыя Іванаўна. — Недарма кажуць: «Скажы, хто твае сябры, і я скажу, хто ты». Кабета вярнулася да будана і стала рыхтаваць вячэру.

Калі Сярго падышоў да Ільіча, дык нават разгубіўся. Хоць ён і ведаў, што Ленін загрыміраваны, але не чакаў, што гэта так зменіць чалавека.

— Што, не пазналі? — засмяяўся Ільіч.

— Зусім перамяніліся. — І Сярго хутка пайшоў насустрач да Леніна. — Як вы тут сябе адчуваеце?

— А нічога, мяне прыходзілі ўжо наймаць касіць, — пасмейваючыся, гаварыў Ільіч. — Вось толькі дажджы... дастаюць і ў будане.

— У ЦК меркавалі знайсці вам бяспечную кватэру. Мажліва, прыйдзецца пераехаць вам у Фінляндыю...

— Іншага выйсця я не бачу.

— Канстанцін Пятровіч! — падбег хлапчук да Ільіча і спыніўся, уважліва разглядаючы з галавы да ног незнаёмага. Панізіўшы голас да шэпту, ён вымавіў: — Вунь там, за аерам, качар!

— Так і быць, адзін набой у нас яшчэ ёсць, паспрабуй ты сваё паляўнічае шчасце, — і Ільіч, падміргнуўшы, даў хлапчуку стрэльбу.

У Петруся ад радасці ажно засвяціліся вочы. Хлапчук, прыгінаючыся да зямлі, як добра спрактыкаваны паляўнічы, пайшоў у бок азерца, берагі якога зараслі аерам. Уладзімір Ільіч і Арджанікідзе сачылі за хлапчуком. Пятрусь злажыўся і стрэліў. Качар залапатаў крыламі, узняўся і імкліва падаўся ўбок.

— Ах ты, якая прыкрасць! — прагаварыў Ільіч. — Нешта нам сёння не шанцуе, грамадзянін Разліўцаў.

Збянтэжаны хлапчук падбег да Ільіча і, спяшаючыся, сказаў:

— Канстанцін Пятровіч! Не завіце мяне Разліўцаў.

— Добра, — усміхнуўся Ільіч. — З гэтай мінуты ты зноў Пятрусь.

— І дазвольце, я пайду да будана.

— А што ты там будзеш рабіць?

— Дапамагаць маме, — адказаў хлапчук і дадаў: — А можа, якую рыбіну ўдасца падчапіць.

— Ну ідзі і стрэльбу занясі.

Хлапчук ускінуў дубальтоўку на плячо і хутка пайшоў да будана.

— Хіцёр! — усміхнуўся Сярго. — А маці непакоілася, што сам ён не здагадаецца. Тактоўны хлопец!

Уладзімір Ільіч і Арджанікідзе прыселі каля стога сена, які быў так нахілены, што, здавалася, не вытрымае моцнага напору ветру. Арджанікідзе паведаміў, што ўсе ўказанні Уладзіміра Ільіча па правядзенні нелегальнага з'езда партыі выкананы. Ільіч, перагортваючы прынесеныя Арджанікідзе матэрыялы з'езда, які толькі што адбыўся ў Петраградзе, гаварыў:

— Так, так... Вось іменна, саюз пралетарыяту і беднейшага сялянства — умова перамогі сацыялістычнай рэвалюцыі. А які настрой у Піцеры? — запытаўся ён, адарваўшыся ад матэрыялаў.

— Рабочыя і салдаты масамі пакідаюць меншавікоў і эсэраў, — адказаў Сярго.

— Гэта добра, — прамовіў Ільіч і, падумаўшы, дадаў: — Нам трэба будзе браць уладу сілаю... А што ў Маскве? Як у Мінску?

— І ў Маскве, і ў Мінску, і ў Луганску, і ў Іванаве мы маем паварот народнага руху да нашай партыі.

— Так і павінна быць, — Уладзімір Ільіч падняўся і, ідучы з Сярго да будана, уголас разважаў: — Паўстанне выспявае. У хуткім часе большасць народа будзе за нас. Нам трэба будзе ў час падняць народ на ба-

рацьбу. Перад гэтым неабходна мець канкрэтны план паўстання: як выкарыстаць вайсковыя часці, флот і чырвонагвардзейцаў, якія рашаючыя пункты трэба будзе ў першую чаргу захапіць, каб забяспечыць поспех паўстання. Вялікая, архіадказная задача. Усё прадугледзець!.. Трэба будзе стварыць Партыйны цэнтр па кіраўніцтву паўстаннем...

Яны падышлі да будана. Над возерам узнімаліся хмары, завываў і скуголіў вецер, стала холадна. Жанчына прапанавала Уладзіміру Ільічу шарсцяную хустку, але ён адмовіўся. Убачыўшы, што хлапчук ад холаду пасінеў, Ільіч накінуў на яго плечы хустку і прапанаваў маці ісці з сынам дадому.

— Павячэраеце, тады я пайду, — нясмела запярэчыла Марыя Іванаўна.

— Было б што вячэраць, самі ўправімся, — сказаў, усміхаючыся, Уладзімір Ільіч.

— Як жа гэта так? Тады хоць я разалью вам, — жанчына адчувала, што Уладзіміру Ільічу трэба пагаварыць з Сярго, аднак яе непакоіла, што яны застануцца галоднымі. Убачыўшы разгубленасць жанчыны, Ільіч згадзіўся зараз жа павячэраць.

— А чай мы самі згатуем, — сказаў ён.

Жанчына падала ў талерках юшку, якая прыемна пахла прыправаю.

— Выключная юшка! — пахваліў Сярго страву.

Пасля вячэры гаспадыня хутка прыбрала посуд і, задаволеная, што госці павячэралі, пайшла з хлапчуком дахаты. На развітанне яна ад душы пажадала:

— Спакойнай ночы!

— Прыемнага сну! — адказаў Ільіч, праводзячы ласкавымі вачыма гасцінную гаспадыню.

Амаль усю ноч Уладзімір Ільіч прагаварыў з Сярго, абмяркоўваючы пытанні рэвалюцыі ў Расіі, план заваёвы бальшавікамі ўлады, перспектывы развіцця сацыялістычнай дзяржавы. У сваім багатым уяўленні ён бачыў ужо народы Расіі свабоднымі, краіну індустрыяльнай і каапераванай, з шырокай сеткай магутных электрастанцый. Новая Расія стане на чале прагрэсу свету.

Пачало днець. Паглядзеўшы на гадзіннік, Сярго захваляваўся:

— Мне, Уладзімір Ільіч, трэба ісці на поезд. А вы крыху адпачніце!

— Ідзіце, — развітваючыся, прагаварыў Уладзімір Ільіч. — Дзякуй за весткі, матэрыялы з'езда, кнігі... Дзейнічайце, як умовіліся!..

Раніцаю Марыя Іванаўна застала Уладзіміра Ільіча за касьбой — гэта была яго зарадка. Пасля снедання і да самага абеду Уладзімір Ільіч, не адрываючыся, пісаў, а пасля з хлапчуком пайшоў на прагулку.

Жанчына заўважыла, як нехта набліжаўся да будана. Яшчэ здалёку яна пазнала па паходцы мужа. Пад пахай у яго быў кажушок.

— Як Ільіч? — вітаючыся, запытаў Максім.

— На прагулцы, — паведаміла Марыя Іванаўна.

— З Піцера яшчэ прыслалі прадуктаў. Я іх палажыў у кухонную шафу. Ты нешта хацела сказаць?

— Ведаеш што, — занепакоілася Марыя Іванаўна, — чагосьці зачасцілі каля будана людзі. Учора на світанні прыходзіў нейкі наймаць Ільіча касіць.

— Аб гэтым я ўжо ведаю, мне сказаў Сярго. Я праверыў таго чалавека. — Максім насупіў бровы, з-пад якіх паблісквалі блакітныя вочы. — А яшчэ што?

— Не падабаецца мне адзін рыбалоў, які ўвесь час снуе каля рэчкі. Сёння, каб адчапіцца, купіла ў яго шчупака.

— А як ён адзеты? — устрывожыўся Максім. Ён выцер хусцінкай спацелы лоб, да якога прыліплі русыя валасы.

— У салдацкай ватоўцы, з кацялком на рэмені. У яго цераз усё правую шчаку рубец, мусіць, на вайне параніла.

— А-а-а, — Максім зачасаў пяцярнёю валасы на прадаўгаватай галаве, — я яго бачыў, гаварыў з ім. А ўсё ж трэба яшчэ пацікавіцца... — Максім чмыхнуў носам. — Душа чалавека не кажух, не вывернеш...

— Толькі каб добра ўсё абышлося, — непакоілася Марыя Іванаўна.

— Ільіча трэба берагчы, — пасуравеў Максім. — Ты зразумей толькі, Марыя: тут, у будане, — штаб рэвалюцыі.

— Ведаю. А навошта ты нясеш гэты кажушок? — здзівілася яна.

— Госцю накрыцца.

— Няўжо ж ты нічога лепшага не знайшоў? — упікнула Марыя Іванаўна.

— Няважна, што стары. Каб не было падазронас-

ці, — растлумачыў Максім. — А многа сёння зрабіў Ільіч?

— Многа. Вельмі многа. З самай раніцы, не адрываючыся, працаваў. Я заўважаю: як толькі ў яго хто пабудзе, з'яўляецца прыліў сілы. Уражанне такое, нібы ён спяшаецца...

— Колькі ў гэтага чалавека энергіі, якая працаздольнасць! — разважаў Максім. — А ўсё чалавек для нас робіць, для людзей, якія з мазаля жывуць. Мы, масы, вялікая сіла — гэта правільна, але калі б у нас не было створанай Леніным партыі, калі б не было яго баявых саратнікаў і вучняў, цяжка нам прыйшлося б.

— А чаму яны да нас не прыедуць? — спыталася Марыя Іванаўна.

— З'ездам былі занятыя, — адказаў Максім. — Ой, колькі ў іх работы! — Максім падумаў. — Але яны будуць тут, абавязкова будуць. Бачыш, Сярго ўжо наведаў.

— Вельмі добра! — узрадавалася Марыя Іванаўна, што ўгледзіць памочнікаў Леніна.

— А як Петрусёк трымаецца, не назаляе Ільічу?

— Не, адказала Марыя Іванаўна і спыталася: — А якія навіны ў Піцеры?

— Павар'яцелі služкі Керанскага: усюды шныраць, робяць вобыскі. На кожнай станцыі правяраюць дакументы, шукаюць Леніна.

— Непрыкметнаму чалавеку спакайней жыць на свеце, — заключыла Марыя Іванаўна.

— Дзіва! — згадзіўся Максім. — Чаго толькі цяпер у Піцеры не плятуць пра Ільіча: адны кажуць, што Ленін уцёк у Германію на мінаносцы, а другія — на падводнай лодцы.

— Выходзіць, Ільіч абвёў сышчыкаў вакол пальца, — задаволена ўсміхнулася Марыя Іванаўна.

— Так, — пацвердзіў Максім.

Яны падышлі да агню.

У кацялку гатавалася вячэра. Марыя Іванаўна асталася каля будана, а Максім пайшоў у бок рэчкі: там хадзіў Уладзімір Ільіч.

Па небе наперагонкі беглі шэрыя хмары, збіраліся ў гурт, і, калі хавалася сонца, было холадна, вецер праймаў да касцей.

Сустрэўшыся з Ільічом, Максім перадаў яму пошту ад ЦК і Крупскай і газеты. Ільіч падышоў да будана,

сеў на пень, з прагнасцю прачытаў карэспандэнцыю, прагледзеў газеты і, нібы нешта ўспамінаючы, сам сабе сказаў:

— «Бура! Хутка ўдарыць бура!»

— А як хутка? — запытаўся Максім, а пасля заўважыў: — Мужык не дачакаецца, пакуль узыдзе сонца...

— А мужык чакае ўсходу сонца? — нібы сам у сябе запытаўся Ільіч і адказаў: — Чакае... Вось і створым дзяржаву рабочых і сялян... Мне нават уяўляецца герб першай у свеце сацыялістычнай дзяржавы, там абавязкова павінен быць серп і молат... А рэвалюцыя не за гарамі, яна набліжаецца... Можа, праз месяц ці два...

— Ага, Сярго казаў вам, што Каменеў і іншыя патрабавалі, каб вы з'явіліся на суд контррэвалюцыянераў?.. З'езд выказаўся супраць гэтага, лічачы, што гэта быў бы не суд, а расправа.

— Казаў. Гм-гм. — Ільіч бліснуў разумнымі іскрыстымі вачыма, а потым заліўся смехам. — Дзіўна, простым людзям зразумела, што трэба рабіць, а каменевым і ім падобным... Хоць, што з іх узяць... Балота!..

— А як ідзе праца над кнігай?

— Трэба паскорыць тэмп, таму што пасля не будзе часу, — сказаў Ільіч і, схіліўшы набок галаву, задумлівы, прайшоўся, відаць, у яго выспяваў нейкі план дзеяння. Потым сеў і пачаў чытаць кнігу, прывезеную Сярго, робячы на палях нейкія адзнакі, па-рознаму вымаўляючы сваё «гм-гм».

Марыя Іванаўна хоць і зварыла вячэру, але не ішла дадому, ёй хацелася самой дагледзець Леніна. Яна асцярожна хадзіла каля агню, баючыся патрывожыць Уладзіміра Ільіча. А Максім пайшоў да рыбалова. Асцярожнасць не зашкодзіць.

— Ну, як справы, зямляк? — падышоўшы, запытаў Максім.

— Дрэнь, — злосна адказаў рыбалоў, збіраючыся ісці. — Больш мае нагі на гэтай рэчцы не будзе.

— Якая тут рыба!.. — падтрымаў Максім. — Увесь дзень дзеці плюхаюцца.

І яны разышліся. Рыбалоў не выклікаў падазронасці.

Максім заспакоіўся. Цяпер ён сам сядзеў з вудай над рэчкай, але рабіў гэта толькі для прыліку: на са-

май справе ён ахоўваў свайго госця. З гэтага месца добра відаць былі ўсе подступы да будана.

Хутка садзілася сонца. Неяк дзіўна кігікаючы, праляцела чарада белых з чорнымі крыламі чаек. Нізка, дастаючы да вады, снавалі ластаўкі.

Здалёку чуўся шум лесу. Выў вецер, недзе грымнуў гром, даляцелі сюды яго раскаты, зазіхацелі, стрэлы маланак. Насоўваліся з узмор'я чорныя хмары. Ільіч цяпер быў зусім не такі, якім яго прызвычаіліся бачыць у часе працы і адпачынку, а нейкі іншы, асаблівы, увесь у будучым.

Пасля Ільіч зноў сеў, узяў паперу, нешта хутка напісаў, паклаў запіскі спачатку ў адзін канверт, а потым у другі, заклеіў і спытаўся:

— А дзе ж Максім?

— Ён рыбу вудзіць, — адказала Марыя Іванаўна і крыкнула: — Максім!

— Іду! — азваўся Максім і хутка падышоў да Ільіча.

— Гэтыя пісьмы трэба хутчэй адправіць з самым надзейным чалавекам у Піцер. Хоць лепей было б, каб вы заўтра самі адвезлі.

— Добра. — Максім паглядзеў на гадзіннік і сказаў: — Ёсць добрае правіла: што можна зрабіць сёння, не адкладвай на заўтра...

— Вельмі добрае правіла, — згадзіўся Ільіч, весела ўсміхаючыся. — Толькі сёння вы не паспееце. І ў мяне будуць яшчэ даручэнні, а сёння я іх не ўпраўлюся падрыхтаваць... Ах, кароткі дзень...

— Можа, павячэраеце? — звяртаючыся да Ільіча, запыталася Марыя Іванаўна.

— Можна, — сказаў Ільіч. — Дый чайку не пашкодзіць... пагрэцца... ноч, відаць, будзе халодная. Але кашто нам, рыбакам, прызвычаіліся... Вось калі нам кажушок спатрэбіцца!..

Марыя Іванаўна падала вячэру. Уладзімір Ільіч, смакуючы, еў, а потым піў чай упрыкуску з цукрам.

Марыя Іванаўна сабралася дадому.

— Добрай ночы, Уладзімір Ільіч! — пажадала яна.

— І вам таксама! Хустку вазьміце!

— А я сумысля вам яе пакінула, накрыецеся ноччу, — на хаду адказала Марыя Іванаўна. Жанчына ішла дахаты лёгка, бо адчувала, што, даглядаючы Ільіча, робіць вельмі важную справу.

Згушчаліся хмары; аблажыла ўсё неба, стала цёмна, як у калодзежы. Загрукаў гром, бліснула маланка, і як з вядра лінуў дождж.

— Марыя Іванаўна, пэўна, яшчэ не дайшла дахаты, — заклапочана вымавіў Уладзімір Ільіч.

— Нічога, яна ў мяне вынослівая, — адказаў Максім.

— Жанчыну трэба берагчы, — сказаў Уладзімір Ільіч. — Маці і Радзіма — самыя дарагія ў нас словы!.. Ну вось, хутка мы створым сацыялістычную дзяржаву. Для гэтай справы не пашкадуем жыцця...

Яшчэ доўга разважаў уголас Ільіч, прабаўляючы ноч, якая так раптоўна насунулася. Час ад часу бліскала маланка, асвятляючы паплавы. Тады відаць былі бурбалкі, якія падскаквалі ў лужынах, што аблеглі кругом грудок, на якім стаяў будан.

Доўгай была тая ноч. Ірвалі неўгамонныя вятры, і толькі пад раніцу стала ціха, як перад бурай.

1947

Партбілет

— Пакажыце ваш партыйны білет, — звярнуўся Нікіцін да ўвайшоўшага ў яго кабінет высокага, стройнага чалавека ў рагавых акулярах, з рыжай клінком бародкай.

Той, захоўваючы ўнутраную ўсхваляванасць, паклаў на стол невялічкую кніжачку ў скураным пераплёце, на якім былі выціснуты літары «ВКП(б)».

Нікіцін, бегла прачытаўшы, акінуў незнаёмага пранніклівымі вачыма і, устаўшы, абапёршыся рукамі на стол, здзіўлена спытаўся:

— Старобінскі, Мікалай Кузьміч?

— Але, — сцвердзіў Лявіцкі, сакратар партарганізацыі завода «Усход», які разам з сакратаром гаркома Нікіціным звяраў дакументы членаў партыі свае арганізацыі. — Інжынер. Нядаўна прыбыў.

— Адкуль? — павярнуўшыся да Лявіцкага, спытаўся Нікіцін. Ён быў адзеты ў паўвайсковую гімнасцёрку ахоўнага колеру. У Нікіціна з-пад густых броваў паблісквалі шэрыя вочы. Валасы на галаве былі зачэсаны назад.

— З Урала, — бойка адказаў Лявіцкі, яшчэ зусім малады хлопец і, відаць, неспрактыкаваны партыйны работнік.

Нікіцін ужо каторы дзень асабіста прыводзіў у парадак партыйныя справы, але такога выпадку ніколі не меў. Часам разыходзілася на якую-небудзь адну літару прозвішча ў картачцы і партбілеце. Бывалі выпадкі, калі не сходзіўся год нараджэння: траплялі людзі, якія чамусьці імкнуліся стаць маладзейшымі, а для гэтага, не задумваючыся, «амалоджваліся» на дватры, а то і болей год. Адным словам, былі непарадкі ў партыйнай гаспадарцы. Нікіцін, старанна праверыўшы

кожнага чалавека, заносіў у акт адпаведныя папраўкі. Але ў яго практыцы не было такога выпадку, каб чалавек прыйшоў з чужымі дакументамі, і тым больш з дакументамі блізкага і дарагога яму чалавека. У першую хвіліну ён здзівіўся, а потым зазлаваў, што аж рукі сціснуліся ў кулакі.

— Кажаш, інжынер? З Урала? — звяртаючыся да Лявіцкага, перапытаў Нікіцін. У яго вачах з'явіўся гнеў.

— Інжынер, актывіст, — нічога не падазраючы, адказаў Лявіцкі, — такіх, як ён, у нас мала...

Нікіцін падумаў: «Лепей бы іх зусім не было». Перад яго вачыма ва ўсёй велічы паўставаў вобраз баявога начдыва Старобінскага, аб якім ён кожны раз успамінаў з болем у сэрцы. Гэта быў сапраўдны чалавек, бальшавік, задушэўны таварыш, прыроджаны ваенны. З радавога салдата царскай арміі ён вырас да камандзіра дывізіі. Паміж імі была баявая дружба, якая ніколі не забываецца. Яны часта елі з аднаго кацялка кашу, дзяліліся апошнім сухаром.

Мікалай Кузьміч загінуў на яго вачах. У адным з баёў на Заходнім фронце дывізія Старобінскага, з-за недахопу боепрыпасаў, вымушана была пакінуць занятыя рубяжы. Расстраляўшы ўсе патроны, Старобінскі аддаў загад адступаць і сам кінуўся плысці цераз Нёман. Начдыў плыў, высока трымаючы над галавою ў адной руцэ партбілет, каб яго не замачыць. Пасля гэтага Старобінскі яшчэ больш стаў блізкім і дарагім.

Партбілет для яго быў самым каштоўным. Разразаючы адной рукой хвалю срабрыстага Нёмана, у другой руцэ Старобінскі, як сцяг, высока трымаў партбілет. Плылі тады яны разам. Нікіцін быў начпалітаддзела дывізіі.

Раптам Мікалай Кузьміч ускрыкнуў. Агляну ўшыся, Нікіцін убачыў толькі кругі ды партбілет, які неслі па цячэнні быстрыя воды.

Так не стала Старобінскага, баявога начдыва. Нікіцін было паплыў у той бок, дзе загінуў яго таварыш, але чырвонаармеец Храпчанка загарадзіў яму дарогу, крыкнуўшы:

— Таварыш Нікіцін! Белапалякі насядаюць. Прападзём, калі...

А Нікіцін усё ж плыў, але перад ім пачалі лажыц-

ца кулі, і ён павярнуў да берага. Трэба было жывых ратаваць.

Удалым манеўрам тады яму ўдалося захаваць шмат людзей, якія былі асуджаны на смерць. А толькі пасля таго, як бяда мінула, Нікіцін ніяк не мог сабе дараваць, што не дастаў цела начдыва і не паспеў падабраць партбілет.

Трымаючы ў руках дакумент таго, чыё імя было так дорага для яго і напамінала Нікіціну аб слаўных баявых днях, ён зусім не глядзеў на чалавека, які перад ім стаяў. З маланкавай хуткасцю праносіліся думкі, адна адну пераганяючы. Чалавек, што перад ім стаяў, украдкам паглядаў ва ўсе бакі, з-пад яго акуляраў відаць былі патухлыя вочы. Нікіцін узяў лупу і пачаў разглядаць фотакартку на партбілеце. Сумнення не было: фотакартка не была ў вадзе і літары пячаткі, што заходзілі на фотакартку, крыху не такія. Падняўшы ў руцэ партбілет, гнеўна бліснуўшы вачыма, Нікіцін запытаўся:

— Скажыце, якім чынам трапіў да вас гэты партбілет?

— А гэта доўгая песня, — працадзіў праз зубы чалавек у рагавых акулярах, з рыжай клінком бародкай.

— Вы ведалі таго чалавека, чыё імя насілі?

— Не, не ведаў, але многа чуў.

— Сядайце і раскажыце.

— Дзякую. Не хочацца садзіцца.

— А прыйдзецца.

— Дык там і раскажу.

— Добра.

Нікіцін зняў трубку, набраў патрэбны нумар, пачаў гаварыць па тэлефоне:

— Таварыш Меркулаў! Гэта я, Нікіцін. Прышлі да мяне свайго хлопца. У чым справа? Потым пагаворым. Я табе пазваню. Хоць лепей заедзь сам з тваім чалавекам. Чакаю. Пакуль!

— Та-а-ак, — грузна сеўшы, прагаварыў чалавек з рыжай клінком бародкай. Калі ён нагнуўся, зляцелі акуляры, пабіліся. Ён прамовіў: — Лёс чалавечы, нібы таго карабля: плавае па хвалях мора да той пары, пакуль не наткнецца на скалу якую ці падводны камень...

— Ад гэтага чалавечага карабля асталіся адны трэскі, — паправіў Нікіцін. — Ну, а трэскі — рэч вядо-

мая, хоць і доўга могуць трымацца на паверхні, а толькі немінуча павінны быць прыбіты...

— Што-о? — ускочыўшы, закрычаў чалавек з рыжай клінком бародкай. — Я жыць хачу...

— Прыбіты, — працягваў Нікіцін, — да берага або выкінуты на мель. Я вас слухаю. Вы нешта хацелі сказаць?

«Не! Лепей загінуць, чым выдаць», — падумаў чалавек з рыжай клінком бародкай. Паглядаючы на адкрытае акно, адкуль урываліся свежыя струмені паветра, ён зусім нечакана для сябе голасна сказаў:

— Так будзе лепей!

У гэты час у кабінет зайшлі двое чалавек у вайсковым.

— Можна? Нас таварыш Меркулаў да вас прыслаў.

— Калі ласка.

— Таварыш Меркулаў сказаў, што ён тут хутка будзе.

— Добра.

Вайскоўцы не ведалі, за чым іх сюды прыслалі, але ўсім сваім нутром адчувалі, што па важнай справе, інакш бы іх не адрывалі ад работы. Паглядзеўшы на чалавека з рыжай клінком бародкай, адзін з вайсковых, старшы па чыну, прайшоўшы роўным цвёрдым крокам, закрыў акно. Звяртаючыся да Нікіціна, па-вайсковаму казырнуўшы, ён запытаўся:

— Што загадаеце?

— Разбярыцеся з гэтым чалавекам, хто ён і адкуль.

— Слухаю.

Чалавека з рыжай клінком бародкай вывелі.

Неўзабаве зайшоў Меркулаў. Нікіцін падрабязна яму расказаў аб начдыве Старобінскім, папрасіў хутчэй правесці даследаванне. Меркулаў абяцаў гэта зрабіць.

Перад канцом рабочага дня Нікіцін даведаўся (яму Меркулаў пазваніў па тэлефоне), што чалавек з рыжай клінком бародкай — птушка вялікага палёту. Гэта быў вядомы разведчык адной дзяржавы, якога доўгі час шукалі і ніяк не маглі напасці на след. Партбілет Старобінскага Мікалая Кузьміча яму быў дадзены яшчэ тады, калі ён быў за граніцай. Нікіцін да таго ўсхваляваўся, што не мог больш прадаўжаць работу.

— Вось табе і актывіст, — з дакорам паглядзеў Ні-

кіцін на Лявіцкага. — У людзях трэба разбірацца, пільным быць...

«Гэта мне добрая навука, — выходзячы з кабінета, думаў Лявіцкі. — Усё жыццё не забуду гэтага...»

І можа б, Нікіцін у гэты дзень больш зусім не працаваў, каб не падзяліўся ўражаннямі аб здарэнні з членамі бюро гаркома партыі, якія яго заспакоілі.

Позна ўвечары Нікіцін пакінуў свой кабінет і выйшаў на вуліцу. За гэты дзень ён праверыў многа членаў і кандыдатаў партыі, сярод іх былі выдатныя людзі, сапраўдныя бальшавікі. Гэта яго радавала. Партарганізацыя завода «Усход» у сваёй аснове была здаровай, здольнай узначаліць барацьбу за пабудову новага грамадства, павесці за сабою масы аднаго з перадавых заводаў краіны.

Па вуліцах горада разгульвалі вятры, прыносячы з сабою дзівосныя пахі квітнеючых садоў. Паволі ідучы, Нікіцін абдумваў свой жыццёвы шлях. Мала ён зрабіў, каб ушанаваць тых, якія загінулі за Радзіму. Праходзячы каля рэчкі, ён успомніў начдыва. А хто яго ведае? А пра такіх людзей павінна ведаць не толькі наша маладое пакаленне, але і ўвесь свет. Былы батрак — стаў генералам. Вось што рэвалюцыя робіць з людзьмі!

Нікіцін зусім не заўважыў, як падышоў да свайго дома. Насустрач яму выбегла светлавалосая, з блакітнымі вачыма дзяўчынка — яго дачка. Яна радасна шчабятала:

— А нашы коцікі ўжо бачаць! Яны ўжо гуляюць! Так смешна куляюцца!

Нікіцін, пацалаваўшы дачку, накіраваўся ў кватэру.

«Калі б людзі ведалі пра Старобінскага, дык не мог бы так доўга пад яго імем хавацца разведчык, — мроіліся думкі ў Нікіціна. — Выходзіць, я ў першую чаргу вінаваты, які добра яго ведаў. Мы, бальшавікі, за ўсё ў адказе. Сапраўды, чаму многія героі асталіся ў цяні? Трэба ў гэтым разабрацца...»

Гэты дзень у сакратара гаркома быў асабліва напружаным.

1935

Семнаццаць

Мы акружаны, — гаварыў задуменна партызанам Сымон Балатніцкі. — Кругом сцяна, але мы яе павінны прабіць. Іначай...

Ён стаяў на грэбені невялікай гары. Пераганялі адна адну чорныя хмары, вецер варушыў пажаўцелы на сонцы авёс. Каля вуха камандзіра пчалою празвінела куля, урэзалася ў зямлю, падняла пыл. Партызаны сядзелі за гарою, паспускаўшы ногі ў прыдарожную канаву, адпачывалі пасля маршу. А Сымон Балатніцкі, абвешаны патронамі і гранатамі, з біноклем на грудзях, разглядаў, як патрэскалася зямля, расказваў пра абстаноўку, нічога не ўтойваючы. Камандзір падумаў: «Недзе снайпер засеў, па пятах немцы ідуць». Твар у камандзіра быў загарэлы, як бронзавы. Лупіўся нос. Патрэскаліся губы. І ў гэтым не было нічога дзіўнага — яны ўжо некалькі дзён пілі балотную ваду. Сымону Балатніцкаму на выгляд можна было цяпер даць гадоў дваццаць восем, а яму толькі ішоў дваццаць чацвёрты. Апошнія дзесяць дзён ён зусім не галіўся, на шчоках у яго былі рыжыя калючкі. За гэтыя дні ў Сымона Балатніцкага яшчэ глыбей уваліліся карыя вочы. За партызанамі атрада Балатніцкага ішоў эсэсаўскі полк. Седзячы каля канавы, камандзір ціха сказаў:

— Справа ідзе пра тое, каб вось тут, каля гэтых могілак, пакінуць групу людзей. Яны прымуць на сябе галоўны ўдар. Па гэтай дарозе ідуць асноўныя сілы фашыстаў.

— А дзе ж атрад Івана Галашчокага? Ён тут недалёка стаяў... Ці, можа, зняўся і пайшоў? — запытаўся намеснік камандзіра.

— Быў, і няма. Вайна. Яны добра біліся...

— Падставіць людзей пад агонь, а самім... гэта ж...

— Так трэба, — рэзка абарваў Сымон Балатніцкі свайго намесніка. Камандзір устаў, падышоў да партызан бліжэй і запытаўся: — Хто згодзен тут добраахвотна астацца?

— Я, — доўга не вагаючыся, адказаў Міхась Грахоўскі, камандзір маладзёжнай групы. — Хто са мною? Да мяне! Адзін, два, тры... васемнаццаць.

— Ваша задача, — звяртаючыся да Міхася Грахоўскага, сказаў Сымон Балатніцкі, — скаваць праціўніка, прыкрыць наш адыход і даць мажлівасць вывесці з-пад удару мірных людзей.

У партызанскім атрадзе Сымона Балатніцкага сабралася шмат сялян, галоўным чынам сем'і чырвонаармейцаў, сярод іх багата было дзяцей, старых.

— Аб адступленні не можа быць і гаворкі, — працягваў Сымон Балатніцкі. — Ці ўсе гатовы, калі трэба будзе, прыняць смерць? Можа, хто не ўяўляе небяспекі? Брыгада Капіцы можа не паспець прыйсці нам на дапамогу. Трэба спадзявацца на свае ўласныя сілы, — і, звярнуўшыся да партызана, спытаўся: — Вы хацелі нешта сказаць? Гаварыце!

З радоў выйшаў Ігнат Стома, ён прыглушаным голасам прамовіў:

— У мяне дзіця...

— Паміраць баішся? — устрапянуўся Сымон Балатніцкі.

— Яно, як той казаў, гэтае...

— Баязлівага смерць і на печы знойдзе, — адрэзаў Сымон Балатніцкі. — У кустах не пераседзіш.

— Чаго ты на яго ўссеў, як каршун, — заўважыў намеснік камандзіра, звяртаючыся да Сымона Балатніцкага. — Нікому паміраць не хочацца. Я ведаў адну бабку. Яна кожны дзень малілася і прасіла бога, каб хутчэй памерці. А як прыйшла смерць, дык бабулька і гаворыць: акыш на дзяцей.

Партызаны зарагаталі. Ігнат Стома ўнурыў галаву.

— Дык яно ж так, але, калі трэба, нічога не папішаш, — сурова сказаў Сымон Балатніцкі. — Дзяцей неабходна ратаваць, мы пажылі ўжо, палюдскаваліся, бачылі і добрае, і дрэннае, а ў іх усё наперадзе. Трэба думаць не толькі пра сваіх дзяцей, але і пра іншых... Бачыў, колькі босай, галотнай дзетвары туляецца па лесе? Цэлыя раёны ператвораны ў пустыню... Акрамя

здзічэлых катоў, нікога не ўгледзіш на папялішчах. А колькі па дарогах вайны ходзіць малых, якія не маюць прытулку! Бацькі — хто ў Чырвонай Арміі, а хто забітыя... Дык хто пра іх паклапоціцца? Мы! Гэта наш з табою святы абавязак. Зразумела?

— Чаму не?

— Дык тады не каркай. Мы таксама не на шпацыр ідзём. Можа, і нам з табою давядзецца прыняць смерць.

— Годзе табе ўжо, разумею цябе, не падумаўшы сказаў. Прыйдзе часам дурнота ў галаву.

— То, можа, яшчэ хто перадумаў? — спакойна спытаўся Міхась Грахоўскі. Ён стаяў без шапкі, вецер раздзімаў яго русыя кучаравыя валасы. Камандзір маладзёжнай групы сваімі блакітнымі вачыма дакорліва паглядзеў на Ігната Стому. — Яшчэ не позна, выходзь!

— Няма такіх, — гуртам адказала семнаццаць маладых партызан. Яны стаялі з горда паднятымі галовамі, гатовыя змагацца да апошняй кроплі крыві за Радзіму.

— Паўтараю, — звярнуўся Сымон Балатніцкі да Міхася Грахоўскага, але так, каб усе чулі, — ваша задача — як мага даўжэй затрымаць тут праціўніка.

— Ёсць, — казырнуў Міхась Грахоўскі.

— А куды пасля хлопцам адступаць? — пытаўся намеснік камандзіра атрада. — Ты так ім і не сказаў.

— Адступаць? Няма куды, — зазначыў Сымон Балатніцкі. Ён падышоў да Міхася Грахоўскага, абняў яго і моцна пацалаваў. — Слава партыі, камсамолу, якія выхавалі людзей з такімі, як твой, моцнымі характарамі. Трэба, хлопчыкі, біцца да апошняга. Праб'ёмся, тады відаць будзе. Бывайце! Унь паказалася фашысцкая разведка. Не шкадуйце, хлопцы, патронаў.

— Група, за мною! — скамандаваў Міхась Грахоўскі.

Фашысты адкрылі агонь па партызанах. Міхась Грахоўскі са сваёю групаю вымушан быў паўзком прабірацца да могілак, каб заняць выгадны рубеж, адкуль прастрэльвалася ўся навакольная мясцовасць. Іх прыкрывалі партызаны на чале з Сымонам Балатніцкім. Калі Міхась Грахоўскі дапоўз да могілак, ён скамандаваў адкрыць агонь. Фашысцкія матацыклісты, пакінуўшы на дарозе некалькі нерухомых чорна-зялёных кропак, павярнулі назад і хутка зніклі ў лесе. Калі фашысты адхлынулі, Сымон Балатніцкі з сваёй групай

пайшоў. Міхась Грахоўскі загадаў акапацца, заняць кругавую абарону.

Заклапочаны Сымон Балатніцкі нарэшце дабраўся да лагера. Па лесе бесклапотна бегалі дзеці, шчабятаді, як птушаняты. Камандзір паклікаў да сябе аднаго хлопчыка і сказаў, каб пазвалі сюды дзеда Ахрэма, старшыню лагера. Неўзабаве нейкі малы хлопчык падышоў да Сымона Балатніцкага. Ён, відаць, хацеў бацькоўскай ласкі, назваў яго «тата». Сымон Балатніцкі да таго быў узрушан, што гэта неяк перадалося і дзіцяці, — хлопчык заплакаў і пабег. Дзіця было круглай сіратою, яно неяк кідалася каля партызан, жыло і расло. «З-за іх, уласна кажучы, — думаў сам сабе Сымон Балатніцкі, — я пакінуў семнаццаць камсамольцаў на верную смерць. А падрастуць, то, можа, нават добрым словам не ўспомняць тых, хто за іх жыццё складзе. Так часам бывае. Але не! Гэтага не будзе, не такія дзеці». Стомлены, ён сядзеў на пні, чакаў дзеда Ахрэма, думаў, як выратаваць ад смерці жанчын, старых і малых. Голле плакучай бярэзіны, пад якою сядзеў Сымон Балатніцкі, нізка апускалася дадолу. Лісце бярэзіны пачынала жаўцець. «А што будзе зімою? — думаў Сымон Балатніцкі. — Дзе я прытулю ўсіх гэтых людзей, чым буду карміць?» Ён закурыў люльку, некалькі разоў пацягнуў і выбіў аб пень тытунь, які яшчэ дыміўся, прытаптаў нагою, каб не зрабіць пажару. А дзед Ахрэм усё не ішоў. «Чым адплаціць фашыстам, — думаў Сымон Балатніцкі, — за прынесеныя людзям гора і пакуты, за знявагу народа? Трэба будзе прымусіць прусакоў адбудоўваць разбураныя гарады і вёскі. Неабходна зрабіць так, каб яны ў дзесятым калене з жахам успаміналі вайну з Расіяй і каб нас доўга памяталі. Мы — ціхія, але да пары да часу. У гневе — мы страшныя. Усе перашкоды сатром на сваім шляху».

— Клікаў мяне, камандзір? — загаварыў, падышоўшы, дзед Ахрэм. — Ты што ж гэта сёння не такі, як заўсёды? Дзяцей палохаеш. Тугу якую маеш на сэрцы? Хто прынёс боль твайму сэрцу?

— Фашысты.

У гэты час эсэсаўцы адкрылі артылерыйскі агонь па могілках. Уздрыганулася зямля, пасыпалася лісце з дрэў, дзед Ахрэм пахіснуўся; перакасіўся твар Сымона Балатніцкага. Шмат узвалілася на плечы гэтага чалавека людскога гора, як толькі не парвалася яго

сэрца. Цягавіты ён быў чалавек, чысты душою і моцны духам.

— Трэба зараз жа падняць усіх людзей, — сурова загаварыў Сымон Балатніцкі. — Асталася адна дарога — вывесці народ праз Чортаву грэблю ў Мікалаеўскі бор.

— Народ нікуды не пойдзе.

— Чаму гэта?

— Людзі ведаюць становішча. Я з імі гаварыў. Будзем абараняцца, пакуль сілы хопіць. А калі няма іншага ратунку, будзем разам паміраць. Гуртам яно лягчэй. Хоць, прызнацца, і не хочацца паміраць.

— Я сам буду гаварыць з людзьмі.

— Дарэмная трата часу, — запярэчыў дзед Ахрэм. — Хіба ты не бачыш, што кругом цябе робіцца? Усе, ад старога і да малога, узяліся за дубіну.

— Што дубіна?! — гарачыўся Сымон Балатніцкі. — З дубінай цяпер не павоюеш.

— Дубіна! — усклікнуў дзед Ахрэм. — Дубіна ва ўсе часы мела і мае значэнне. А чаму? Цяжка народу падняцца, але калі ён паўстане — сагне, зломіць, сатрэ ў парашок... Не ўстаяць фашысты супраць народа. Павер мне, праб'ём сцяну.

— Усё ж я пагавару з людзьмі.

— Пагаварыць з народам ніколі і нікому не пашкодзіць. Вялікія людзі заўсёды абапіраліся і абапіраюцца на народ. Можаш гаварыць з людзьмі, а толькі раней агледзь акопы. Ад самай раніцы працуем. Справа ў тым, што з боку Чортавай грэблі эсэсаўскі батальён.

— Адкуль табе вядома? — занепакоіўся Сымон Балатніцкі.

— Мая разведка данесла, — важна паведаміў дзед Ахрэм. — Я ворага ведаю як аблупленага. А чаму? Яшчэ ў тую вайну з імі ваяваў, два Георгіі маю і медаль, унукі з імі гулялі і недзе спляжылі. Хітрыя прусакі, але дурныя як вароны. То пойдзем паглядзім абарону.

Эсэсаўцы з усіх відаў зброі білі па могілках. Міхась Грахоўскі сядзеў у акопе, прыціскаючыся да зямлі. Ён увесь быў мокры, твар у пяску, каля яго валялася шмат пустых гільзаў. «І калі ўжо скончыцца гэтае пекла, — думаў Міхась Грахоўскі. — Не шкадуюць недаваркі снарадаў. Але фашысты пройдуць толькі цераз нашы трупы».

Міхасю Грахоўскаму даносілі:

— Забіты Антон Наркевіч, Юрка Забела, Рыгор Матусевіч, Нічыпар Урублеўскі, Лявон Ганчарык...

Эсэсаўцы ў трэці раз пайшлі ў атаку. Яны лезлі з усіх бакоў. Сунуліся танкеткі.

— Агонь! — камандаваў Міхась Грахоўскі, паліваючы з кулямёта фашыстаў. — Біцца да апошняга, каб не сорамна было перад нашымі продкамі, косці якіх тут патрывожаны.

Вораг і ў трэці раз адхлынуў. На групу смельчакоў наляцелі самалёты. Адна бомба вялізнай сілы разарвалася недалёка ад Міхася Грахоўскага, развярнула магілу, затым паляцелі ўгару аскабалкі пашчапанай труны. Міхася Грахоўскага засыпала зямлёю. Калі ён апрытомнеў, то ўбачыў, што эсэсаўцы ў чацвёрты раз аднавілі атаку. Парадзелі рады партызан. Яшчэ былі забіты Анатоль Валасевіч, Мікола Гурыновіч, Саўка Драгун, Янка Чмялеўскі і цяжка паранены Уладзімір Беразоўскі, Сцяпан Кандратовіч і Мацей Юхноўскі.

— Можа, адступім? — нясмела спытаўся Змітрок Глоба.

— Што? Партызаны не адступаюць!

— Патронаў няма.

— Тады за мною, у штыкі! Ура-а!

Ярасна біліся астатнія партызаны, яны змагаліся да апошняй хвіліны свайго жыцця. Так загінулі семнаццаць адважных камсамольцаў, але не адступілі ні на крок. Яны стрымлівалі на працягу чатырох гадзін эсэсаўскі полк. Каля могілак валялася больш за сто фашыстаў. Міхась Грахоўскі ляжаў на полі бою ўвесь паранены; яго камсамольскі білет быў праколаты штыком. Грахоўскі выканаў да канца абавязак салдата. Каля яго ляжалі тры эсэсаўцы, забітыя ім у рукапашнай схватцы.

«Семнаццаць чалавек стрымлівалі цэлы полк, — думаў камандзір эсэсаўскага палка, — гэта сапраўдныя салдаты».

Эсэсаўцы з боку Чортавай грэблі насядалі на невялікі атрад пад камандаваннем Сымона Балатніцкага. Паміж групай партызан у шэсцьдзесят чалавек і эсэсаўскім батальёнам завязаўся гарачы бой. Партызаны пайшлі ў контратаку. Яны мелі на мэце прабіцца з акружэння. Валіліся партызаны як падкошаныя. Раптам з лесу пачулася магутнае «ўра-а!». Сяляне на чале

з дзедам Ахрэмам кінуліся на падмогу партызанам. Дрогнулі эсэсаўцы, пачалі ўцякаць. Лавіна разгневаных людзей кінулася наўздагон, усё змятаючы на сваім шляху.

— Ну што? — гаварыў дзед Ахрэм да Сымона Балатніцкага. — Хіба не праўду я казаў, што супраць народа ніхто не ўстаіць?

— Ага, праўду.

— Ура-а! — Не змаўкала на полі бою, заглушаючы гаворку Сымона Балатніцкага і дзеда Ахрэма. — Ура-а-а-а!..

— Бачыш, як Янка месіць Карлу, — гаварыў дзед Ахрэм. — Янка Карлу абсадзіў.

Партызаны атрада Сымона Балатніцкага з дапамогай сялян разбілі эсэсаўскі батальён, а рэштку рассеялі па балоце. Сымон Балатніцкі з групай партызан і дэлегатамі ад сялян прабраўся да могілак, каб сказаць апошняе «бывай» семнаццаці бясстрашным героям. Пахавалі іх у брацкай магіле. На пахаванні не было ні прамоў, ні салютаў, бо людзі былі стомленыя і не было патронаў. Народ гуртам стаяў каля вырытай свежай магілы, пасхіляўшы галовы.

Калі пахавалі забітых партызан, народ праз Чортаву грэблю рушыў на злучэнне з брыгадай Капіцы. Радаваліся людзі, што вырваліся з пасткі.

1944

Над Нёманам

Раным-рана прачнуўся Алік Смушкевіч: ён, не снедаючы, збіраўся пайсці на рэчку з вудаю. Алік даўно наважыў злавіць галавача, але ніяк не ўдавалася. Не так лёгка рыбіну на кручок увабраць. Гэтай ноччу Алік нават сасніў галавача, які ледзь не ўцягнуў хлопчыка ў рэчку. Толькі Алік хоць і паламаў вуду, але ж адолеў галавача, выкінуў яго на бераг.

— Нешта мне не хочацца, сынок, — нездаволена гаварыла Хрысціна, — каб ты сёння ішоў на рэчку. Час трывожны, мала што можа здарыцца. Дый мне будзе сумна без цябе. З Галачкай не пагаворыш, яна яшчэ маленькая. Не ідзі, дзіцятка.

— Ат!

— А памятаеш, калі бацьку праводзілі ў лагеры, дык ты яму абяцаў, што будзеш мяне слухацца.

— Я, мамка, не забаўлюся...

— Ну, добра, схадзі, на часінку. Кажуць, немцы ўжо блізка.

— Уга!

— Так. Ад чужынцаў дабра не чакай. Мне хочацца, каб ты быў каля дому, спакайней на сэрцы гэтак...

— Калі не будзе лавіцца, то я... а ты, мамуся, не сумуй... нічога са мной не здарыцца...

І Алік, спяшаючыся, узяў бульбы на прыманку галавача, чарвякоў на акуня, гароху на плотку, зняў з частаколу гладыш і пайшоў на рэчку. Маці правяла сына добрымі вачыма, узяла даёнку і пайшла даіць карову, бо пастух ужо даўно галёкаў: «Выганяй!» Нешта сёння і яму не спалася, ён сваёю дудою раней як звычайна падняў усіх на ногі.

Узышло сонца, яно было ярка-барвовым. Алік, перастаўляючы, як бусел, даўгія ногі, ішоў па роснай траве, пакідаючы сляды. Заслухаўшыся, як у вішняку заліваўся салавей, хлапец на момант спыніўся, а потым пералез цераз плот і прыбавіў кроку. Яго вабіла рэчка, цягнуў галавач з дому. Алік спяшаючыся ішоў, па калені закасаўшы нагавіцы, ішоў напрасткі да лазняку, што звісаў над рэчкай.

Паволі плылі воды срабрыстага Нёмана, відаць было пясчанае дно прыгажуні-ракі. Нёман быў надзіва спакойны, велічны і магутны. Аліку здавалася, што нідзе ў свеце няма чысцейшай вады за нёманскую, што няма прыгажэйшай ракі.

Вось з-пад карча шмыгнуў язь, прамчалася чарада чырванапёрых плотак, а за імі гнаўся шчупак, разявіўшы зяпу. Раптам у зеллі залапатаў, як цецярук, галавач і схаваўся ў віры. Алік ціхенька, як спрактыкаваны рыбалоў, падышоў да свайго месца. Ён раскруціў вудачку, начапіў на кручок кавалачак бульбіны, папляваў на яе (гэтак заўсёды рабіў яго бацька), закінуў вуду і прагна чакаў улову.

Хлопчык з вудачкаю сядзеў над ракою, забыўшыся пра ўсё на свеце. Раптам імкліва праляцела ластаўка, яна даставала крыллямі ваду і парушала цішыню. А неўзабаве наляцеў вецер, зарабацела вада. «Няйначай будзе навальніца», — падумаў Алік. Торкнула, пацягнула. Рыбалоў падхапіў вуду, кручок быў пусты. Хлопчык зноў начапіў прынаду, закінуў вудачку і цярпліва чакаў здабычы. Каб злавіць рыбіну, патрэбны спрыт і кемлівасць. Алік падняў вочы, убачыў над сабою блакітнае неба. З захаду паволі плылі хмаркі, пераганяючы адна адну. Яны, як у люстэрку, адбіваліся ў вадзе. Схавалася сонца і зноў выглянула, на гэты раз сагрэла Алікавы ногі. «Як добра пад сонцам, — падумаў Алік. — Хочацца доўга-доўга жыць, толькі каб татка і мамка жылі». Хлопчык так любіў сваю маці, што яму здавалася: нідзе ў свеце няма лепшай мамы за яго. І хоць ён лічыў сябе мужчынам, але неяк ад бацькі далей быў і сам не ведаў чаму, а каб хто маці крануў, то ён з тым гатоў быў біцца.

Прачнулася вёска, загула, загаманіла: гаварылі людзі, рыкалі каровы, бляялі авечкі, пераклікаліся на ўсе галасы пеўні, скрыпелі калодзежы, нехта адбіваў касу, чутно было: «так-так-так»; з комінаў валам ва-

ліў дым. Узмацніўся вецер, запахла сырадоем і гноем. Каля старога бору, які шумеў, струною цягнулася гравійная дарога, абапал яе дбайнымі рукамі былі пасаджаны бярэзінкі, што цяпер гнуліся амаль да зямлі.

Хрысціна падаіла падласую і выганяла яе на пашу. Хрысцінай заўсёды вяскоўцы любаваліся. На ёй цяпер была кужэльная кашуля, вышытая гладдзю, падатканая спадніца, завязаная на галаве белая хустка, з-пад якой звісалі русыя валасы ў завітках. Шмат яна нацярпелася за гэтыя «завіткі», калісь за гэта нават у камсамол не прынялі, звалі — «паненка». На правай шчацэ Хрысцінінага белага твару была радзімка. Каб у Хрысціны не быў крыху кірпаты нос, яна была б прыгажуняй. Муж Хрысціны, Цімох Смушкевіч, які зараз быў на вайне, бывала, вачэй з яе не зводзіў. Пра Хрысціну ніхто ў вёсцы слова благога не сказаў.

Цяпер Хрысціна была ўстрывожана, нешта сэрца ныла, і хацелася плакаць. «Хоць бы там з Алікам чаго не здарылася, — думала яна. — Паслізнецца і — у рэчку, што я тады бацьку скажу? Гэта ж яго ўлюбёнчык!» Яна хацела ісці да рэчкі і гукнуць Аліку, каб ішоў дадому, але малая Галачка ў хаце заплакала, і жанчына павярнула назад.

Знешне ў вёсцы Стары Бор як быццам нічога не змянілася, але ў сэрцах людзей быў вялікі смутак, трывога; усе нечага чакалі. Мужчыны, што падлягалі мабілізацыі, моўчкі рыхтаваліся ў паход; жанчыны плакалі. Перш у Старым Бары прайшоў слых, нібы нашы войскі занялі Кёнігсберг, а потым сталі гаварыць, што немцы ў Баранавічах, нават бліжэй, у Стоўбцах, адкуль да вёскі рукою падаць. Праўда, дакладна ніхто нічога не ведаў, дзе немцы, а гэта яшчэ больш непакоіла людзей. Вёска Стары Бор стаяла недалёка ад гравійкі, і немец хутка мог сюды трапіць.

— Які гэта дурань сказаў, што вайна патрэбна чалавеку як паветра? — пытаўся адзін селянін у другога.

— Хто табе пра гэта плёў?

— Мой падшыванец з школы прынёс.

— А ліха яго ведае, — гаварыў другі. — Як на мой дурны розум, то вайна чалавеку толькі шкодзіць. Колькі гіне дарэмна чалавечае працы, людзей. Але калі вайна пачалася, дык трэба ваяваць. Я хачу, каб маё дзіця мела свой куток, а таму з усіх сіл буду бараніць сваю

радзіму. Дзякуючы Саветам чалавекам я стаў, нас людзьмі лічаць!

Раптам пачуўся гул матораў, людзі глядзелі ўгару, але нічога не было відаць. Гул набліжаўся. Паглядзеўшы на захад, людзі ўбачылі пыл, які высока паднімаўся ўгару. Народ нічога не бачыў, акрамя пылу. Нават неба засцілала пылам. З пылам прыходзіла навала. Ужо чутно было лязганне машын. З лесу выскачылі матацыклісты, яны імчаліся да вёскі і бязладна стралялі.

— Немцы! — крыкнуў нехта.

Людзі кінуліся ў хаты, шукаючы ратунку, але хіба ў хаце схаваешся ад гэтай навалачы? Ехала бяда, закаваная ў броню, везучы з сабою смерць. Стары Бор абдало пылам, пасівелі сады, асунуліся людзі, задыхаліся. Нахлынула ў хаты бяда. Фашысты абівалі ў садах яшчэ няспелыя яблыкі, выдзіралі з вулляў соты. Спыніўшыся ў Старым Бары на кароткі прывал, гітлераўцы жэрлі награбленае ў сялян сала, масла, яйкі, малако, пацягваліся і кракталі.

— От гадаўё, колькі нарабілі смуроду! — бубніў селянін. — І як іх толькі зямля носіць, поскудзь такую. А каб яны спруцянелі. Недавяркі, каб яны свайго ценю баяліся.

У хату да Хрысціны заскочыў немец: ногі дугою, вушы абвіслыя, твар блінам, вочы мышыныя. Па яго пасінелым, як сліва, пляскатым носе відаць было, што ён любіць выпіць. І цяпер обер-яфрэйтар быў пад градусам, ад яго несла перагарам і нейкай кісляцінай. Ён стрыг вачыма, як злодзей. Падкідаючы ў руках гранату, як мячык, мусіць, каб запалохаць жанчыну, немец падышоў да куфра. Хрысціна скончыла карміць Галачку і з дзіцем на руках падышла да граткі, узяла талерку з яйкамі, каб аддаць прышэльцу. А фашыст гэтым часам не драмаў, ён падышоў да куфра, паклаў на лаву гранату і стаў перабіраць рэчы, адкладаючы лепшыя ўбок. Ён кожную рэч разгортваў і разглядаў, што б там ні было: мужчынская кашуля, жаночая кофтачка або нават трусікі. За гэтым заняткам і ўбачыла Хрысціна обер-яфрэйтара. З рук яе выпала талерка з яйкамі. Фашыст адскочыў ад куфра і схапіўся за аўтамат, але пераканаўшыся, што яму нічога не пагражае, працягваў сваю справу па адборы рэчаў. Хрысціна, сцяўшы зубы, маўчала, думаючы: «Рабунак сярод

белага дня». Уся збялелая, яна так і стаяла ў нерашучасці да той пары, пакуль фашыст не пачаў адбіраць дзіцячыя рэчы. Нарэшце ён дабраўся да кавалка фланелі, што прызначаўся Галачцы на пялёнкі, і таксама яго адклаў.

— Ах ты, гадзіна! — не сцярпела Хрысціна, схапіла фланель і пачала ёю хвастаць фашыста па твары. — Дык ты за гэтым сюды прыйшоў, каб грабіць! А каб ты сцежкі не бачыў, валацуга! Вось табе, вось табе!

Для немца гэта было зусім нечакана, збянтэжаны, ён адступіў. Потым схапіў за руку і пачаў выкручваць.

— Пусці! — дзіка закрычала Хрысціна, выпусціўшы крамніну. — Пусці, кажу, зладзюга! Цьфу ў твае паганыя бельмы, рыжая морда! — і яна плюнула яму ў вочы.

Фашыст выпусціў руку. Хрысціна, прыціскаючы да сябе Галачку, кінулася ўцякаць. Ёю апанаваў страх, яна ўся калацілася. З вачэй Хрысціны каціліся слёзы. Трывога маці, відаць, перадалася дзяўчынцы, яны абедзве плакалі.

— Хальт! — выцершы вочы, крыкнуў немец.

Але Хрысціна не спынілася.

Тады немец выскачыў на ганак і пусціў кароткую чаргу з аўтамата ў жанчыну з дзіцем. Хрысціна ўпала, сутаргава абнімаючы зямлю, вымавіўшы: «Праклятыя!» А Галачка дык і не пікнула, у яе з галоўкі цякла кроў. Немец задраў нос, як быццам ён зрабіў важную справу. Цяпер толькі фашыст агледзеўся, што астаўся адзін і, спяшаючыся, сеў на матацыкл, паехаў даганяць сваю часць.

— Мама, мамка! А я галавача злавіў! — узрадавана крычаў Алік, хутка ўваходзячы на двор, раптам астыў, выпусціў з рук вуду, галавача і гладыш, ад якога асталіся адны чарапкі. — Хто цябе, матуля?

— Пракляты фашыст, каб ён галавою налажыў, — слабым голасам паспела сказаць Хрысціна і страціла прытомнасць; яна пачала канаць.

— А-ай! — закрычаў спалоханы Алік.

— Супакойся, дзіцятка, — суцяшала суседка, — не плач, дай маці спакойна памерці, а то доўга будзе мучыцца.

Хмары, пераганяючы адна адну, закрылі сонца, узмацніўся вецер. Алік паглядзеў перш на маці, а по-

тым на сястрычку, якія ляжалі мёртвымі. Яны на момант здаліся хлопчыку далёкімі. Яму страшна стала, як ён будзе жыць адзін. Аднак Алік не плакаў, неяк сэрца акамянела. Не любы цяпер быў яму і галавач, што ляжаў, разявіўшы рот, увесь упэцканы ў пясок. Падкралася нечае кацянё, хацела пацягнуць рыбіну, але не дало рады.

Зашумела, загуло, бліснула маланка, ударыў гром. Закруціла, замяло, на вуліцы падняўся пыл слупам. Перад вокнамі Смушкевічаў раслі дзве вішні, іх пасадзіў Цімох, калі ажаніўся з Хрысцінай. Наляцеў вей-вецер, скруціў адну вішню, зламаў. Пачынаў секчы дождж. Людзі ўнеслі забітых маці з дачкою ў хату, паклалі на лавы. Гуло ў коміне, пастуквалі аканіцы, бразгацелі шыбы. Алік угледзеў каля акна гранату, узяў яе, вынес у сенцы, схаваў.

Пахавалі Хрысціну з Галачкай у адной магіле. Усе вяскоўцы, ад старога да малога, прыйшлі на могілкі, каб аддаць апошняе: «Бывайце!» Стоячы над свежай магілай, Алік горка плакаў. Гледзячы на Аліка, плакалі мужчыны і жанчыны, старыя і дзеці, яны плакалі над горкім сірочым лёсам. А толькі суседка заспакойвала:

— Нічога, гэта ж не дзяўчынка, а хлопчык, сябе ў крыўду не дасць.

Аліку ішоў трынаццаты год, на выгляд ён быў старэйшы. Цяпер у хлопчыка ад той бесклапотнасці і жыццярадаснасці, якая была раней, не асталося і напамінку. Аліку чамусьці здавалася, каб ён паслухаўся маці, дык нічога б гэтага не здарылася.

Вярнуўшыся з могілак, Алік нават баяўся заходзіць у хату, але перасіліў страх. Пастух гнаў кароў з пашы. Алік пераняў сваю падласую, загнаў у хлеў. У каровы распірала вымя. Не бачачы гаспадыні з даёнкаю, падласая была неспакойнай, яна прасіла, каб яе падаілі. Не знайшоўшы на месцы даёнкі — вядома, столькі ў хаце народу перабыло, — Алік узяў збанок і хацеў падаіць карову, але яна не дала малака. Мала гэтага, падласая добра насцябала хлапца хвастом па твары. На выручку прыйшла суседка, яна падаіла карову, напаіла Аліка сырадоем, запрасіла да сябе начаваць, бо заўважыла, што ён баіцца адзін аставацца ў хаце. Алік дрэнна спаў, варочаўся, круціўся, кідаў-

ся, праз сон гаварыў: вядома, такое гора звалілася на яго галаву.

Прачнуўшыся раніцою, ён пайшоў дахаты. У Аліка зарадзілася думка — адпомсціць фашыстам, але як, хлопчык і сам яшчэ не ведаў. У яго руках зноў апынулася граната, якую ён доўга разглядаў, круціў у руках, меркаваў, што з ёю зрабіць... І тут вырашыў: «Фашысцкую гранату запусціць у фашыста»; адпомсціць за маці і сястрычку...

Алік раней за ўсіх выгнаў карову ў поле, вярнуўся ў хату і з нейкай урачыстай узнятасцю рыхтаваўся паляваць на фашыста. Спакайней у яго стала на душы. Алік зірнуў на фота маці, якое вісела на сцяне, надзеў святочнае адзенне і выйшаў на двор. У агародзе пахла тытунём, яго яшчэ бацька садзіў, а маці палівала. У агародчыку перад вокнамі хаты ляжала зламаная вішня, на ёй трапятала пажухлае лісце.

— Куды ты выфранціўся? — спытала суседка. — Лепей прыбраў бы вішню.

— Пайду прайдуся.

— У будны дзень гуляць? — не паверыла суседка. — Што ты наважыў рабіць? З гуляння не наясіся хлеба. Нашы людзі любяць працаваць, яны, як мурашкі, усё цягнуць да гурту. Растрэсці гаспадарку кожны дурань здолее. Трэба думаць, як жыць, паклапаціцца пра будучыню.

— Пайду фашыста біць, — выпаліў Алік.

— Чым, мяшалкаю? — усміхнулася суседка.

— Во, граната, — паказаў Алік, — немец у хаце пакінуў. А гэта запал, уставіў і — гатова. Нам у школе старэйшыя хлопцы паказвалі. Ёю можна не аднаго фашыста забіць, а шмат. Забі фашыста — інакш ён цябе заб'е.

— Вой, вой! — жахнулася суседка. — Не трэба, дзеткі, гэтага рабіць, цябе заб'юць, і мы загінем. Адзін у полі не воін.

— Ого, яшчэ які воін!

— Дзіцятка, не трэба. Хто сцеражэцца, таго бог сцеражэ.

— А нашто яны маму і сястрычку забілі?

— Хіба ты не бачыш, колькі фашыстаў ідзе. Наляцелі, як саранча на нашы палі. Глянь, у паветры кружыць чорнае груганнё. Што ты ім зробіш?

— Пайду, — цвёрда сказаў Алік.

— Не хадзі, Алічак, — прасіла суседка, — можа, татка прыйдзе, а цябе дома няма.

— Не ўгаварвайце, пайду.

— А я людзей паклічу! — гразіла суседка. — Па бацьку пайшоў, хоць ты кол яму на галаве чашы. Не пушчу!

— Калі я сказаў пайду, то пайду, — як стары, гаварыў Алік.

— Тады хоць далей ад вёскі адыдзіся, — бачачы, што не ўгаварыць хлопца, гаварыла суседка, — каб не падумалі на нас, а то са свету звядуць. Ты не ведаеш яшчэ фашыста, гэта такая пошасць, не дай бог. Каб самому нажэрціся, фашыст гатоў другога задушыць. Але ён зломіць сабе галаву.

— Сам не зломіць.

— Але, — згадзілася суседка і параіла: — То ты, дзіцятка, ідзі ў шумігайнаўскі лес, там нідзе блізка вёсак няма і табе будзе спадручней асачыць звера.

— Добра, — абяцаў Алік. — А толькі вы нікому не кажыце, куды я пайшоў і чаго.

— Яшчэ што!

І ён пайшоў. «Ні пуху ні пер'я! — падумала суседка і перахрысціла хлопчыка. — Хоць бы твая рука не дрогнула, каб ты не прамахнуўся». Алік ішоў па прасёлкавай дарозе, ног пад сабой не адчуваючы. З-пад шапкі ў хлопчыка вылезлі выгаралыя на сонцы, падобныя на лён пасмы валасоў. Увесь твар у яго быў у рабаціннні, аблупіўся нос. За адны суткі ў Аліка ўваліліся блакітныя, як неба, вочы, хлопчык неяк змізарнеў. Столькі гэтае дзіця перанесла пакут, што другі чалавек за ўсё жыццё гэтага не пераджыў. З-пад ног у Аліка выпырхнула птушка. Ён забыўся і пабег за ёю, а потым спыніўся, няёмка стала самому. Як гэта, каб воін даганяў нейкае там птушаня. Калі ж угледзеў васількі ў жыце, то ўспомніў маці, яна летась навучыла яго віць вянок з іх. Ён нарваў кветак, але звіць вянка не здолеў. Забыўся за зіму, як гэта робіцца. «Ну і не трэба, — падумаў Алік, — віць вянкі — справа дзявочая. А мы — мужчыны, нам трэба ваяваць, каб абараніць бацькаўшчыну. Вернецца татка дадому, раскажу яму, як хадзіў паляваць на фашыстаў». У Аліка не выходзілі бацькі з галавы: «Мама так чакала тату, а цяпер яго не ўбачыць. І Галачка добрая, гэта дарма што яна цягала мяне за валасы, бо была маленькая,

дурненькай, а падрасла б, то ведала б, што мне баліць».

Думы Аліка парушылі нямецкія самалёты, якія ішлі на ўсход. «Яны ж таксама нясуць некаму смерць, — падумаў ён. — Праклятыя!..» Алік мацней сціснуў у руках гранату і прыбавіў кроку. Яму здавалася, што кожная травінка пад нагамі шапацела: «Забі фашыста, інакш ён цябе заб'е». Наперадзе паказаўся шумігайнаўскі лес, ён клікаў да сябе хлопчыка.

Алік увайшоў у лес, як у родны дом. Ці раз ён тут з бацькам збіраў грыбы, хадзіў у ягады, а то маці пасылала вязаць венікі. Стройнымі радамі стаялі хвоі, іх голле цягнулася на поўдзень. Шастаў пад нагамі верас, гулі шэршні, відаць, недзе блізка было іх гняздо. Дзі-нідзе пракідаліся лісічкі, траплялі часам сыраежкі, убаку стаяў мухамор. Алік, праходзячы каля яго, капнуў нагою і далей пайшоў. Ён наступіў на сук, хруснула пад нагамі, аднекуль выскачыў са складзенымі вушамі заяц. «Які порсткі!» — падумаў хлопчык. «І чаму зайцы такія баязлівыя? — прагаварыў Алік. — Усяго палохаюцца». Хлопец у думках разважаў: «А ёсць жа і людзі такія, што ўсяго баяцца. Мусіць, цяжка жыць на свеце чалавеку з заечаю душою. Я такім не буду, не хачу. Толькі каб не памерці. А чаму нельга зрабіць, каб жыць і жыць?» Ён зусім не заўважыў, што апынуўся ў беразняку, па яго меркаваннях, ён не павінен быў так хутка сюды дайсці. Алік угледзеў на бярэзіне пажоўклы лісток, ён ледзь трымаўся, трапечучыся на сонцы. «І чаму гэта дрэвы знізу жаўцеюць? — думаў Алік. — Ага, дык жа яны знізу і зелянеюць». Ён наглядаў гэта па вішнях, якія раслі пад вокнамі. Хлопчык перарэзаў граду, на якой раслі хвоі-разгірэкі, што нахіляліся ў розныя бакі (гэта месца звалі «п'яны бор»), і неўзабаве апынуўся на ўскраіне лесу, недалёка ад палянкі, куды некалі ездзіў з бацькам сена касіць.

Хлопчык ужо гадзіны са дзве сядзеў каля дарогі і, як спрактыкаваны паляўнічы, з-за таўшчэразнага дрэва высочваў фашыста-звера, чакаў зручнага моманту, каб адпомсціць за маці і сястрычку, за ўсіх людзей. «Не, фашысту не ўдасца заняволіць нас», — успомніў ён словы дзеда Ахрэма. З грукатам праязджалі нагружаныя машыны, падвозячы да фронту боепрыпасы. Недалёка ішоў бой, чутна была не толькі артылерыйская кананада, але ружэйная і кулямётная стральба.

З таго боку ішло шмат лёгка параненых салдат. Цяжка параненых везлі на машынах. Вось прагналі групу палонных чырвонаармейцаў. Алік углядаўся, можа, дзе бацька ідзе. Адзін палонны не мог ісці, ён сеў, каб адпачыць. Падышоў канваір, нешта сказаў, але палонны не паднімаўся. Канваір спакойна нацэліў аўтамат і застрэліў параненага палоннага. У Аліка аж закалаціліся рукі, ён заскрыгатаў зубамі. А машыны з фашыстамі ўсё ішлі і ішлі да фронту. «Паглядзім, як вы будзеце назад уцякаць, — зноў прыгадаў Алік разважанні дзеда Ахрэма. — От горача вам будзе!» Раптам на дарозе паказалася некалькі легкавых аўтамабіляў. У адной з машын — яны ўсе былі адкрытыя — Алік угледзеў чалавека ў акружэнні афіцэраў. «Мусіць, важная шышка», — падумаў Алік і, падняўшыся ва ўвесь рост, выбег на шашу і з размаху кінуў гранату. Пачуўся выбух. «Важная шышка», у форме генерала, узляцела ў паветра. З машыны, што ішла за генеральскаю, пачуўся сухі трэск, гэта біў аўтаматчык. Алік убег у лес. Дзынкалі кулі, разрываліся. На галаву Аліка пасыпалася галлё. Хлопчык здагадаўся, што па ім страляюць, ён, прыгінаючыся, што ёсць сілы бег па лесе і хутка знік у гушчары. І генеральская ахова туды хлынула, але дарэмна. Аліка і след прастыў. Ён, калі скончылася страляніна, выйшаў на прасёлкавую дарогу і важна крочыў дадому, адчуваючы сябе пераможцам. Аб адным толькі Алік шкадаваў, што яму не ўдалося авалодаць генеральскаю шапкай, каб пахваліцца перад хлопцамі, чаго ён варты. А так, чаго добрага, яшчэ могуць не паверыць, што ён знішчыў фашысцкага генерала.

Алік ішоў паўз лес. Гаманіў бор. Яму здавалася, што нават лес ухваляе яго ўчынак. Шапацелі жыты, нібы размаўлялі паміж сабою калоссі. Хлопчыку здалося, што ён чуе іх галасы: «Добра зрабіў, што забіў фашыста». На вуліцы Аліка пераняла суседка:

— Што з табою, дзіцятка, чаму ты ў крыві! Адзежа ўся парвана?

Цяпер толькі Алік агледзеўся, што ў яго твар абдзёрты, падрана рубашка, расшастана калашына яго святочных портак. Суседка абмыла яго, пакарміла, улажыла спаць. Вестка аб гераічным учынку стараборскага хлопчыка хутка абляцела ўсё Наднямонне. «Значыць, фашыста можна біць», — гаварылі людзі.

А свавольству фашыстаў не было межаў. Неспакойна стала над Нёмнам, яго воды разносілі гнеў народны. Знішчэнне генерала было баявым хрышчэннем юнага мсціўца. З таго часу Алік Смушкевіч ходзіць па дарогах вайны, сее фашыстам смерць. І нават калі вайна скончыцца, ён не забудзе свае крыўды, не даруе фашыстам, што гэтулькі прынеслі людзям гора. Вялікая нянавісць у народа да фашыстаў. Партызаны ў кожным кутку б'юць фашыста і прыгаварваюць: «Хто пасее вецер, той пажне буру».

1944

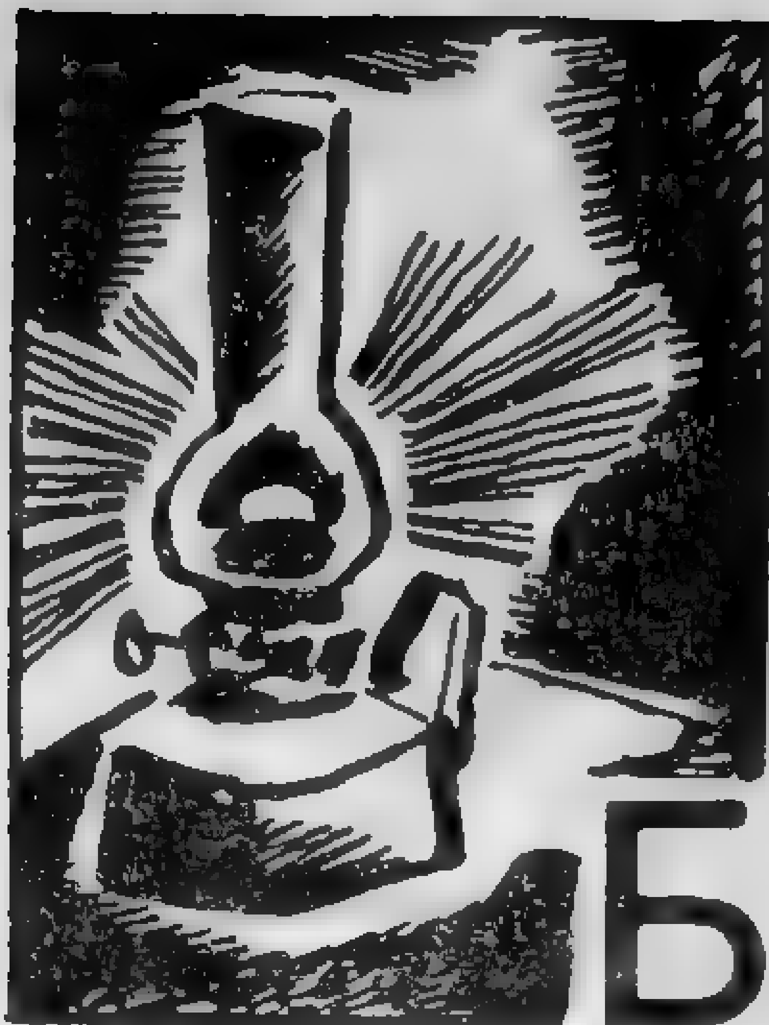

Жыў на свеце Лявон

Быў снежань месяц. Белай коўдрай слаўся па зямлі снег. Я ішоў шашою з Віцебска на Полацк. Мне ў твар дзьмуў сіберны вецер, сляпіла вочы, я здарожыўся і засумаваў. Змяркалася, ціснуў мароз, а нідзе не відаць было ні аднаго агеньчыка. Раптам мне здалося, што я ўгледзеў іскры з коміна. Я збочыў, пайшоў па цаліку, усунуўся ў нейкую яміну, падобную да варонкі, і ледзь адтуль выбраўся. Расхадзіліся вятры, разгуляліся, збівалі з ног. Я па калена правальваўся ў снег. Крокаў праз дваццаць я напароўся на пахілены крыж, абапёрся на яго, пастаяў і адчуў, што страшэнна стаміўся. Агледзеўшыся, я ўбачыў, што тут не адзін крыж, а некалькі, і я пайшоў на могілкі, мяркуючы, што недзе паблізу павінна быць вёска. Я пачаў углядацца, але нідзе нічога не бачыў. Мне захацелася закурыць. Я прыхіліўся да помніка і стаў чыркаць запалкі, якія тухлі на ветры, а прыкурыўшы, дастаў кішэнны ліхтарык і прачытаў на помніку: «Жыў на свеце Лявон, спамяні яго добрым словам. У імя жыцця ён склаў галаву». Я пастаяў крыху і, калі вецер трохі ўлёгся, разгледзеў непадалёк вялізныя гурбы снегу. Адтуль паляцелі іскры. «Зямлянкі», — падумаў я і пайшоў наўпрост.

Я зайшоў у першую зямлянку, якая мне трапілася. Чалавек, што жыў там, ветліва спаткаў мяне, запрасіў пагрэцца каля чыгуннай печы, на якой ён гатаваў вячэру. Гарэла газоўка. Але і пры гэтым святле льга было разгледзець, што хоць чалавек і аброс вялізнай барадою, а толькі яму было не больш як сорак год. На руках у гэтага чалавека выступалі жылы, на далонях былі мазалі; відаць было, што ён жыў з працы рук, калі ён гаварыў, дык крыху картавіў; яго вочы хітравата ўсміхаліся.

* * *

— А дзе ж жонка? — спытаўся я.

— Выраклася мяне, пададася ў новую хату, — панура адказаў ён.

— Як жа гэта? — перапытваю я.

— А так, яшчэ ў першыя дні вайны на агародзе «юнкерс» з кулямёта скасіў, — сказаў ён і цяжка ўздыхнуў. — Добрая была кабеціна як у працы, так і на людзях — не пачырванееш, бывала, з-за яе: і слова да толку скажа, і за што возьмецца — абавязкова зробіць.

Цяпер для мяне стала зразумела некаторая яго засмучонасць, якая адразу кінулася ў вочы.

— Дык вы, значыць, так адзін і жывяце?

— Прызнацца па праўдзе, не да жонкі было, — падкідаючы ў печ дровы, сказаў ён. — А жыць абы з якою жонкаю, што ў лесе з бараною, толькі замінка...

— Праўду кажаце, — згадзіўся я з ім. — Але ж няўжо думаеце век адзін дажыць?

Ён ухіліўся ад адказу. Мы некаторы час моўчкі сядзелі, у кожнага былі свае думкі, потым зноў загаварылі:

— Дык якое тут жыццё-быццё, раскажыце?

— А якое жыццё? Жывём, як і ўсе добрыя людзі. Працуем. Дбаем пра заўтрашні дзень.

У маёй памяці зноў паўстаў помнік з надпісам.

— А хто такі ў вас быў Лявон, — пытаюся я, — можа, ведаеце?

Ён крыху памуліўся, нібы збіраючыся з думкамі, а потым бліснуў сваімі карымі вачыма і сказаў:

— Жыў на свеце Лявон... Ёсць што пра яго сказаць. — Ён памаўчаў, усміхнуўся і прыжмурыў вока: — Бывала, як адпаліць якую штуку, дык дзіву даваліся, адкуль толькі ў яго бралася. Яшчэ калі малым быў, аднойчы, на вадохрышчы, вылепіў са снегу станавога, але ж рыхтык ён, з такімі вусішчамі, як у прусака. Запрог у санкі сабак (ён бачыў такі малюнак у чытанцы), прывёз на рэчку «станавога» і на вачах у людзей — боўць у палонку. Добра, што яшчэ не ў тую, дзе свянцілі ваду. А то б людзі і самога ахрысцілі, тады не тое было, што цяпер. Як на тое ліха, на вадохрышчы сам станавы быў. У натоўпе падняўся спалох, бо людзі станавога не толькі ненавідзелі, але і баяліся як агню. Дык

наш Лявонка — дай бог ногі, а сабакі — за ім... Станавы як паслізнецца, дык шапка ўбок, а «селядзец» угару... Гармідар такі пачаўся... Так Лявон адпомсціў за бацьку і за сваіх аднавяскоўцаў, з якіх станавы ўзяў хабар, а ў судзе стаў на бок памешчыка, з якім сяляне судзіліся за сенажаць. То і пацягалі ж Лявонавага бацьку за свавольствы сына, ледзь у астрог не запякалі. І каб не скінулі Мікалашку, дык, мусіць, пасадзілі б старога. А так неяк абышлося.

— От, мусіць, была хлопцу лупцоўка ад бацькі?

— Ды ўжо ж. З тыдзень не мог сесці. Але дзетвары падабаліся Лявонавы «штучкі»...

— Дзіва! — сказаў я. — Іх хлебам не кармі, а дай прыгоды...

— А ўжо будучы падлеткам — што гэты Лявон з Керанскім адмачыў! Сабралі каля воласці сход, эсэры распінаюцца, хваляць сваіх дзесяць міністраў, заклікаюць моладзь у войска. Як сарваць сход? Бальшавікам не даюць гаварыць. То што робіць Лявон? Ён з адным хлопцам, што вучыўся ў гарадскім вучылішчы, прыносіць плакат, які быў прывезены адным чалавекам з горада. Стаіць селянін з выстаўленымі рукамі і пытаецца ў Керанскага: «Калі ж гэта, Аляксандр Хвёдаравіч, ты мужыку абяцаную зямельку дасі?» А Керанскі заклаў адну руку назад, склаўшы яе кукішам, а другую са сціснутым кулаком засунуў за пазуху і насмешліва адказвае: «Чакай, дурань, Пятра, з'ясі сыр...» Лявон узяў ды прыклеіў гэты плакат на воласці. Туды хлынуў народ, каб паглядзець, якое хлопцы выкінулі каленца. Падняўся смех. Але, як на тое ліха, соцкі, соль яму ў вочы, бачыў, як Лявон прыклейваў плакат. Схапілі бацьку — і ў халодную. «Дзякую, сынку, — сказаў стары Лявону, — давёў бацьку да астрога». Невядома, чым бы гэта скончылася, каб бальшавікі не патурылі гэты зброд.

— Аказваецца, палітык быў Лявон, — сказаў я.

— Заўзяты! — адказаў ён, ставячы на стол бульбу. Гатоў, бывала, біцца за праўду. А пры фашыстах Лявон мудрэйшае адкамарыў: пусціў пагалоску, што цярпець не можа партызанаў і лаяў іх на чым свет стаіць. Ён знаёміцца з шэфам фон Шпульке, прывозіць яму дровы. Немцы хваляць Лявона, хочуць зрабіць старшынёю воласці, збіраюцца накіраваць на экскурсію ў Германію. А Лявон тымчасове ў «падзяку» шэфу

фон Шпульке пасылае пакуначак, у якім быў сярэбраны партабак. Задаволены фон Шпульке з гонарам прымае пасылку, адкрывае партабак і разам з паліцаем, які прынёс пасылку, задзірае ўверх ногі. На сцяне дома, дзе фон Шпульке жыў, раніцою з'явілася таямнічая лічба «1», што азначала — адзін фашыст уложаны (паліцай не браўся ў разлік). Потым на камендатуры сталі з'яўляцца новыя лічбы, яны раслі і раслі. І вось аднойчы Лявона ноччу выклікае партызанскі генерал, вешае яму на грудзі ордэн і гаворыць, што яму з яго звяном больш заставацца ў вёсцы нельга. І Лявон са сваімі людзьмі ідзе ў лес да партызан. А назаўтра фашысты спалілі Лявонаву хату.

— Ай Лявон! — не ўтрымаўся я, каб яго не пахваліць.

Гаспадар зямлянкі запрасіў мяне на вячэру. Мы з апетытам елі сопкую бульбу. Я спытаўся: — А што далей?

— Далей, — працягваў ён, — Лявон быў у войску. А як скончылася вайна, вярнуўся адтуль — грудзі ў ордэнах і медалях. Так што дарэмна вы яго свавольствы ў дзяцінстве асудзілі ці, больш правільна, некалькі насцярожана да іх паставіліся. Яго прыгоды потым яму не пашкодзілі.

Мяне здзівіла назіральнасць гаспадара, ён угадваў мае патаемныя думкі, і я спытаўся ў яго:

— Адкуль вам гэта вядома?

— Па вачах відаць.

— Мне шкада стала Лявонавага бацькі, — прызнаўся я.

— Лявон потым і сам шкадаваў, што прынёс бацьку гэтулькі непрыемнасцей.

— А далей, што далей? — не цярпелася мне.

— Лявон стаў працаваць у калгасе, — нібы размаўляючы сам з сабою, працягваў апавядальнік. — А вы часам не з тых, што бяруць на пяро?

— Не-не, — ухіляючыся, адказаў я.

— Тады іншая справа, — кажа ён. — А то неяк адзін карэспандэнт, не будучы ў нас, напісаў у газету нарыс аб адным нашым брыгадзіру, паказаў яго бязрукім. Не выцерпеў брыгадзір, паехаў у газету, знайшоў таго карэспандэнта дый гаворыць: «Вось як трахну табе той рукой, якой у мяне няма, дык будзеш ведаць, як трэба пісаць!»

Па ўсім відаць было, што гаспадар зямлянкі гаворыць аб Лявоне праз пятае ў дзесятае.

— Дык вы, значыць, ідзяце з Віцебска ў Полацк?

— Так.

— Слаўны некалі быў горад, але за вайну спустошаны.

— А як Лявон? — зноў пытаюся я; мяне зацікавіў лёс гэтага чалавека. — Што з ім сталася?

— Лявон? — спахапіўся мой субяседнік. Відаць было, што ён думаў пра нешта іншае. — Лявон пасталеў, але часам возьме ў яго дый праўве. Ён нават у Берліне пабыў.

— Няўжо? — здзівіўся я. — Куды дапяў!

— Падыходзіць гэта Лявон да іхняга рэйхстага, уся сцяна скрэмзана: «Мы з Ленінграда», «Я са стэпаў Украіны», «Мы з Сталінграда», «Ваяваў вышэй усіх, — піша лётчык, — а падпісваюся ніжэй усіх»... Дык і Лявон прыклаў сваю руку. Ён напісаў: «Калі хто да беларуса з добрым намерам заходзіць у хату — таму чарка і скварка, а хто з благім — атрымае штурхяля» — і распісаўся: Лявон».

— Ну і Лявон! — усміхнуўся я.

— У кішэню за словам не лазіў, — гаварыў гаспадар зямлянкі. — Яшчэ калі нямецка-фашысцкія войскі былі пад Масквою, у народзе хадзіла такая гутарка. Іхні гэты вар'ят, Гітлер, звяртаючыся да Напалеона, кажа: «Я выпраўлю тваю памылку, Банапарце: як вазьму Маскву, дык і не пакіну». А Напалеон яму адказвае: «Не хваліся раней часу. Калі ты возьмеш Маскву, дык я ў труне перавярнуся». Людзі кажуць, што гэтая гутарка пайшла ад Лявона, і маюць падставу...

— Жартаўнік! — зазначыў я.

— Быў порах у парахаўніцы, — сцвердзіў субяседнік, зацягваючыся самасадам.

Залапатаў певень у куце і праспяваў, заморгала газоўка. Час быў позні, і мыляглі спаць.

Раніцаю, калі мы выйшлі з зямлянкі, я зноў успомніў пра Лявона. Дастаўшы запісную кніжачку, хацеў занатаваць прозвішча гаспадара зямлянкі, які захаваў памяць аб Лявоне.

— Пішыце: Лявон...

— Лявон? — перапытаў я. — Цёзка таму?..

— Лявон, але не той. Лявонаў у Беларусі, як Іванаў у Расіі. Не раўня я яму. Лявон Брагін прыйшоў з

вайны, як рэшата — шаснаццаць ран. Аднак адразу ўзяўся за працу. «На працэнты за заслугі, — кажа, — не пражывеш. Трэба дбаць пра будучыню, пра каму-ну». Ён быў старшынёю калгаса. А толькі нядоўга па-красаваўся. Хутка здаў. Камуністам быў і сапраўдным чалавекам. Я хачу хоць крыху быць падобным да яго.

Я шчыра пацiснуў руку свайму субяседнiку. Мне за-хацелася падысцi да помнiка, што стаяў на ўскраi мо-гiлак, i сказаць апошняе «бывай». Наведваннем магiлы я хацеў засведчыць маю да яго пашану.

— Дык не мiнайце нас, — сказаў гаспадар зямлян-кi. — I не забывайце, што жыў на свеце Лявон... Тое, што ён не паспеў зрабiць, дык мы зробiм... Калi хоча-це, дык можаце нават пра яго напiсаць, а толькi пiшы-це праўду, каб не было нiчога лiшняга. Не любiў ня-божчык Лявон маны!

Мы развiталiся, i кожны пайшоў у сваю дарогу.

1945

Складны ножык

Юрка Смоліч лічыў сябе дарослым. На гэта ў яго былі прычыны: па-першае, яго бацька, лейтэнант, аднойчы дазволіў яму ў ціры стрэліць з нагана, а па-другое, як-ніяк ён ужо скончыў чатыры класы; чаму ж яму не паганарыцца перад меншымі? Была і трэцяя прычына: яму першы раз у жыцці бацька дазволіў пакінуць на лета чуб. Але чубам не вельмі пафарсіш, бо ён не паспеў адрасці, і хоць Юрка знарок бегаў без шапкі, а толькі на чуб ніхто не звяртаў увагі.

А пакарыў сэрцы сваіх сяброў Юрка складным ножыкам, які падарыла яму маці ў дзень сканчэння пачатковай школы. Складны ножык, або, як маці называла яго, сцізорык, быў не абы-які, а адмысловы, з перламутравымі тронкамі, якія пераліваліся на сонцы рознымі фарбамі. На металічнай частцы тронкі было выгравіравана дробнымі літарамі: «Юрку ад маці». Дзеці з зайздрасцю пазіралі на складны ножык. Аўтарытэт Юркі адразу пасля гэтага пайшоў угару: у якую гульню ён ні сказаў бы гуляць, дзеці з ім згаджаліся. За гэта ён сямутаму дазваляў патрымаць ножык, а то і абстругаць ім невялікі дубчык.

Шчаслівы Юрка ўсе дні праводзіў у гульнях. Ён незлічоную колькасць разоў вымаў з кішэні складны ножык і кожны раз знаходзіў, што ножык вельмі прыгожы і што ні ў кога з яго сяброў такога няма. Бестурботна гуляў з дзецьмі ён і ў суботу, напярэдадні вайны.

А досвіткам наступнага дня Юрку разбудзіла першая фашысцкая бомба, якая была скінута на горад Брэст, дзе ён жыў. У кватэры ад паветранай хвалі вылецелі ўсе шыбы, зазвінела шкло і рассыпалася па падлозе. Хлопчыку здалося, што нават дом захістаўся.

Бацька Юркі ўмомант адзеўся, пацалаваў сына і жонку і ўжо на хаду кінуў: «Падавайцеся за горад. Гэта не пагранічная сутычка, а самая сапраўдная вайна, — і пабег у крэпасць. Калі Юрка падышоў да акна, то ўгледзеў, што цераз вуліцу дом ахутан дымам, уверх узняўся вялізны слуп пылу. Потым пачулася артылерыйская кананада. У суседнім доме наскрозь прабіла сцяну, усярэдзіне дома загарэлася, паваліў чорны, едкі дым. Напалоханыя людзі беглі па вуліцы, шукаючы ратунку.

Пад разрывамі бомб і снарадаў Юрка з маткай выходзілі з горада.

За горадам іх падабрала машына. Усю дарогу ад Брэста і да Магілёва за імі ганяліся фашысцкія самалёты. Колькі разоў людзі саскоквалі з машыны, каб схавацца дзе ў жыце або прытуліцца каля прыдарожнага дрэва. Самалёты з крыжамі на крылах на брыючым палёце праносіліся над жытамі, амаль дакранаючыся да каласоў, паліваючы зямлю свінцовым дажджом. Шмат хто не падняўся ўжо з жытоў, з прыдарожных канаў.

За дарогу Юрка нямала нагледзеўся на зялёныя дрымучыя лясы, на шырокія прасторы калгасных палеткаў, на празрыстыя рэчкі і сінія азёры. Да яго дзіцячай свядомасці дайшло, што ўсё гэта хоча праглынуць ненажэрны фашыст, якога скрозь і ўсюды людзі клялі самымі гнеўнымі словамі.

Цяжкае падарожжа з Брэста да Магілёва застанецца ў Юркавай памяці на ўсё жыццё. Па дарогах ішлі панурыя людзі, несучы стомленых дзяцей. Гналі чароды кароў і коней, авечак і цялят. Пераганялі адна другую грузавыя машыны, на іх было поўна народу. Стаяў такі пыл, што нельга было дыхнуць. Людзі ішлі і ішлі, уцякаючы ад фашыстаў, як ад чумы.

Прыехаў Юрка ў вёску Пуцілкавічы, да бабкі, апоўдні, у гарачы чэрвеньскі дзень. Вёска гула трывогай, як разварушаны вулей. З хаты ў хату снавалі напалоханыя жанчыны. Юрку кінулася ў вочы, што ў вёсцы было мала мужчын. Вёска Пуцілкавічы славілася тым, што давала шмат рабочай сілы ў гарады. Сярод пуцілкаўцаў былі будаўнікі і металісты, машыністы і слесары, шахцёры і сталявары. Шмат хто з іх прыязджаў летам у вёску на адпачынак. Але сёлета нікога з іх не было, яны пайшлі ў армію.

Юрка падаўся з маткай на раку, каб змыць з сябе дарожны пыл. Вёска Пуцілкавічы стаяла на правым

беразе Дняпра. За вёскай вышэй чалавечага росту ўзвышалася жыта. Яно шапацела, пераліваючыся на сонцы, поўныя каласы гнуліся долу. Дзень быў надзіва яркі, высока ўзнімалася блакітнае неба, дзе-нідзе праходзілі, пераганяючы адна другую, белыя пуховыя хмаркі...

Юрка ўпершыню за гэтыя дні заўважыў на вачах маці слёзы. Можа, яна і раней плакала, але ён не бачыў.

— Ты чаго, мамка? — спытаўся ўстрывожаны Юрка.

— Як там наш татка, ці жывы? — загаварыла маці. — І як мы цяпер будзем жыць?..

У Юркі зашчымела сэрца. Куды падзелася дзіцячая бестурботнасць. Ён падышоў да маці, яна прыгарнула яго да сябе. Яны некаторы час моўчкі сядзелі на беразе ракі, дзе, як у люстэрку, адбіваліся іх постаці. Ад ракі павявала халадком, безупынна рухалася срабрыстая вада. Вось праляцеў бусел з галінкаю ў дзюбе. Высока ў небе павольна праплыў крумкач, імкліва ўзляцелі дзікія качкі і селі недалёка ў азярцы. Звінеў жаваранак. Прырода жыла сваім звычайным жыццём.

— Усё было ў нас, сынок, ды нічога не стала, — раптам парушыла цішыню маці. Яна гэта сказала з вялікім болем у сэрцы.

— А я, мамка, усё ж ухапіў свой складны ножык. Бачыла?

— Добра, — абыякава сказала маці, бо ёй было не да гэтага.

Юрка глядзеў на быстрыя воды ракі, а потым перавёў погляд на зялёны бор, які сцяною агінаў пуцілкаўскія палі, і нічога яму не было мілым. Хлопчык, гледзячы, як маці пакутуе, гатоў быў заплакаць. Маці ўбачыла заклапочанасць сына, пагладзіла яго па галаве і сказала:

— От неяк жа будзем жыць, каму будзе жыцца...

Юрку адпала ахвота купацца: ён збольшага памыўся, адзеўся і падышоў да вярбы, голле якой спускалася аж да самай вады. Наляцеў лёгкі ветрык, зарабацела вада. У рацэ адна за другой падскоквалі сіляўкі: за імі, відаць, ганяўся ўвішны шчупак.

Раптам над галавой хлопца праімчаўся, парывіста гудучы, фашысцкі бамбардзіроўшчык; ён развярнуўся і пайшоў у піке. Напалоханая маці схапіла Юрку за руку і пацягнула ў жыта — іншага сховішча паблізу не было. Самалёт скінуў бомбы. Пачуліся страшэннай сілы выбухі, узляцела ўверх зямля, дым і пыл.

Потым самалёт зрабіў круг і пачаў паліваць з кулямёта жыта, у якім рассыпаліся байцы, што ішлі па шашы ў напрамку да фронту, насустрач ворагу.

Маці раптам крыкнула «а-ай!» і выпусціла Юркаву руку. Плачучы, Юрка клікаў маці, але яна не сказала ні слова.

— Сюды, хлопча, паўзі сюды, — пачуў Юрка голас байца. Самалёт яшчэ зрабіў адзін залёт і знік. Ад выбухаў бомб паміж жытоў засталіся вялізныя чорныя прагаліны.

Байцы на вінтоўках прынеслі цела Юркавай маці да бабчынай хаты.

За адзін дзень Юрка так змяніўся, што яго нельга было пазнаць. Людзі заўважылі на яго твары маршчыны, зусім не ўласцівыя дзіцяці.

* * *

Вораг ірваўся на ўсход, знішчаючы ўсё жывое на зямлі. Смерць гаспадыняй хадзіла па палях і пушчах, спраўляючы крывавы баль.

Ліпеньскім поўднем цераз Пуцілкавічы праскочылі першыя фашысцкія матацыклісты. Потым пайшлі танкі. На некалькі кіламетраў было чуваць лязганне жалеза, чулася чужая, непрывычная вуху гамонка. Юрка не мог спакойна глядзець на фашыстаў: яму хацелася адпомсціць за маці, але як, ён і сам не ведаў.

У тыя дні нідзе ў Пуцілкавічах нельга было ўбачыць усмешкі, пачуць песні — усюды была жалоба. Фашысты з пазакасванымі рукавамі хадзілі па хатах, адбіраючы ў дзяцей апошнюю шклянку малака...

У сорак другім годзе ў вёску Пуцілкавічы пачалі даходзіць чуткі пра партызан. Гаварылі таксама пра эсэсаўцаў, якія шукаюць партызан, здзекуюцца з людзей, паляць вёскі.

Аднойчы раніцай вёску Пуцілкавічы акружылі фашысты. Яны дапытваліся, дзе мужчыны, ім адказвалі, што ў войску, у гарадах, але фашысты не верылі. Яны забралі ўсе людскія пажыткі, а пуцілкаўцаў сагналі ў некалькі хат.

Да хаты падышло некалькі фашыстаў на чале з афіцэрам. Бабка рукамі прыціснула Юрку да зямлі і прыкрыла сваім целам. Афіцэр скамандаваў: «Агонь!» Пачуліся стрэлы. Юрка толькі тады апамятаваўся, калі хата

напоўнілася дымам. Бабка была яшчэ жывая, але яна нічога не гаварыла, а толькі аслабелаю рукою паказвала на акно ў процілеглым баку хаты. Юрка выскачыў з акна і знік у каноплях. Па ім стралялі, але ён усё ж уратаваўся.

Усяго хапіла Юрку, калі ён блукаў па чужых вёсках. Неяк выпадкам у сяле Бабры, куды яго закінуў лёс, Юрка спаткаўся з партызанскім разведчыкам Лявонам Бокуцем. Сяло Бабры, як і Пуцілкавічы, напалову было спалена фашыстамі, і амаль усе людзі загублены ў агні. У дзядзькі Лявона фашысты таксама спалілі ўсю сям'ю. Можа, таму ён цяпер так гарнуўся да малых. Прыйдзе дзядзька Лявон у Бабры і разашле хлапчукоў у разведку. Юрка ў яго быў зусім сваім хлопцам, якому дзядзька Лявон даваў не адно даручэнне. Паміж Юркам і дзядзькам Лявонам завязалася сапраўдная баявая дружба. Дзядзька Лявон расказаў хлопцу пра сябе: ён стары салдат, удзельнік руска-японскай і грамадзянскай войнаў. Аднаго разу паміж Юркам і дзядзькам Лявонам адбылася такая гутарка.

— Ну што ж, Юрка, час табе ў партызаны падавацца, — прапанаваў дзядзька Лявон, пыхкаючы люлькаю і разгладжваючы сваю чорную бараду. — Я пра цябе гаварыў з камандзірам атрада, бацькам Сяргеем. Будзеш маім памочнікам. Згодзен?

— Я даўно гэтага хацеў, — узрадаваўся Юрка. — Хачу адпомсціць фашыстам і за маму, і за бабку.

— І за бацьку таксама, — пасуравеў дзядзька Лявон.

— Як! — ажно пахіснуўся Юрка, у яго пацямнела ў вачах. — І таткі няма ў жывых?

— Няма, сынок, — цяжка вымавіў дзядзька Лявон. — Я гаварыў з камандзірам атрада, ён сказаў, што з Брэсцкай крэпасці амаль ніхто не выйшаў... Яны стаялі насмерць, больш трох тыдняў змагаліся...

— І татка загінуў, — прагаварыў Юрка. З яго вачэй сыпаліся буйныя, як боб, слёзы. — Мы ім не даруем!

— Не даруем, сынок! — сказаў дзядзька Лявон. — У нас з табою... Ды што казаць, мы ім адпомсцім...

Пайшлі цяжкія партызанскія будні: засады, смелыя налёты, рэйкавая вайна, баі з эсэсаўцамі, якія блакіравалі партызан. Юрка з дзядзькам Лявонам не разлучаліся ні на адзін дзень. Яны хадзілі разам у разведку, не раз былі на валаску ад смерці. Юрка быў добрым памочнікам старому партызану.

Аднойчы Юрка з дзядзькам Лявонам паехалі ў разведку ў варожы гарнізон. Юрка разведаў, якія там стаяць сілы, падлічыў танкі, а дзядзька Лявон ухітрыўся ўмасціць міну пад падрубу ў будынку камендатуры. Ужо ад'язджаючы, разведчыкі пачулі выбух.

— Дзядзька Лявон! — ускрыкнуў узрадавана Юрка. — Сёння ў вас павінен быць добры настрой. Чулі, як гахнула!..

— Чуў, сынок, чуў... а толькі хутчэй адсюль...

У мястэчку ўзнялася трывога. Увесь гарнізон быў пастаўлены на ногі. Фашысты з умацаванага пункта адкрылі беспарадачную стральбу. Адна куля дагнала-такі разведчыкаў і цяжка параніла дзядзьку Лявона. Напалоханы Юрка пачаў хутчэй паганяць каня.

— Цішэй, сынку, усё адно яны ноччу не паедуць нас даганяць, пабаяцца засады, — слабым голасам сказаў дзядзька Лявон, а потым дадаў: — Дрэнна мне... Не ведаю, ці выжыву... Дык слухай мяне...

І дзядзька Лявон расказаў Юрку, як ён улетку 1941 года, калі пачаўся бой за сяло Бабры, пад выбухамі снарадаў падпоўз да забітага савецкага сцяганосца, зняў палотнішча сцяга з дрэўка, схаваў яго на грудзях і папоўз назад.

Ледзь дзядзька Лявон паспеў расказаць Юрку, дзе схаваны сцяг, як страціў прытомнасць. Юрка думаў, што дзядзька Лявон памёр. Хлапцу стала страшна, але ён трымаўся і ўсё паганяў каня. Позна Юрка прыехаў у лагер партызан. Цяжка параненага дзядзьку Лявона адправілі на партызанскі аэрадром, каб разам з другімі партызанамі везці ў Маскву. З гэтай прычыны хлапец моцна засумаваў.

Юрка застаўся зноў адзін. Раней у яго складны ножык быў зашыты ў ватоўцы, а цяпер ён яго дастаў і часта круціў у руках, думаючы сваю невясёлую думу. Неяк яму прыйшло ў галаву: «Мама падаравала гэты складны ножык, каб завострываць аловак, а я вось каля трох год нічога не пісаў і нават алоўка ў руках не трымаў...»

Хлапцу захацелася вучыцца. «Чалавек з розумам і з навукай, — некалі гаварыў Юркаў бацька, — можа шмат больш прынесці карысці, чым невучоны чалавек». Юрка вырашыў, як толькі скончыцца вайна, пайсці вучыцца. Ён марыў стаць афіцэрам, каб вадзіць салдат у баі і паходы.

Цяпер Юрка часта хадзіў адзін у разведку. Ён адзяваўся пастухом, жабраком ці звычайным падарожнікам. Часта ён трапляў у складаны пераплёт, але дапамагала кемлівасць і практыка, набытая з дзядзькам Лявонам, якога Юрка часта ўспамінаў. У атрадзе Юрку любілі і прарочылі яму вялікую ваенную кар'еру. Апынуўшыся сярод чужых людзей, Юрка забываўся аб сваім сіроцтве, часам жартаваў, на яго твары згладзіліся заўчасныя маршчыны. Але здаралася, калі ён забіраўся ў свой шалаш, успамінаў бацькоў і бабку, дзядзьку Лявона, то паціху, каб ніхто не пачуў, плакаў. Гэта найбольш здаралася тады, калі ў яго не было ніякага задання і не было чаго чытаць.

Пра дзейнасць юнага мсціўца ведалі не толькі ў атрадзе, але і ў партызанскай брыгадзе і нават у Маскве. На грудзях у Юркі ўжо красаваўся ордэн Чырвонай Зоркі.

Неяк камандзір атрада, цяпер прызначаны камандзірам брыгады, выклікаў Юрку да сябе. Усе ў брыгадзе звалі камандзіра бацькам Сяргеем. А гэтаму бацьку яшчэ не было нават трыццаці год, а выглядаў ён яшчэ маладзей. Камандзір брыгады заўсёды быў паголены, чысты і падцягнуты.

— Кім бы ты, Юрка, хацеў быць? — запытаўся бацька Сяргей.

— Не ведаю, — адказаў Юрка.

— Можа, хочаш у сувораўцы пайсці?

— А што гэта значыць?

— Вучыцца на афіцэра Чырвонай Арміі.

— Хачу, — адразу ж згадзіўся Юрка.

— Дык збірайся тады, паляціш на Вялікую зямлю, у Маскву.

— Не магу.

— Чаму? — здзівіўся бацька Сяргей.

— Мне дзядзька Лявон пасля яго ранення даручыў адну важную справу. Не выканаць яе я не магу.

— Якую справу?

— Не выпадае неяк гаварыць.

— Сакрэт які?

— Ага.

— Няўжо і мне нельга сказаць?

— Вам можна, — пасля некаторага вагання адказаў Юрка і расказаў бацьку Сяргею ўсё, што перадаў яму стары партызан.

— А перадаручыць ты гэту справу нікому не можаш? — спытаўся бацька Сяргей.

— Каму? — запытаўся Юрка.

— Ну, хоць бы мне? Я цябе не падвяду. Мне ты можаш паверыць?

— Вам — магу.

— Тады збірайся і паедзем.

— А я гатовы, хоць цяпер можна ляцець, маё ўсё пры мне.

— Дарэчы, ведаеш, дзядзька Лявон папраўляецца і хутка будзе тут.

— О, тады я зусім спакойна магу ехаць.

Усхваляваны Юрка з радасцю збіраўся на Вялікую зямлю. Але калі ён падышоў да самалёта, то засумаваў і апусціў галаву. «Зноў буду адзін», — падумаў Юрка. Яму шкада было пакідаць людзей, да якіх прывык, як да самых блізкіх і родных. Потым ён памацаў, ці пры ім складны ножык, зняў шапку, пакланіўся партызанам, якія прыйшлі з ім развітацца, пакланіўся пушчам, дзе правёў гэтулькі трывожных дзён, і палез у самалёт.

* * *

Скончылася вайна. Людзі з прагнасцю ўзяліся за аднаўленне разбураных фашыстамі гарадоў і вёсак. А Юрка прадаўжаў вучыцца ў сувораўскім вучылішчы. І вось аднойчы, гуляючы ў горадзе, Юрка ўбачыў незвычайнага барадача-сцяганосца, які крочыў наперадзе палка. «Што за дзіва», — падумаў сам сабе Юрка, разглядаючы барадача ў форме старшага сяржанта, з ордэнам Чырвонага Сцяга і двума медалямі. Зацікаўлены Юрка ішоў па тратуары крок у крок са сцяганосцам аж да самых казарм гвардзейскай дывізіі, успамінаючы, дзе б ён мог бачыць яго.

— Ды гэта ж дзядзька Лявон, — усклікнуў Юрка, нарэшце пазнаўшы барадача.

Старшы сяржант, які толькі што перадаў сцяг дзяжурнаму па палку, дапытліва паглядзеў на хлапца.

— Няўжо памыліўся, — усумніўся Юрка. — Скажыце мне, хто вы такія?

— Ганаровы воін, гвардыі старшы сяржант Лявон Андрэевіч Бокуць, — прабасіў барадач. — Прыехаў з сяла Бабры на свята дывізіі. А ты хто, адкуль?

— Я... мяне завуць Юрка... суворавец, — расхвалявaўся хлапец. — Памятаеце... складны ножык...

— А-а-а, Юрка, добры дзень, — узрадаваўся дзядзька Лявон хлапцу, як роднаму сыну. — Цябе не пазнаць...

— І вас таксама...

Яны на радасцях абняліся і пацалаваліся. З вачэй у старога салдата пырснулі слёзы, і ён іх не саромеўся.

Дзядзька Лявон расказаў, як ён пасля шпіталя вярнуўся ў сваё сяло Бабры, а калі прыйшла Чырвоная Армія, з'явіўся да камандзіра часці і перадаў яму сцяг. За гэта ўрад Савецкага Саюза ўзнагародзіў яго ордэнам Чырвонага Сцяга, а міністр Узброеных Сіл загадам занёс яго прозвішча пажыццёва ў спіс дывізіі.

Доўга ў той дзень гаварылі паміж сабою ганаровы воін з юным суворaўцам, успамінаючы баявыя паходы. Не абышліся яны без таго, каб і цяпер не паглядзець складны ножык, як самую дарагую рэліквію, успамін аб мінулых днях.

1945

Сям'я Белавуса

Нас было пяць чалавек, што ў адзін з ліпеньскіх дзён сорак чацвёртага года, у нядзелю, пасля трох з паловай год вайны, сустрэліся ў родным горадзе Мінску. Мы былі ўзрушаныя — вядома, адчулі пад нагамі хоць параненую, але сваю зямлю, якая нам стала яшчэ даражэйшай. У горадзе было ціха, як пасля навальніцы. Па цэнтральнай вуліцы прагналі некалькі чалавек палонных гітлераўцаў, іх канваіравала русакудрая дзяўчына з вінтоўкай.

— Вось яны, «вышэйшая раса»!.. — заўважыў адзін наш сябра.

— Даваяваліся! — сказаў другі.

— Так будзе з кожным, хто не ўлічыць урокаў гісторыі, — разважаў трэці.

— Надзейка! — крыкнуў чацвёрты. Ён зняў капялюш, пакланіўся дзяўчыне і спытаўся: — Адкуль вы іх выпаралі?

— З сутарэння, зашыліся, як мышы, — адказала дзяўчына з вінтоўкай. Усміхнуўшыся, яна паказала свае белыя, як часнок, зубы.

Мы прайшлі ў гарадскі парк і селі на лаўцы. Усё тут нагадвала аб вайне. Увесь парк быў перакапаны, павываРачаны, павыразаны таўшчэзныя дрэвы, клёны і ліпы, пабіты статуі; а навокал, на руінах, паміж цаглін і друзу прабівалася трава. Недалёка ад цэнтральнай плошчы горада расло жыта, якое хвалямі пералівалася на сонцы. Прайшоўся лёгкі ветрык, апаў скарабачаны ліпавы лісток, яго падхапіў вецер і пагнаў па алеі, на якой, акрамя нас, нікога не было. На вачах у маіх сяброў была заклапочанасць і нейкая схаваная туга. Мы пачулі гудок і ўстрапянуліся, на

тварах маіх сяброў паказаліся вясёлыя ўсмешкі — гэта прыйшоў у горад першы цягнік. Мы гаварылі пра аднаўленне народнай гаспадаркі, пра адбудову гарадоў і вёсак, выказвалі меркаванні, што патрэбна будзе некалькі дзесяткаў год, каб аднавіць стольны горад.

— А ведаеце, гэта будзе значна раней, — раптам загаварыў адзін наш сябра, ужо ў гадах мужчына. — Народ наш працавіты, ён здольны рабіць цуды! Хочаце, я раскажу вам пра адну сям'ю?

— Будзьце ласкавы, — прасілі мы яго, і наш сябра пачаў апавядаць.

* * *

— Я прыехаў у горад на трэцюю ноч пасля яго вызвалення ад фашыстаў, — пачаў ён. — У маёй кішэні ляжала паперка, што я прызначаюся галоўным інжынерам завода, на якім я раней працаваў. Злезшы з папутнай машыны на ўскраіне горада, я падаўся ў напрамку да свайго завода. Дарога мне была знаёмая, але я адразу заблытаўся: так усё стала непадобным да таго, што я ведаў, як уяўляў сабе свой горад. Страшна чалавеку ноччу ў разбураным горадзе, горш, чым у лесе ці на моры. У каробках дамоў, што, як шкілеты, параскіданы, завываюць вятры, пастуквае і ляскаціць бляха, якая завісла на сценах. Калі-нікалі пройдзе чалавек, сям-там у сутарэннях бліісне агеньчык, які напамінае, што горад не зусім мёртвы, што ў ім яшчэ цепліцца жыццё.

— Можа б, я ўсю ноч праблукаў паміж руінамі, — працягваў ён далей апавядаць, — але выплыў месяц і я сяк-так — аднаўляючы ў памяці ўжо не выгляд вуліц, але іхнія напрамкі — дабраўся да таго месца, дзе калісь быў завод. Гэтае месца было абгароджана калючым дротам у адну столку, а за дротам узвышаліся горы шчэбеню і цэглы, і толькі нейкім цудам на заднім плане ўцалелі два карпусы. Завод, на якім прайшлі мае лепшыя гады, нагадваў мне разбуранае гняздо. Не ведаючы, куды дзецца нанач у незнаёмым зараз і разбураным горадзе, я рашыў пераначаваць на тэрыторыі завода: усё ж такі гэта сваё прадпрыемства. Я пайшоў уздоўж агароджы, спадзеючыся дзе-небудзь пералезці на той бок, і тут заўважыў, што насустрач мне ідзе чалавек з ліхтаром «лятучая мыш», і я падышоў да гэтага чалавека.

— Хто вы і што тут робіце? — спытаўся я.

— Як што? — здзівіўся ён і навёў на мяне ліхтар. — А-а-а, Віктар Андрэевіч! Няўжо мяне не пазналі? Я правяраю варту завода. Вы адкуль? Чаму ў такую познюю пару не спіце?

— Калі не памыляюся, Сцяпан Захаравіч Белавус? — няўпэўнена пытаюся я.

— Так, — сцвердзіў ён, і мы абняліся і пацалаваліся.

Я адчуваў сябе няёмка, што яго не пазнаў. Гэта быў майстра завода. Мы зайшлі ў будку. Пры святле ліхтара я яго разгледзеў. У яго звісалі каштанавага колеру вусы, адгадаваныя за вайну, на лбе і каля вачэй былі глыбокія маршчыны. Як высветлілася, гэта ён, Сцяпан Белавус, абараніў уцалелыя карпусы завода ад гітлераўцаў, не даў ім узарваць ці спаліць іх, а потым паставіў варту і штоноч сам правяраў, каб вартаўнікі не спалі, бо па горадзе яшчэ бадзяліся пераадзетыя нацысты. У будцы стаяла бляшаная нямецкая печ, а пад лаўкамі ляжала безліч розных дробных дэталяў, асобна ўзвышаліся грудкі шруб, раскладзеных па калібрах, ляжалі паржавелыя цвікі, усё гэта было сабрана стараннымі рукамі майстра.

Шмат на якіх заводах я працаваў, багата бачыў людзей, але такія, як Сцяпан Захаравіч, не часта мне траплялі. Гэта чалавек адменны. Яго дзед яшчэ ў прыватных майстэрнях быў кавалём, бацька — на заводзе слесарам, а сам ён майстра на ўсе рукі: што ні возьме, тое зробіць.

Сцяпан Захаравіч робіць без крыку і мітусні. Ён ведае, чаго хоча, а таму не спыніцца і не апусціць рук пры першай няўдачы. Ён кажа, што: «Лёгка нічога не даецца», і не любіць рабіць тандэтна. Сцяпан Захаравіч у другі раз паспрабуе зрабіць, у трэці, але дамажацца свайго. Будучы ў лесе, у майстэрнях па рамонце зброі, Сцяпан Захаравіч даведваецца, што яго старэйшы сын, Максім, філолаг па адукацыі, ідзе ўзарваць майстэрні, дзе фашысты наладзілі рамонт танкаў; міна аказалася сапсутай, і Максім гіне, не выканаўшы задання, гіне, як салдат. Тады Сцяпан Захаравіч робіць сам міну і пасылае сярэдняга сына, Барыса, студэнта-медыка, гэты бліскуча выконвае пастаўленую ім задачу. Сцяпан Захаравіч падаў думку камандзіру партызанскага атрада — не даць фашыстам узарваць уцалелыя

карпусы завода. Камандзір згаджаецца з ім, вылучае пад яго камандаванне некалькі партызан, якія прабраліся ў горад і размініравалі будынкі.

— Ага, цікава, — успомніў наш апавядальнік, — як сям'я Белавуса апынулася ў лесе. У першыя месяцы вайны ў іх быў своеасаблівы шпіталь. Чатырнаццаць нашых воінаў у іх лячыліся, доктарам быў сярэдні сын, Барыс, сёстрамі — маці і дачка, Надзейка, а бацька клапаціўся, каб быў кавалак хлеба на стале. І вось аднойчы па горадзе гналі партыю палонных чырвонаармейцаў, а тых, хто не мог ісці, фашысты прыстрэльвалі. Уся Савецкая вуліца аж да Дома друку была ўслана трупамі. Сям'я Белавусаў жыла на ўскраіне горада, да іхняй суседкі шмыгнуў адзін ваеннапалонны. Суседка бачыла, што ён схаваўся ў агародзе. На двор да яе ўскочыў эсэсавец, прыставіў да грудзей аўтамат і патрабаваў, каб яна сказала, дзе ўцякач. Напалоханая суседка махнула рукой у той бок, дзе падняўся чырвонаармеец. Ваеннапалонны, прыгінаючыся, пабег далей. Нацыст даў чаргу з аўтамата і хутка пайшоў даганяць калону. Сям'я Белавуса падабрала параненага чырвонаармейца, і, як высветлілася, гэта быў сын суседкі, але ён, калі прыйшоў у сябе, прасіў нічога не казаць маці, што яна выдала эсэсаўцам свайго роднага сына. З таго часу сям'я Белавуса стала асцерагацца суседкі, старалася не мець з ёю ніякіх спраў. Гэта паказалася суседцы крыўдным, і яна, калі паліцаі сталі дапытвацца, куды дзеўся труп забітага палоннага, сказала, што яго падабрала сям'я Белавуса. Адчуўшы пагрозу, сям'я Белавуса хутка пакінула горад, і яны ўсе падаліся ў лес.

— А што з суседкай? — не вытрымаў адзін наш сябра, каб не запытацца.

— Калі суседка даведалася, што гэта быў яе сын, яна звар'яцела, доўга блукала па горадзе, а потым бясследна знікла, мусіць, яе фашысты знішчылі, — адказаў апавядальнік. — А чырвонаармейцы разышліся хто куды, але ўмовіліся, хто застанецца жывым, абавязкова сустрэцца.

Я са Сцяпанам Захаравічам працаваў на заводзе да вайны каля дзесяці год, але добра не ведаў гэтага чалавека. У нас з ім было шапачнае знаёмства, а шкада. Упершыню мы з ім у будцы, ядучы з кацялка бульбу, шчыра пагаварылі. Гэта чалавек вялікіга сэрца

і чыстай душы. Па праўдзе сказаць, я, інжынер, цяпер дырэктар завода, багата ўзяў ад яго, і, што грэх таіць, у аснову адбудовы завода пакладзены думкі гэтага простага чалавека. Я сказаў простага, але ён далёка не просты.

Мы са Сцяпанам Захаравічам за размовамі праседзелі ў будцы аж да самай раніцы, а потым пайшлі да яго на кватэру. Я ахвотна прыняў яго прапанову, бо мне не было дзе дзецца.

Сцяпан Захаравіч жыве цяпер за вакзалам, па Бондараўскім завулку, у невялікім драўляным асабняку. Кругом яго дома расце сад, абгароджаны шчыкетам, каля яго шмат кветак. Ветліва нас спаткала гаспадыня, маці васьмярых дзяцей, лічачы і старэйшага забітага сына. Кватэра іх не багата абстаўлена, але ўтульна і чыста.

З апавяданняў ваеннага часу мне больш за ўсё спадабалася, як сын Сцяпана Захаравіча, Барыс Белавус, студэнт апошняга курса медыцынскага інстытута, які быў у лесе хірургам, аднойчы, пераадзеўшыся ў афіцэрскую форму, у Шкадарэвічах арыштаваў вядомага здрадніка і загадаў яго павесіць. І яго сястра, Надзейка, малады педагог, была тады пры ім нібы за перакладчыцу.

Фашысты доўга не ведалі, што гэта быў за маёр, які самых надзейных іхніх людзей пакараў. А гэта была добрая навука для іншых, мала хто згаджаўся ісці да іх на службу.

Сцяпан Захаравіч цвёрдай волі чалавек. І гэта адчувалася ва ўсім: у яго іскрыстых вачах, у паходцы, укладзе жыцця, звычаях; ён бязмежна любіць сваю сям'ю і ганарыцца ёю. У хаце яго слова — закон, дзеці любяць і паважаюць яго.

І мне здалося, што яго сын Барыс нават імкнецца так хадзіць, як ходзіць яго бацька, і так з людзьмі размаўляць, як бацька размаўляе.

Крокі ў Сцяпана Захаравіча шырокія, цвёрдыя, гаворка разважлівая. Сцяпан Захаравіч цікавы субяседнік і ўмее другіх слухаць.

На снеданне была мачанка з блінамі і чарка. Прызнаюся, ці то мне моцна хацелася есці, але я ніколі не еў такой смачнай ежы, хоць мачанка была поснай, грыбной.

Пасля снедання, акрамя бацькі і маці, якія былі

заняты мною, уся сям'я Белавуса, як мурашкі, працавала. Меншыя дзеці капашыліся на агародзе, большыя — пілавалі, калолі і складалі дровы. Спорна ішла праца, што я пазайздросціў і мне захацелася выйсці да іх і размяць косці.

Я заўважыў, што ў сям'і Белавуса шмат розных інструментаў, і, як высветлілася, усе старэйшыя іх дзеці да вайны вучыліся, але ў вольны час працавалі фізічна і мелі сваю прафесію, якую, па словах Сцяпана Захаравіча, за плячамі не насіць. Філолаг адначасна быў добрым столярам, медык працаваў некаторы час слесарам, і так усе меншыя дзеці. Кожны з іх меў спосаб жыцця.

— Ці мала што на вяку чалавека здарыцца, трэба, каб чалавек умеў усё рабіць, тады ніякія выпрабаванні не страшны, — гаворыць Сцяпан Захаравіч. — Чалавек павінен ведаць, на чым хлеб расце, як цяжка яго здабываць, тады ён будзе паважаць працу другіх людзей.

Сцяпан Захаравіч, будучы ў партызанах, схадзіў уздоўж і ўпоперак усю Беларусь. Каб вы наслухалі, з якой любасцю і замілаваннем ён расказвае пра дрымучыя лясы Беларусі, яе сінія азёры і ціхія рэчкі. Ён бачыць гарады свайго краю ўсе ў зелені, дарогі, абсаджаныя пладовымі дрэвамі. Усюды, на яго думку, павінны быць пастаўлены помнікі людзям, якія гэтага варты, што ў зацятай барацьбе з шматлікімі ворагамі адстойвалі сваю свабоду. А іх шмат, яны праз вякі пранеслі сваю культуру, змагаліся, каб людзьмі звацца, і адстаялі свае права.

— Мы не Іваны, якія нічога не помняць, — разважае Сцяпан Захаравіч. — У нас былі і ёсць людзі, якімі мы павінны ганарыцца.

Ён бачыць узвышэнне нашых людзей, асабліва ў часе гэтай вайны, дзе паказана іх нацыянальная гордасць і веліч. Людзі пазнаюцца не па парадах, а ў барацьбе з ворагам — там праяўляецца веліч духу народа.

— І чаго б мы былі варты, седзячы ў лесе, каб нас не падтрымалі людзі? — пытаецца Сцяпан Захаравіч і сам адказвае: — Нас бы перабілі, як курапатак. Народ ваяваў з нямецкімі фашыстамі, карміў нас, паіў і адзяваў. Дзякуй яму!

— Нашы людзі ўмеюць не толькі ваяваць, але і бу-

даваць, — разважае Сцяпан Захаравіч. — Яны з маленства прывыклі да працы. Паглядзіце, колькі ў часе аднаўлення прамысловасці і сельскай гаспадаркі краіны з'явіцца новых герояў! Нашага чалавека толькі заахвоціць трэба, ён здольны рабіць цуды.

Слухаючы яго, я захапляўся веліччу нашых людзей, харастовом свайго краю, уяўляў тыя сямісотгадовыя дубы, якім ніякія навальніцы не страшны; гонкія соснь, верхавіны якіх амаль не ўпіраюцца ў сонца; прасторы палёў, што вокам не акінеш, роўныя, як струна, дарогі, абсаджаныя яблынямі і грушамі; сінія азёры, запруджаныя залацістымі карпамі; асушаныя балоты, дзе вышэй чалавечага росту калышацца пшаніца; тлустыя статкі кароў; белыя камяніцы ў калгасах; электрастанцыі, гмахі фабрык і заводаў. Я паверыў яму, што хутка нашы гарады будуць найпрыгажэйшымі ў свеце.

Гэта такі будзе. Я веру, што яшчэ наша пакаленне ўбачыць наш стольны горад ва ўсёй яго красе і славе. Гэту веру ў мяне ўсяліла сям'я Белавуса. І я скажу: дзякуй ёй! Яна мне падказала, што не толькі трэба вучыць масы, але і вучыцца ў мас.

— Кожны, каму што даручана, рабі добра, — гаворыць Сцяпан Захаравіч, — і раны, нанесеныя вайною, хутка будуць загоены, і шмат раней, чымся мы думаем. Наша партыя вывела народ з найвялікшай у гісторыі вайны пераможцам, яна справіцца з аднаўленнем народнай гаспадаркі і прывядзе савецкі народ да вышыні славы.

І сапраўды, калі я сюды ехаў, дык меркаваў, што, для таго каб пусціць завод, патрэбны будуць гады, а мы ўжо яго пусцілі. А пусцілі мы яго таму, што ў нас такіх, як Сцяпан Захаравіч Белавус, мільёны. Праўда, яшчэ ёсць такія, што перашкаджаюць нам, яны і ў часе вайны былі, — бо хуткі струмень заўсёды і шчэпкі нясе, — але ніхто і нішто не спыніць рух чалавека ў светлае заўтра...

Мы яшчэ б сядзелі, але да нас падыходзіў натоўп, сярод іх было шмат людзей у вайсковай форме. Наш сябра падняўся і сказаў:

— Гэта і будзе сям'я Белавуса. Яны аглядалі горад. Мы ўмовіліся тут сустрэцца.

— Дык там жа каля роты, — здзівіліся мы.

— А гэта ў іх на сёння прызначаны злёт усіх тых,

хто ў жывых астаўся, якіх старыя і іх сын ад смерці ўратавалі. Усе яны завуць Сцяпана Захаравіча і яго жонку, Барбару Адамаўну, бацькамі... Між іншым, і сын суседкі тут...

Наш сябра зняў капялюш і пакланіўся нам. Ён пайшоў насустрач ім. І мы ўсталі і пайшлі ў той бок, каб паглядзець на сям'ю Белавуса, гутарка пра якую так узварушыла нашы думкі.

1945

На берагах Прыпяці

Ляснымі сцежкамі ішоў салдат Кандрат Гарбачэня з вайны дахаты. Ён крочыў шырока і ўпэўнена, з высока паднятай галавою, цвёрда ступаючы па роднай зямлі. Гэта неяк адразу кідалася ў вочы. Ці то радасць з таго, што ён, нарэшце, вяртаецца дадому, так яго ўзбадзёрыла, ці то ў думках успльвала тое, пра што ён марыў расказаць сваім людзям пры спатканні, — як ён выканаў да канца свой абавязак салдата і як сам генерал пацiснуў яму на развітанне руку і сказаў: «Дзякую за службу!» — але ў самой постаці салдата адчувалася, што ён вяртаецца дадому пераможцам.

Гарбачэня ўжо з гадзіну ішоў лесам. Як можна было акінуць вокам, нерухома стаялі смалістыя сосны. Сінія зубчастыя вяршаліны іх узвышаліся і нібы ўразаліся ў высокае блакітнае неба. Пасля лес пачаў мяняцца: пракідаўся зялёны бярэзнік, пачалі трапляць прысадзістыя елкі, на зямлі, замест карычневай, сухой і слізкай ігліцы, слаліся дываны з сівых імхоў, купчастай папараці і зялёнага брусніčніку. Гарбачэня выйшаў на паляну. Кругом быў лес, які нагадваў яму мора, якое ён бачыў не так даўно там, на чужой зямлі. Але гэта лясное мора было сваім, родным і блізкім. Ён ведаў, што пройдзе яшчэ кіламетры два і пачнуцца шырокія палеткі калгаса «Чырвоныя паляшане», куды ён не раз хадзіў з хлопцамі на ігрышчы. Спачатку яму сапраўды падабаліся паляшанскія дзяўчаты, але калі ён пазнаёміўся з той, якая і цяпер не выходзіла з яго галавы, тады яны неяк зблякла ў яго вачах і памізарнелі.

І калі Гарбачэня ўвайшоў у калгас «Чырвоныя паляшане», у яго зноў з'явілася тое самае пачуццё да

паляшанскіх дзяўчат. Насустрач яму траплялі яго былыя сяброўкі па гульнях. Яны спынялі яго, віталіся, часамі ў іх вачах ён мог прачытаць запытанне: ці не знойдзецца ў яго памяці месца для каторай. Але сэрца яго было спакойным, і ён спяшаўся далей.

У канцы вёскі Гарбачэню прыемна ўзрадавала адна з'ява: паляшане гуртам будавалі камяніцу — казалі, калгасную электрастанцыю. На рыштаваннях былі муляры, а навокал цесляры стукалі сякерамі, звінелі пілы. Гарбачэня спыніўся і доўга разглядаў будову. Ён уявіў будучыню паляшан і радасна ўсміхнуўся. Гарбачэня, яшчэ будучы малым, любіў будаваць гмахі і цярпець не мог тых хлапчукоў, якія разбуралі яго «будову». І вайна была не ў яго натуры. Але калі трэба было ваяваць, дык ён ваяваў, і ваяваў добра, паказаў, на што здольны тутэйшыя людзі.

Паляшанскія дзяўчаты, якія падышлі да Гарбачэні, калі ён спыніўся каля будовы, запрасілі яго зайсці пачаставацца хлебным квасам, пагаманіць. Але Гарбачэня не хацеў бавіцца, яму яшчэ заставалася ісці да сваёе вёскі добрых кіламетраў пятнаццаць, калі не болей. Падзякаваўшы дзяўчатам за запрашэнне, ён развітаўся з паляшанамі і пайшоў. Скончыліся паляшанскія палеткі, і Гарбачэня зноў апынуўся ў густым цяністым лесе. Панура маўчаў велічны бор, пахла гніллю. У пушчы траплялiся невялікія прагаліны, месцамі лес быў дашчэнту спляжаны, пракладзены новыя дарогі, якіх перад вайною не было, — гэта сяляне тралявалі бярвенні. Гарбачэню пачала душыць смага. Ён, прайшоўшы яшчэ з паўкіламетра, угледзеў на паляне ручаіну і прыбавіў кроку. Паміж густымі чаротамі і шырокай асакой відаць была вада, уся пакрытая нейкай іржою. Гарбачэня разагнуў асаку і хацеў пілоткай зачарпнуць вады, але там нават простым вокам льга было разгледзець нейкую машкару і пацяруху. Калі Гарбачэня разагнуўся, то крокаў за дзвесце ад сябе ўбачыў падгалістую ласіцу з ласянём, якая, відаць, прыйшла на вадапой. Ласіца павяла мызай, угледзела чалавека, спудзілася і так скокнула, ажно суччо з трэскам паляцела ўверх. Гарбачэня рушыў далей. У лесе было ціха, нідзе нават птушка не ціўкне — яны не любяць гушчару. Гарбачэня збочыў, каб ісці нацянькі, і раптам спыніўся. Перад ім стаяў, можа, векавы дуб, мабыць, той самы, пра які яму бабка

яшчэ ў дзіцячыя гады расказвала казкі. «Некалькі чалавек не маглі абняць прыгажуна-дуба, цара пушчы», — успомніў Гарбачэня словы бабкі. Кучаравы дуб велічна ўзвышаўся, распасцёршы сваё галлё. Пад ім было зусім цёмна, бо праменні яркага сонца не маглі прабіцца праз густое лісце. Гарбачэня падышоў да дуба і адчуў сябе нейкім прыціснутым да зямлі і малым, хоць быў дзябёлым мужчынам. Ён паволі абышоў кругом магутнага дуба, нібы прыкідваючы вачыма, колькі трэба чалавек, каб яго абхапіць. «Многа пакаленняў пераждыў гэты дуб», — падумаў Гарбачэня і паволі пайшоў.

Бор пачынаў крыху радзець. Часцей траплялі прагаліны, пракідваўся арэшнік, стаў з'яўляцца маліннік. Тут было ажыўленне, спявалі на ўсе галасы птушкі, кукавала зязюля. Асцярожныя глушцы, не падпускаючы і блізка да сябе чалавека, з цяжкім і рэзкім лопатам крылляў узнімаліся ўверх і знікалі паміж дрэвамі. Чырванагрудыя дзятлы парамі, адзін за адным, пралятаці над дарогай. Паказалася лясное возера, якое кругом зарасло чаротам. Залапатала некалькі качак; яны імкліва, з крыкам падняліся ўверх і падаліся ў бок балотнай рэчкі. Адсюль да рэчкі, што цякла паміж Паляшанамі і Імшарамі, рукой падаць. Ідучы па родным лесе, Гарбачэня адпачываў душою. На ўскраіне лесу пастух пасвіў каровы; аднагучна звінелі начэпленыя на шыях у кароў званкі — гэта рабілася для таго, каб не пагубляць у лесе жывёлу. Мясцовай пароды цёмна-чырвоная карова з адным белым рогам, уся ў гразі, хадзіла па балоце, злізваючы языком, як касою, рэдкую траву. Наперадзе статка ішоў пастух, а ззаду — падпасак з даўжэзнай, у шмат разоў большай за яго пугай, якой практыкаваўся «страляць». Разы са два ён такі даволі гучна хлопнуў. Каровы паспяшаліся за пастухом.

— Куды цябе нячыстая гоніць! — буркнуў уголас нездаволены пастух на карову, якая вырвалася наперад за яго і ішла, не згінаючы галавы.

Але ўвага пастуха зараз жа адарвалася ад каровы, і ён пачаў углядацца ў падыходзячага Гарбачэню. Калі Гарбачэня параўняўся з пастухом, то, абы з ім загаварыць, спытаўся:

— Ці далёка, дзядзька, да вёскі Імшары?

— Нібыта Гарбачэня, няўжо ж, — прыглядаючыся,

гаварыў пастух. — А божачка! Што значыць чалавек пабыў сярод людзей, як абцёрся — не пазнаць. А ты, Гарбачэня, як некалі наш балагол: сядзіць на возе, глядзіць угару і пытае, ці высока сонца...

— А-а-а, дзядзька Тадэвуш! — вітаючыся, гаварыў Гарбачэня. — А балагол яшчэ жывы?

— Дзе ты бачыў. Усю сям'ю іх фашыст знішчыў. Зваў яго ў лес, не пайшоў, казаў: «Ад таго, што напісана на раду чалавеку, нікуды не ўцячэш». Дык цяпер, небарака, парыць у зямлі косці.

— А што вы ў лесе рабілі? — спытаўся Гарбачэня.

— Рэч ведама, што пастух робіць. Кароў даглядаў.

— Кароў? — перапытаў Гарбачэня. — І немцы іх не чапалі?

— Чаму б не зачапілі, каб чапіла хапіла! Ды, брат, рукі кароткія былі, не даставалі да партызанскіх кароў. Бачыш бугая? Сам прыдбаў. Спрытны бугаёк.

— Дзе вы яго дасталі?

— У фашыстаў адбіў.

— Хіба і вы ваявалі?

— Дзіва! — важна зазначыў пастух. — У нас усе ваявалі... Ты, мажа, курыць маеш?

— Ёсць, — дастаючы тытунь, сказаў Гарбачэня. Яму, відаць, карцела хутчэй ісці, не хапала цярплівасці пастаяць з пастухом, пагаварыць. Пастух гэта заўважыў і сам сабе ўхмыльнуўся.

— Эх, салдат, салдат, — скручваючы цыгарку, гаварыў з дакорам пастух, — лепш страціць пяць пальцаў на руцэ, чымся цярплівасць і спакой духу. Гэта ж каб у нас не было цярпення і мы апусцілі рукі, калі Чырвоная Армія адступіла, дык нас бы фашысты па адным перабілі. А так вось жывём! Да ты прысядзь, не спяшайся!

Салдат з пастухом прыселі на купіне і закурылі. Пастух смачна зацягнуўся, ён расказаў пра імшараўскія навіны, паведаміў, што бацькі салдата жывыя і здаровыя і што шмат хто з імшараўцаў партызаніў. Яшчэ пастух сказаў, што немцы ў Імшарах схапілі некалькі дзяўчат і адправілі ў Нямеччыну. Гэтая вестка напалохала Гарбачэню, і ён пачаў распытвацца, каго забралі. Пастух паглядзеў на яго і назваў некалькі імён і прозвішчаў, а пасля расказаў пра імшараўскую настаўніцу Кацярыну Пальчэўскую, якая дручком аходала аднаго фашыста, а пасля невядома дзе знікла. Ка-

цярына Пальчэўская была непрыступнай і гордай, сапраўднай савецкай дзяўчынай, якая казала, што некага кахае і чакае яго звароту. Ды вось так і не давялося...

Як толькі пастух загаварыў пра Пальчэўскую, Гарбачэня ўвесь ператварыўся ў слых і зрок. Ён некалькі разоў перапытваў у пастуха пра настаўніцу.

— Дзяўчына з характарам, — гаварыў пастух. — Людская будзе кабеціна! І з твару не благая, і розум мае. А што цябе яна так цікавіць?

— Так сабе, — ухіліўся Гарбачэня ад адказу. — Дык яе, значыць, няма?

— Не было яшчэ, — цяжка ўздыхнуўшы, адказаў пастух. — Мае дзеці кожны дзень яе ўспамінаюць. Прыйдзе восень, трэба школу адкрываць. Ого, якая яна настаўніца!

Нядобра стала на душы ў Гарбачэні, заныла сэрца, цяпер ён хацеў быць сам-насам, каб ніхто яму не перашкаджаў падумаць аб Кацярыне, успомніць мілыя рысы.

— Па табе бачу, хлопча, што і ты па ёй нудзішся, — сказаў пастух, праводзячы салдата добрым позіркам. — Дык, можа, яшчэ добра абыдзецца... Вяртаюцца ж некаторыя і адтуль...

— Адкуль?

— Прайшла чутка, што немцы яе недалёка ад Мазыра схапілі і разам з іншымі дзяўчатамі адправілі на работу ў Германію...

...Гарбачэня ўзяў правей вёскі Капаткевічы. Па праўдзе кажучы, вёскі той і не было; тырчалі там, як тычкі, коміны на руінах, і толькі нейкім цудам уцалела адна хата, што стаяла на ўскраіне. Гарбачэня абмінуў яе і, прайшоўшы былым загуменнем, па ўзбалоцці, увайшоў у алешнік. Дарога была звілістай і выбоістай, — вядома, на нізкім месцы, — але яна на нейкія два кіламетры скарачала шлях, бо ішла напрасткі, дый ісці ёю ў спёку было больш прыемна. Тут пахла вільгаццю, грыбамі і галубіцай, якая расла кустамі на купінах.

Хутка Гарбачэня дайшоў да ручая, які пачынаўся недалёка ад дарогі. Тут, каля крыніцы, калісь была капліца і штогод спраўляўся кірмаш, а цяпер кало-

дзеж асунуўся і капліца разбурылася, кладкі пагнілі і заплылі гразёю, абраслі высокай асакой. Каля самага ручая, на прагаліне, нібы салдаты, выстраіліся ў шарэнгу буслы, паглядаючы на чалавека, што спыніўся на дарозе. Гарбачэня крута павярнуў і пайшоў па кладках, каб напіцца халоднай і чыстай вады. Тады буслы нездаволена і цяжка ўзняліся і паляцелі.

Ад крыніцы Гарбачэня пайшоў сцежкай. Ён успомніў, як перад вайною гэтай жа сцежкай ішоў з горада дамоў на пабыўку, калі працаваў у Мінску на станкабудаўнічым заводзе. З галавы не выходзіла Кацярына: дзе яна цяпер, ці жывая? Ястрабіны нос у Гарбачэні, здавалася, завастрыўся, глыбей запалі невялічкія шэрыя вочы, а каля рота з'явіліся горкія складкі.

Гарбачэню перад вайною было дваццаць тры гады, а Каці дзевятнаццаць. Пазнаёміўся ён з маладой настаўніцай на ігрышчы ў Імшарах, і ад таго вечара ўяўленне аб Каці і дагэтуль асталося ў яго памяці, як аб нечым светлым і дарагім: яна і ў танцы была як пушынка, і смяялася званчэй і мілей за ўсіх, і ўсмешка яе была поўная бляску і зачаравання. Яны ў нейкім забыцці да таго закружыліся ў танцы, што і не заўважылі, як самыя заядлыя танцоры змарыліся і пакінулі скакаць і яны асталіся адны. Моладзь тады надзяліла іх воплескамі. Гэта было з суботы на нядзелю, а ў нядзелю Гарбачэня з Кацяй пайшлі ў поле, гулялі паміж жытоў, на сенажаці, у лесе, пераязджалі на чоўне рэчку, гулялі на берагах Прыпяці. А колькі яна ведае вершаў на памяць! Гарбачэня ўяўляў Кацю такою, якою яна была тады. Пачне чытаць верш, а потым кажа мне працягваць. Часамі даводзілася яму чырванець. Каця бегала разорамі паміж жытоў, ірвучы васількі, ганялася за матылькамі, як маленькая дзяўчынка, пляла вянкі і пускала на ваду. Спачатку яна толькі жартавала, але пасля ўсур'ёз сказала: «А цяпер напраўду пушчу два вянкі». Як на тое ліха, адзін вянок тады закружыў у віры, а другі паплыў.

— Мусіць, не бачыць мне шчасця. Такая ўжо мая доля, — сказала Каця. Яна схіліла галаву і засумавала. Каця хацела ісці дадому, але Гарбачэня ўгаварыў яе астацца. І вось тады Каця, седзячы пад купчастым дубам, над ціхай і паўнаводнай Прыпяццю-ракой, расказала Гарбачэню пра сваё маленства. Яна не ведала свайго бацькі. Ён памёр, калі дзяўчынцы было тры

месяцы. Яны жылі ў Мазыры. Маці выйшла другі раз замуж. Каця гадавалася пры айчыме, які, акрамя сябе, больш нікога не любіў, і, ведама, яна не ведала бацькоўскай ласкі, а часам нават адчувала, што яна лішні чалавек у хаце. Айчым заўсёды быў надзьмуты як індык, і яна баялася з ім гаварыць. Адзінай уцехай для яе была праца. Калі Каця працавала, тады адпачывала душою. А потым, калі вучылася, з кнігай пасябравала. Кніга і вывела яе ў людзі. І ўсё ж ёй хацелася чалавечае ласкі...

— Гэта, пэўна, адбілася на маім характары, — гаварыла Каця. — Я сёння не такая, як заўсёды. Звычайна я бываю панурай, маўклівай, люблю адзіноту. Я вельмі рэзкая, хоць па мне гэтага не відаць. Калі мне было сем год, маці адвезла мяне ў вёску да бабкі. Бывала, я паганю кароў і ўвесь дзень плачу: горка мне, што ў мяне няма дзяцінства. А прыганю з поля кароў, павячэраю — і зноў у слёзы. Вось таму, мусіць, мне хочацца, каб у будучым дзеці па-інакшаму гадаваліся, каб усе мелі маленства. А як гэта зрабіць, я і сама не ведаю. А толькі трэба нешта рабіць. — Каця падумала. — А сёння мне чамусьці было асабліва добра, хацелася гаварыць, бегаць, дурэць, спяваць, зусім як малой дзяўчынцы. Ці не прыйдзецца толькі пад вечар плакаць? А можа, гэта я развіталася з сваёй маладосцю і ўступіла ў сталасць? Я даўным-даўно хацела з табою спаткацца, помніш, як ты зімою прыязджаў у вёску, але ты тады на мяне нават не паглядзеў.

— Не паглядзеў? — сказаў Гарбачэня. — Да цябе нельга было падступіцца.

І Каця, і Гарбачэня нават не заўважылі, як перайшлі на «ты», і ім абоім гэта спадабалася.

— Я ўвесь час думаў пра цябе, — прадаўжаў Гарбачэня, — хацеў пісьмо напісаць, але не адважыўся. Дзеля цябе я, уласна, прыехаў цяпер у вёску. Мяне пасылалі на курорт, але я адмовіўся. І ты ў гэтым прычына.

— А ў мяне, мусіць, душа адчувала, што ты прыедзеш, — прызналася Каця і пачырванела. — Мяне маці з айчымам звалі ў Мазыр, але я напісала, што цяпер не магу прыехаць.

Каця цягнулася да Гарбачэні, як лісце дрэва да сонца. Вялікія сінія вочы яе гарэлі агнём. Яна палажыла

Гарбачэню руку на плячо і, як малое дзіця, якое апяклося ад лямпы, адхінулася ад яго.

Хто яго ведае, колькі б яны тады яшчэ сядзелі каля рэчкі ці, можа б, гулялі па полі або ў лесе, каб да іх не падбег меншы брат Гарбачэні і не паведаміў, што пачалася вайна. Адно слова «вайна!», а колькі яно прынесла людзям пакут, разбіла маладых сэрцаў. Каця адчула, што хутка разлучыцца з мілым сэрцу чалавекам і з жалю расплакалася.

Яна доўга чакала спаткання з Гарбачэнем, і раптам такая навала — вайна.

Пад вечар Гарбачэня выбраўся з Імшараў. Ён паехаў у горад, яму ў першы дзень вайны трэба было з'явіцца ў ваенкамат. Нядобра было на сэрцы ў Гарбачэні, нешта трывожыла. Гарбачэня адчуў, што ён пакахаў Кацю не на жарты, усёй душою.

Калі Гарбачэня з бацькам праязджалі каля школы (іх праводзілі ўсе сяляне вёскі), з хаты выйшла Каця. Яна была ў белай сукенцы, якая ішла дзяўчыне да твару. Каця нагадвала маладую, што збіралася да шлюбу. Яна страшэнна хвалявалася, нібы пераступіла парог і ўвайшла ў новае, невядомае ёй жыццё. На яе твары быў смутак.

За вёскай з Гарбачэнем развітваліся людзі, якія ведалі яго з маленства і паважалі. Падышла да Гарбачэні і Каця. Яна была ўзрушана і не ведала, як на людзях сябе паводзіць і што сказаць.

— Каця, будзеш мяне чакаць? — ціха спытаўся Гарбачэня.

— Буду, Кандратка, буду! — узрадаваўшыся, адказала Каця. Яна чакала такога пытання. Каця падаравала Гарбачэню вышытую хустачку са сваімі ініцыяламі. — Абавязкова буду, — паўтарыла Каця. У яе страсянуліся плечы, яна адвярнулася і заплакала.

Прайшло чатыры гады, як яны не бачыліся, а ён не мог яе забыць. Дзе б ён ні быў і што б ні рабіў, яна стаяла перад яго вачыма. Цяпер ён вырашыў абавязкова яе адшукаць і калі не жаніцца з ёю (можа, яна за гэты час пакахала другога і выйшла за яго замуж), то хоць адным вокам паглядзець на яе і пагаварыць. Гарбачэня падыходзіў да Прыпяці. Спакойна плылі глыбокія воды шырачэзнай рэчкі. І Гарбачэню зноў прыйшла ў галаву Каця. Не можа быць, каб яна загінула. Можа, яна вярнулася з Германіі і рыхтуе па-

мяшканне для школы на зіму. Яму хацелася хутчэй падайсці да Імшараў. Моста цераз рэчку не было, а паром стаяў на другім баку.

— Гэй, давай паром! — крыкнуў што было моцы Гарбачэня.

— Адкуль ты такі порсткі? — пытаўся тоненькім галаском паромшчык. — Буду я дзеля аднаго чалавека гнаць паром. Яшчэ чаго не хапала. Падыдуць людзі, тады і перавязу.

Ён зайшоў у будку, што стаяла недалёка ад рэчкі, і доўга не паказваўся. Стомлены Гарбачэня падняўся крыху ўверх рэчкі (там быў жоўты пясок), зняў боты, трохі змыў дарожны пыл, сеў і закурыў.

«Мусіць, за чаркаю забавіўся, — падумаў Гарбачэня пра паромшчыка. — Пратрымае да вечара».

Гарбачэня адчуваў, як стукае ў яго сэрца, лезлі ў галаву розныя думкі: «Можа, яна не ў Германіі, а выйшла замуж і куды-небудзь з'ехала». Каля пераправы ўжо сабралася шмат людзей, а паромшчыка ўсё не было. Цяжка нагружаная, са скрыпам пад'ехала падвода. Узмылены невялікі конік, у якога тырчалі рэбры, ніяк не мог аддыхацца. У яго ходырам хадзілі бакі. Конь быў дыхавічны. Каля воза стаяў высокі худы падводчык. На ім былі караткаватыя шарачковыя порткі і падраная куртка, ён быў падпяразаны кавалкам нейкай аборыны. Падышоў з граблямі гурт дзяўчат, у якіх стракацелі ўсіх колераў сукенкі. Сярод дзяўчат круціўся падлетак. Дзяўчаты з ім гулялі, жартавалі, а часам і без усякай прычыны голасна рагаталі.

— Адзін мужчына і той нейкі нягеглы, — жартуючы, сказала дзяўчына, у якой увесь нос быў у рабацінні. — Давайце яго ўтопім.

Дзяўчаты з рогатам неслі хлопца да рэчкі, той брыкаўся, крычаў, але яму самому, відаць, падабалася такая вялікая да яго ўвага. Нарэшце ён вылузаўся з рук дзяўчат і, адбегшыся, дражніўся:

— От сарокі-белабокі! А ўсё-такі не ўтапілі!

— Няхай хоць адзін будзе на развод, — адказала кірпаносая дзяўчына, і ўсе зноў зарагаталі.

Да рэчкі падышла нейкая жанчына з клункам. Яна была да таго стомленай, што ледзь перастаўляла ногі. Нарэшце паказаўся паромшчык, ён хацеў падаваць паром, але ў яго нешта не клеілася, відаць было, што ён п'яны.

— Зноў дзядзька Саўка шклянога бога бачыў, — сказаў хлопец.

Дзяўчаты голасна зарагаталі, падводчык пагразіў пальцам, і яны сціхлі.

— Ну і чаго вы, хочаце заначаваць тут, дык гэтага ў Саўкі не купіць, — гаварыў падводчык.

— Кажаце, Саўка з норавам? — падыходзячы, паглядаючы на другі бок рэчкі, голасна сказаў Гарбачэня і дадаў: — Наравістаму каню пуга памагае.

— Наадварот, — зазначыў падводчык, — ласкай хутчэй скранеш з месца.

— Ах так! — прасіпеў паромшчык, ён пачуў словы Гарбачэні, зазлаваў і амаль з сярэдзіны рэчкі павярнуў назад. — Калі ж ты такі разумны, то і сядзі сабе на тым баку...

Па натоўпе пракаціўся гул нездаволення, усе з дакорам паглядзелі на салдата. І Гарбачэня няёмка сябе адчуў.

— Нічога, закінем кручок, можа, торкне, а не, дык будзем фарсіраваць рэчку, — не разгубіўся Гарбачэня. Ён, пасміхваючыся, дастаў з кайстры бутэльку. Круцячы ў руках паўлітра, Гарбачэня голасна крыкнуў:

— Гэй, Саўка, бачыў?

— А чаму ж не? — сказаў Саўка і павярнуў паром да берага з людзьмі. — Што ў мяне: вочы не вочы ці я сабе вораг? Тады другі інтэрас!

Усе задаволена пасміхаліся, толькі жанчына з клункам ніяк не рэагавала, яна абыякава на ўсё глядзела сваімі бяздумнымі вачыма, нікога не пазнавала. Гарбачэня паглядзеў на жанчыну з клункам і падумаў: «Відаць, хапіла табе, кабецінка, гора». Хоць твар у жанчыны і быў яшчэ даволі маладым, але яна выглядала старой. Сівыя пасмы валасоў выбіваліся ў яе з-пад хусткі. Гарбачэня, заклапочаны перавозам, спачатку не звярнуў на жанчыну асаблівай увагі. Але штосьці ў вачах жанчыны было вельмі яму знаёмым.

— Каця, любая! — нарэшце пазнаў Гарбачэня і кінуўся да яе. — Што з табою стала?

— Кандратка, родны! — вымавіла Каця, яна захісталася, падняла рукі і паклала іх на плечы падбегшаму да яе Гарбчэню.

— Ты адкуль?

— З Нямеччыны, такі дайшла, — бязгучна прашапталі яе вусны, і дзяўчына абвісла. Гарбачэня падхапіў

Кацю. Яна сканала ў яго на руках. Людзі, напалоханыя, стаялі наўкол Гарбачэні, спачуваючы яму. Саўка падагнаў да берага паром.

— Эй, хто там дражніўся паўлітрам, давай яго сюды! — сказаў паромшчык.

— Цішэй ты, як табе не сорамна, тут дзяўчына памерла, а ён лезе з паўлітрам, — прагаварыў злосна падводчык.

Паромшчык хацеў нешта сказаць, але яго перапынілі.

— Дзяўчына немаведама адкуль ішла, — разважаў уголас падводчык, — і на табе, можна сказаць, на сваім парозе адышла ў нябыт. І што было б увайсці ў хату, дык не судзіў лёс, — і ён памог Гарбачэню пакласці яе на воз.

— А хто яна? — спытаў паромшчык.

— Імшараўская настаўніца, Кацярына Ігнатаўна Пальчэўская, — адказаў падводчык.

— Пальчэўская? — пацверазеў паромшчык і зняў шапку.

Падвода з паланянкай паволі ўз'ехала на паром. Людзі моўчкі стаялі, перажываючы з Гарбачэнем яго гора. Гарбачэня, з разбітым сэрцам, глядзеў кудысьці ўдалечыню, але нічога не бачыў. З яго вачэй каціліся буйныя слёзы, якія ён выціраў вышытаю нябожчыцай хустачкаю з яе ініцыяламі. Адчаліў паром. Пракаціўся лёгкі ветрык, зарабацела вада. Сонца зайшло за лес, павеяла холадам.

1945

6. Зак. 2224

Настаўнік

Толькі пад вечар Ніканор Парфіравіч і Арына Міронаўна Карчагіны вярталіся са станцыі Мядзвецкае ў вёску Лясное, адкуль яны праводзілі ў войска сваіх былых вучняў. Сярод іх былі радавыя чырвонаармейцы і камандзіры запасу. Уся дарога ад Мядзвецкага і да самага Лясного была абсаджана слівамі і вішнямі. Настаўнікам прыемна было бачыць вынікі свае працы, яны калісьці з сваімі вучнямі абсадзілі першы кіламетр гэтай дарогі пладовымі дрэвамі, рэшту закончылі людзі.

Сівенькая клінком бародка ў Ніканора Парфіравіча неяк задралася ўверх. Карчагін быў ніжэй сярэдняга росту. З-пад яго густых брывей, якія зрасліся на пераноссі, свяціліся задумёныя шэрыя вочы. Арына Міронаўна была вышэй сярэдняга росту і за апошнія гады папаўнела. Яна сама сябе за гэта не любіла. Арына Міронаўна была адзета ўся ў чорным, гэта некалькі скрадвала яе паўнату. На галаве ў яе быў старамодны чэпчык, з-пад якога вылезлі пасмы спрэс сівых валасоў. На твары і на лбе ляжалі глыбокія маршчыны; іскрыліся невялічкія блакітныя вочы.

Яны моўчкі ішлі па брукаванай дарозе, трымаючыся за рукі, як некалі ў маладосці. У Мядзвецкім шмат было народу, маладых і ў гадах, вясёлых і панурых, якія ехалі ў розныя бакі краіны, каб бараніць радзіму ад напасці, што так неспадзявана і раптоўна нахлынула. На вакзале вузлавой станцыі Мядзвецкае спявалі і плакалі, іграў гармонік, танцавалі, там было мора людскіх галоў. Людзі снавалі ў розныя бакі, некуды спяшаліся, усё гэта нагадвала разварушаны мурашнік, адчувалася трывога. Цяпер людзі разыходзіліся па вёс-

ках, ішлі па дарозе, абганялі Карчагіных, спяшаліся дахаты.

Карчагіны былі бяздзетныя. Праводзячы былых вучняў на вайну, яны праводзілі іх, як сваіх дзяцей. Калі старыя развіталіся з імі, то час ад часу выцiралі слёзы, лезлі ў галаву думкі, што, можа, шмат з кім яны ўжо больш ніколі не пабачацца.

Хораша пражылі свой век Ніканор Парфіравіч з Арынай Міронаўнай, недарэмна пражылі і калі б іль-га было, то яны б спачатку паўтарылі сваё жыццё. Адно толькі, чым яны былі нездаволены, што ў іх не было дзяцей. Карчагіны настаўнічалі ў Лясным больш за сорак год. Шмат яны вывелі сялянскіх дзяцей у людзі.

Лясное ўтапала ў садах. Нямала Ніканор Парфіравіч уклаў сваёй кіпучай энергіі, каб людзі ў Лясным зажылі па-чалавечы. Калі ён з Арынай Міронаўнай прыехалі ў Лясное пасля сканчэння Нясвіжскай настаўніцкай семінарыі, на гэтым месцы, дзе цяпер узвышаўся прыгожы будынак школы, была карчма. А насупраць школы, дзе стаіць Дом культуры, была царква. Замест саду, які цяпер быў навакол школы, рос быльнёг. Першы год яны настаўнічалі ў курнай хаце, рыхтаваліся да заняткаў пры лучыне. А цяпер не толькі ў школе і Доме культуры, але і ў калгасным хляве была электрычнасць. Святло даваў млын. Шмат прыйшлося паваяваць, каб на месцы карчмы паставіць школу, дабіцца кавалка зямлі.

Першымі саджанцамі каля школы былі дзве срабрыстыя таполі, якія цяпер разрасліся і ўзвышаліся, як маякі. У сонечную пагоду яны далёка былі відаць. Потым Ніканор Парфіравіч з вучнямі ўзяўся за школьны сад, а пазней і за сялянскія сады, рабіў сам прышчэпы. Кожнае садовае дрэва ў Лясным было ім самім выгадаванае. А з'явіліся сады, з'явіліся і пчолы, нават цэлыя пасекі.

Каля Ляснога некалі былі непраходныя балоты, людзі вясною цягалі кароў за хвасты. Ніканор Парфіравіч умяшаўся і ў гэту справу. Шмат было гвалту, некаторыя не хацелі лезці ў дрыгву, але цяпер расла цімафееўка. А ўздоўж невялічкай балотнай рэчкі Крывія, якая падковай агінала Лясное, з'явілася цэлая сістэма сажалак, там гадавалі карпаў. Дабрабыт людзей намнога палепшыўся.

І сам Карчагін абжыўся. У яго была цэлая гаспадарка: карова, свінні, авечкі, куры, гусі і мноства трусоў. Хто б да яго ні зайшоў і ні заехаў, без пачастунку не абыходзілася. Нават жабракі і лірнікі былі частымі гасцямі ў Карчагіных. Нікаиор Парфіравіч любіў пасядзець з людзьмі за чаркай, паслухаць навіны, песні, легенды і казкі. А Арына Міронаўна любіла дагадзіць госцю, хто б ён і адкуль ні быў. На стале з'яўляліся розныя прысмакі, аж вочы разбягаліся. Былі людзі, якія на Карчагіных крыва паглядалі. А перад самай калектывізацыяй некаторыя настаўнікі, з-за зайздрасці, пагаварвалі нават, каб Карчагіна раскулачыць. І каб сакратар Мядзвецкага райкома партыі не зацікавіўся і не выехаў сам на месца, прыйшлося б настаўніку развітацца з гаспадаркай і самому з Ляснога выбірацца.

Усе, хто вучыўся ў Нікапора Парфіравіча, да самай смерці яму ўдзячны. Пачатак заняткаў у школе быў святам для дзяцей. Трэба было бачыць, з якім хваляваннем і радасцю кожны год уваходзіў настаўнік першы раз у клас. Для яго было вышэйшым гонарам навучыць дзіця чытаць і пісаць першую літару. А як старанна ён выводзіў на дошцы: $1 + 1 = 2$; ніхто ў ваколіцы з настаўнікаў не ўмеў так зацікавіць дзяцей матэматыкай. Карчагін сам любіў працу і прывіваў гэту любоў дзецям. Любімымі яго словамі былі, якія ён часта паўтараў: «Усё пераможа ўпартая праца». Нікаиор Парфіравіч прывіваў любоў да роднага слова, літаратуры, радзімы. У Лясным было шмат музыкаў, і ў гэтым заслуга Карчагіных. Нікаиор Парфіравіч і Арына Міронаўна ўвялі ўрок музыкі ў школе, і, што грэх таіць, часам ад Карчагіна некаторыя вучні атрымоўвалі смыка, але на гэта ніхто не крыўдзіўся.

Нікаиор Парфіравіч з Арынай Міронаўнай прыйшлі з Мядзвецкага яшчэ завідна. У Лясным стаяла цішыня. Яны моўчкі прыселі на лавачцы пад адной з таполяў, каб крыху адпачыць.

— Нікаиорушка, можа, есці будзеш? — парушыла цішыню Арына Міронаўна.

— Нешта, матуленька, не хочацца, — адказаў Нікаиор Парфіравіч.

За лесам садзілася сонца. Гнаў пастух кароў. Нікаиор Парфіравіч і Арына Міронаўна пайшлі ў кватэру, хоць ім і не хацелася нізавошта брацца, але трэба было

прывесці гаспадарку да ладу. З Мядзвецкага яны прыйшлі нейкімі спустошанымі і вялымі.

На трэці дзень вайны на станцыю Мядзвецкае наляцелі фашысцкія самалёты. Было гадзін адзінаццаць ночы. Ад выбухаў бомбаў у Карчагіных пасыпаліся шыбы. Гарэў вакзал, высока шугала полымя, валіў чорны дым. Па пакоях у Карчагіных гулялі вятры. Завыла ў коміне. Пахла гарэлым. Старых апанаваў страх. Ніканор Парфіравіч накінуў на плечы Арыне Міронаўне асенняе паліто, а сам ахутаўся нейкай хусткай, і яны выйшлі на двор. То там, то сям чулася гамонка, не спалася людзям у тую ноч. Толькі досвіткам старыя, седзячы на лаўцы пад таполяй, тулячыся адно да аднаго, як галубы, крыху звялі вочы.

А праз тыдзень у Лясное чорнай хмарай нахлынула фашысцкае груганнё. Гітлераўцы ад салдата і да генерала былі нахабнымі і самадавольнымі. Яны глядзелі на людзей з пагардай, зверху ўніз, насміхаліся. У школе размясціўся фашысцкі штаб. За некалькі дзён у Карчагіных сцерлася ўся іх гаспадарка.

Ніканору Парфіравічу не так шкода было маёмасці, як крыўдна за знявагу чалавека. Выкінуты з свае кватэры, ён з Арынай Міронаўнай туляўся па чужых хатах. Ён асунуўся і яшчэ больш пасівеў.

Фашысты за некалькі дзён стаянкі ў Лясным усё дашчэнту знішчылі. Не пазнаць, дзе былі палеткі, а дзе сенажаць. А калі Ніканор Парфіравіч па просьбе сялян паскардзіўся начальству, то яго збілі.

Марудна цягнуўся час фашысцкай акупацыі, дзень здаваўся годам, цэлай вечнасцю. Паволі паднімаўся народ на змаганне з фашыстамі. Людзі, якія апынуліся ў няволі, кідаліся з боку ў бок, як падстрэленыя птушкі, шукалі выйсця, ратунку. Лясное стала цэнтрам, дзе гартаваўся чалавек, адточвалася нянавісць да фашыстаў. Сюды збіраліся людзі, якія прыносілі і добрыя і дрэнныя навіны, а адсюль выходзілі акрыленыя, з думкай, што трэба брацца за дубіну і бараніцца, бо іначай фашысты са свету звядуць.

Ніканора Парфіравіча і Арыну Міронаўну да глыбіні душы патрэсла, калі яны даведаліся, што ў Мядзвецкім за адзін дзень фашысты знішчылі ўсіх яўрэяў. Ніканор Парфіравіч сваім вушам не верыў, калі яму расказалі, што фашысты пераламвалі дзецям хрыбты і кідалі іх у магілу. Каб пераканацца ў гэтым, ён сам

пайшоў у Мядзвецкае, паглядзець сваімі вачыма, што там робіцца.

Настаўнік з кіем у руках ішоў у Мядзвецкае. Пераганялі адна адну свінцовыя хмары, якія сунуліся з захаду. Не пазнаць было дарог. Гусеніцамі танкаў паламаны былі, павыварочваны слівы і вішні. А дрэвы, якія стаялі, адзеліся ў жоўтае лісце. Адляталі журавы ў вырай, і жалобна чуліся іх крыкі ў вышыні.

На ўскраіне Мядзвецкага не была закапана адна вялізная яма з трупамі, бо яе яшчэ не запоўнілі. Калі Ніканор Парфіравіч угледзеў акрываўленых людзей, у яго пацямнела ў вачах, ён пахіснуўся і ледзь устаяў на нагах. А поруч, на пяску, ляжала маладая жанчына, яна сваімі застылымі рукамі прыціскала да грудзей хлапчанё, якому яшчэ не было і года. Ніканор Парфіравіч пазнаў жанчыну, гэта была жонка ўрача, які служыў у войску. Ён ведаў і гэтага хлопчыка, яго звалі Мотка, настаўнік не так даўно гэтае дзіця на руках трымаў і цешыўся з яго. Чорныя ў завітках валасікі ў Моткі зліпліся ад крыві, якая запяклася. На смуглым тварыку дзіцяці застыў спалох. Хлопчык вялікімі чорнымі вачыма глядзеў у неба, але не бачыў сонца.

У Ніканора Парфіравіча сціснулася сэрца, забалела, пуста стала на душы. Ён закрыў вочы і хутка пайшоў. Толькі праз некаторы час Ніканор Парфіравіч апамятаваўся, што ідзе не ў той бок. Ён, не заходзячы ў Мядзвецкае, павярнуўся назад і хутка пайшоў у Лясное.

Аднойчы, гэта было ў канцы 1941 года, ноччу, Карчагіным (цяпер яны жылі ў сваёй кватэры пры школе) загрукалі ў акно. Цераз шыбу Ніканор Парфіравіч угледзеў дзве чалавечыя постаці.

— Хто там? — спытаўся Ніканор Парфіравіч.

— Адчыняй! — пачуўся хрыпаты голас. — Мы партызаны...

У пакой увайшлі два незнаёмыя, дзябёлыя мужчыны, адзін насіў маленькія чорныя вусікі, а ў другога не раслі ні вусы, ні барада, твар быў, як печаны яблык. Абодва яны былі з аўтаматамі.

— Ты, мусіць, баішся нас? — пытаўся чалавек з вусікамі.

— Няўжо ж, — пасміхаючыся, сказаў асіплым голасам чалавек, у якога не раслі вусы і барада.

— А хто вас ведае, што вы за людзі? — прагаварыў Ніканор Парфіравіч, у яго калаціліся рукі. — Пры дарозе жывём... Шмат рознага люду ходзіць... Калі з добрымі намерамі прыйшлі, то сядайце... Пагрэйцеся...

— Калі пяршак, то давай, — гаварыў чалавек з вусікамі.

— Чаго няма, дык няма...

— Ого! — прасіпеў другі. — У яго днём з агнём вады не дастанеш! Відаць птушку па палёту... Каб партызанам, дык напэўна б даў... Будзем «бамбіць»!..

Яны развярнулі ўсе спажыткі Карчагіных, узялі лепшую вопратку, дасталі з кубельца апошні кавалак сала, забралі са стала хлеб, бразнулі дзвярыма і пайшлі.

— Хто яны? — спыталася напалоханая Арына Міронаўна.

— Грабіцелі. Плача па іх асіна, — адказаў Ніканор Парфіравіч.

Раптам пачулася страляніна. Карчагін хутка патушыў газоўку. І так старыя да самай раніцы не спалі. На золку, калі да іх зайшлі сапраўдныя партызаны, яны даведаліся, што адзін эсэсавец (з чорнымі вусікамі) забіты, а другі ўцёк.

Гарачай была сустрэча. Арына Міронаўна і Ніканор Парфіравіч ад радасці плакалі. Яны ўпершыню сустрэлі людзей з чырвонымі істужкамі на шапках. Арына Міронаўна і Ніканор Парфіравіч сцягвалі партызанам боты, каб пераабуцца, частавалі тытунём-мультаном (стары пачаў курыць), падзялілі напалам апошні бохан хлеба. Як высветлілася, барацьба вялася паміж заставай эсэсаўцаў і засадай партызан за млын.

Партызаны ў Лясным папоўнілі свае рады. Адзінаццаць малайцоў з рэзерву настаўніка пайшлі з партызанамі ў лес. Ніканор Парфіравіч перад імі трымаў прамову (усе яны былі яго былымі вучнямі), якую закончыў словамі:

— Пайшлі б і мы з старою ў лес, але сілы бракуе. Каля печы мерзнем. Сэрцам і душою мы з вамі і, чым здолеем, заўсёды будзем вам памагаць. Ніколі не мінайце нашай хаты, будзем рады вас бачыць. Зычым вам шчасця ў ваенных паходах!

Праз некалькі дзён у Лясным адбылося страшнае. Пад поўдзень эсэсаўцы прыехалі ў Лясное. Падпалілі млын, спалілі хаты разам з сем'ямі адзінаццацёрых партызан, што падаліся ў лес. Прычапіліся эсэсаўцы і

да настаўніка. Арына Міронаўна заступілася за Нікана Парфіравіча. Тады эсэсавец, у якога не раслі барада і вусы, вывеў яе на двор і з аўтамата прашыў. Яна так і засталася ніцма ляжаць у садзе. А над настаўнікам яны яшчэ доўга глуміліся, білі, дапытвалі, дзе лагер партызан, але нічога не дабіліся. Ён хоць і ведаў, дзе стаяць партызаны, але нічога не сказаў.

Абяссіленага настаўніка таксама вывелі на двор, падвялі да таполі, накінулі пятлю на шыю і павесілі на галіне. Хруснула суччо, абламалася галіна, і настаўнік паляцеў на зямлю.

— А-ах! — у адзін голас пракацілася па натоўпе. Фашысты сагналі шмат людзей на месца кары настаўніка.

— Значыць, суджана настаўніку доўга жыць, — нехта сказаў у натоўпе.

— Чаму? — запытаўся другі.

— Ёсць такі закон, —гаварыў трэці. — Калі адарвецца вісельнік, яго ў другі раз не вешаюць.

Лёгкім ветрыкам па натоўпе пракацілася надзея, што настаўнік астанецца жыць. Але каты, спяшаючыся, прымайстроўвалі пятлю, прабавалі рукамі, ці вытрымае галіна.

— Фашыстам закон не пісаны, — цяжка прагаварыў Ніканор Парфіравіч, калі каты зноў надзявалі яму на шыю пятлю. — Не плачце! Усіх не перавешаюць! Яшчэ ўзыдзе сонца...

Фашыст з дзікай злосцю выбіў табурэт з-пад ног настаўніка, ён страпянуўся і павіс на галіне таполі. Фашысты прывязалі да грудзей настаўніка дошчачку, на якой было напісана: «Я партызант».

Дагарала школа. Людзі з жахам глядзелі на павешанага. Усхадзіліся вятры, пачалася завіруха, гойдалася на вяроўцы цела настаўніка, перакручвалася, паскрыпвала галіна таполі, нібы стагнала дрэва. Фашысты забаранілі знімаць настаўніка з шыбеніцы на працягу двух тыдняў.

Калі Савецкай Арміяй было вызвалена Лясное, людзі агледзелі магілу Карчагіных, паставілі помнік. Пад таполяй, лісце якой срэбрам паблісквала на сонцы, на камені было высечана: «Любімым настаўнікам ад удзячных вучняў».

1945

На руінах

Калі поезд спыніўся на станцыі Чорны Бор, Раман Небыліцкі першым выйшаў з вагона. Усё яму тут было блізкім і далёкім. Родны пейзаж здаўся незнаёмым. Фасад некалі прыгожага вакзала ледзь ліпеў, ён пагражаў абвалам. Як вокам акінуць — папялішчы. А больш за ўсё страшыла бязлюддзе: дзе-нідзе пройдзе чалавек; сям-там траплялі старыя і малыя. Твары ў людзей зямлістыя; людзі хадзілі ў лахманах і лапцях. Пабразгвала бляха на абгарэлых каробках дамоў, якія наскрозь прасвечвалі. Там гняздзіліся кажаны і ластаўкі. Наўкол разбітага вакзала стараннымі чалавечымі рукамі складзены цагліны. І цяпер тут працавалі людзі. Збоку ляжала гара лому: пакрышаныя нямецкія чыгунныя, кафельныя і бляшаныя печы («буржуйкі»), пакарэжаныя двухтаўравыя бэлькі, рэйкі і рознае ламачча. Вока Рамана спынілася на адным прывакзальным агародзе, які быў абнесены згарэлымі ложкамі, сярод якіх былі і дзіцячыя. Пасярэдзіне агарода стаяла пудзіла. На крыжы, што стаяў на адной з град, матляўся падраны фрыцаўскі гарнітур, а наверсе вісела прабітая ў некалькіх месцах фашысцкая каска.

Раман спяшаўся завідна прыйсці ў вёску Пружаны, каб не аставацца ў дарозе на начлег. Яму абрыдла за тры гады вайны туляцца па чужых хатах, у палатках і акопах, хацелася хутчэй дайсці дадому, пабачыць сям'ю. Ён ішоў гасцінцам. Абапал тырчалі парачнелыя пні. Перад самай вайной тут узвышаліся купчастыя бярэзіны, пасаджаныя яшчэ пры Кацярыне II. Завывалі вятры, кружыла пясок, засыпала вочы.

Ужо сонца было на захадзе, а да Пружан аставалася добрых кіламетраў пяць, а то, можа, і болей, хто іх тут лічыў. Раман углядаўся ў твары прахожых і

праезджых людзей, ён меркаваў, што, можа, каго ўбачыць з сваёй вёскі, каб хоць паходны мяшок ускінуць на калёсы, усё ж лягчэй было б ісці. Сяляне навакольных вёсак з зайздрасцю паглядалі на яго грудзі, упрыгожаныя Залатой Зоркай, але нікому і ў галаву не прыходзіла, што мог пружанскі чалавек выбіцца ў героі.

Небыліцкі, несучы на плячах паходны мяшок і на руцэ шынель, цяжка плёўся па пыльнай дарозе. Яму хацелася хутчэй пабачыць сына — калі Раман ішоў на вайну, хлопчыку было тры гады, жонку, якая праводзіла яго аж да самай станцыі, угледзець старую маці, што пэўна кожны дзень па ім плакала. Ён думаў, як яго, бязрукага, сустрэне жонка, што будзе гаварыць. Што жонка яго чакала, у гэтым ён ні на хвіліну не сумняваўся. Яна ў яго была сталая кабеціна, з добрай сям'і. Раптам прыйшла ў галаву думка: навошта ў гаспадарцы калека, каму ён патрэбны, хіба толькі гусей пасвіць. Гэтая думка не выходзіла ў яго з галавы, раздзірала яго душу. «А што, каб павярнуў назад, — думаў Раман, — але ж сына шкода, маці». І чым бліжэй ён падыходзіў да вёскі, тым больш трывожыўся, раз'ядалі сумненні, ці правільна ён робіць, што ідзе дадому. А каб спытаць у каго, што робіцца ў вёсцы, Раман не хацеў, баяўся дрэннае пачуць.

Чым далей Раман аддаляўся ад станцыі, тым малюнак быў яшчэ больш жахлівы. І не дзіва — тут праходзіла лінія фронту. Відаць, у гэтым месцы былі вялікія баі, бо стаялі ўперамешку падбітыя фашысцкія і савецкія танкі, самаходныя гарматы і пушкі, валялася паламаная зброя, ляжалі забітыя фашысцкія салдаты і афіцэры, набрынялыя коні. У паветры чародамі лятала вараннё, кружылі тлустыя крумкачы. Раман спыніўся каля забітага фашыста. «Ну што, наеўся рускай зямлі», — падумаў Раман. На полі сям-там, пракідаліся шыльдачкі: «Замініравана!», стаялі пабэрсаныя пераспелыя жыты, відаць, людзі баяліся жаць, а можа, не было каму ўбіраць ураджай. «А цікава, ці пазнае жонка?! — думаў Раман. — Малы жук пэўна адвернецца, адмовіцца ад такога бацькі». У адной толькі маці Раман ні на хвіліну не сумняваўся. Вонкава Раман зусім змяніўся, ён адгадаваў рыжыя вусы, якія закручваў уверх, на плячах насіў пагоны сяржанта, папаўнеў на салдацкіх харчах, загарэў, узмужнеў. Яго сінія во-

чы яшчэ глыбей запалі, поўныя жыцця, яны паблісквалі з-пад густых броваў. Цяпер яму ішоў дваццаць восьмы год, як кажуць, «у самай сіле мужчына». І такі сілы ў яго не бракавала.

Раман ужо адмераў больш за адзінаццаць кіламетраў і, хоць рука ацякла, мог яшчэ ісці. А да ранення, бывала, ён падхопіць супрацьтанкавую пушку і адзін паставіць як трэба, каб біць фашыста простай наводкай. І такі шмат ён пакалашмаціў фашысцкіх танкаў. У апошнім баі, калі гітлераўцы хацелі скінуць іх з захопленага плацдарма ў Дняпро, ён адных толькі «тыграў» тры штукі падбіў. А калі ўвесь разлік супрацьтанкавай пушкі быў перабіты, Раман, параненны, адною рукою страляў і яшчэ падпаліў два танкі. За той бой ён і атрымаў званне Героя.

Дарогай Раман успамінаў пра свае баявыя дзеянні, каб расказаць родным. У паходным мяшку ён нёс падарункі сыну — цукар, які зэканоміў ад свайго пайка, жонцы меркаваў аддаць атрыманы адрэз на парадны гарнітур, а маці — безрукаўку, якая б замяніла ёй кабат. Ён сеў каля дарогі, каб крыху адпачыць, і мімаволі паглядзеў на паходны мяшок, развязаў, пацікавіўся, ці цэлыя рэчы. Раман хацеў закурыць, папяросы за дарогу ўсе выйшлі, але як ён ні намагаўся скруціць цыгарку, у яго нічога не выходзіла. Нарэшце, усё ж яму неяк удалося зрабіць «казіную ножку». Ён выцер на лбе пот, прыкурыў ад запальніцы і так смачна зацягнуўся, што аж закружылася галава.

Вечарэла. Сцішылася. Накропліваў дробны дожджык, які прыбіваў пыл. Раман вырашыў не заседжвацца, хоць ён і стаміўся, але падняўся і ціха пайшоў, потым прыбавіў кроку. Недалёка ехала падвода, збоку бегла жарабё. Невядома, ці што ўкусіла жарабё, альбо гаспадар пугаю сцебануў кабылу, і малое спалохалася, яно стрымгалоў кінулася ўбок і ўсперлася на міннае поле. Пачуўся выбух. Ад жарабяці нічога не асталося, а падводу так ірванула, што ледзь не растрэсла. Раману аставалася падняцца на гару, адтуль ён некалі бачыў кожную хату ў сваёй вёсцы. Пачало змяркацца. Ён выйшаў на гару, але вёскі не відаць было. Раман устрывожана амаль бягом спяшаўся ў вёску.

Ужо сцямнела, калі Раман наблізіўся да таго месца, дзе раней стаяла яго хата. На двары, як свечка, тырчаў абгарэлы комін. Валялася паламаная барана

з-пад раскіданага буславага гнязда, што было на дубе. Але дуб, хоць і падсмалены, аднак стаяў. Нідзе не відно было ні адной жывой душы. Ён сеў на камень, што ляжаў каля іх прызбы, аб які некалі пальцы на нагах збіваў, схіліў налаву і, як малое дзіця, заплакаў. Яму страшна стала. Ён устаў і крыкнуў:

— Эй, людзі! Ці ёсць хто жывы? Адгукніцеся!

Далёка разнеслася рэха, але адказу не было чуваць. Раман стаяў з накінутым наапашкі шынялём, углядаўся ва ўсе бакі, але нікога не бачыў. Цемень была беспрасветная. Ён хацеў гукнуць, ды не мог, яго апанаваў такі страх, што, здавалася, на галаве ўзнялася шапка, папаўзлі па целе мурашкі.

— Ёсць жывыя! — аказаўся, як з-пад зямлі, слабы мужчынскі голас. Чалавек вылез з зямлянкі і як гаспадар спытаўся: — А ты хто, чалавеча? Чаго тут ходзіш? Што табе трэба?

— Я шукаю сына, жонку і маці.

— А хто яны такія?

— Небыліцкія.

— Небыліцкія? То ідзі сюды.

— А чаму ты не падыдзеш, няўжо баішся? Ты хто?

— Хіба не пазнаў? Э-эх, Раман, Раман! Разам кароў пасвілі, на адной парце сядзелі, да адной дзяўчыны заляцаліся, а толькі ты аказаўся спрытнейшым.

— Мацей!

— Няўжо ж.

— А дзе нашы?

— Вашы? — перапытаў Мацей Баркоўскі. — Маці на могілках, сваёю смерцю памерла.

— А сын? Жонка? Дзе яны? Што з імі? — падыходзячы, адчуваючы нядобрае, усхвалёвана пытаўся Раман.

— Вецер па полі іх попел разнёс.

— Як гэта? Не разумею цябе?

— Лезь у зямлянку, пра ўсё даведаешся.

Яны ўвайшлі ў зямлянку, заморгала газоўка. Патрэсквала ў печы, булькала ў чыгунку, там варылася бульба. Цікаў будзільнік.

— Выходзіць, таварышы па няшчасцю: адзін бязногі, а другі бязрукі, — пачаў Мацей.

— Ды кажы ты, што з сям'ёю? — нерваваўся Раман.

— Фашысты спалілі, — паведаміў Мацей. — Гэта было ў канцы сорак другога года. Сагналі людзей у калгасны свіран, аблілі бензінам і падпалілі. За дзесяткі кіламетраў па ветры быў чутны крык людзей, што ў страшэнных пакутах паміралі.

— За што?

— Без дай прычыны. Вёска, бачыш, каля лесу стаяла, маглі прыходзіць партызаны. Ніхто з пружанцаў, якія былі ў вёсцы, не асталіся ў жывых. Дык хіба можна фашысту даравацъ гэта? Ніколі.

— Заклінанняў мала. Трэба было дзейнічаць.

— То няўжо ж мы сядзелі склаўшы рукі. Фашысты доўга будуць помніць беларускіх партызан.

— Гэта я ведаю. А што ты рабіў? Можа, адседжваўся ў лесе?

— Чаму я не пытаю, дзе ты быў? — пакрыўдзіўся Мацей.

— А цяпер што робіш?

— Цяпер... іншая справа.

Мацей, відаць, не чакаў такога дакору, ён устаў, абапёрся на мыліцу, дастаў бульбіну, паспрабаваў, ці гатова. У зямлянцы было душна і парна, як у лазні. Мацей расшпіліў каўнер ватоўкі, падрапаў валасатыя грудзі, відаць, нешта хацеў сказаць Раману наперакор, але як гаспадар зямлянкі стрымаўся. Па кутках былі параскіданы розныя хатнія рэчы, ён прыводзіў іх да парадку, але атрымоўвалася, што перакладаў з месца на месца. Раман гэта заўважыў, ён, відаць, адчуў, што пакрыўдзіў суседа і сябра.

— Дзе ж твае? — пайшоў на прымірэнне Раман.

— Там, дзе і твае, — цяжка вымавіў Мацей. — Калі мы прыскочылі з лесу, ужо было позна. То чаго ты не распранаешся? Давай шынель. Што-о? Залатая Зорка? Віншую.

Мацей і сам распрануўся, ён зняў з сябе ватоўку. На гімнасцёрцы красаваўся ордэн Чырвонага Сцяга і медаль «Партызану Айчыннай вайны». Ён адцадзіў бульбу і паставіў на «стол», але які гэта быў стол — звычайная скрынка з-пад снарадаў. З чыгунка валіла пара, смачна запахла бульбай. Раман аж носам зачмыхаў. Мацей гэта заўважыў і ўсміхнуўся. Ён падумаў: «Відаць даўно еў бульбу».

— То і цябе трэба віншаваць! — гаварыў Раман. — А я, грэшным дзелам, думаў, што ты каля бабінай

спадніцы цёрся. Прабач! Толькі цяпер угледзеў, што ты без нагі. Ніяк не мог ачухацца. Ты мяне ашаламіў.

— Кі-і-інь. У цябе што на розуме, тое і на языку. Такія людзі не страшны. Горш, калі на словах адно, а на справе другое.

— Люблю я цябе, Мацей, шчыры ты чалавек. Я лічыў цябе крыху заціхім, але, відаць, гэта не так. Справядлівы ты чалавек.

— Я, Раман, сябе лепей ведаю, чымся хто іншы. У мяне не хапае напорыстасці, якая ў цябе ёсць. Да таго ж нясмелы. Такія людзі, як ты, могуць больш карысці прынесці грамадзе.

— Ты зноў мне пра грамаду, а я яшчэ амаль не жыў асабістым жыццём.

— То сядай за стол. Чым багаты, тым і рады. Цяпер бы не шкодзіла і па чыпурышцы расціснуць, але, выбачай, няма.

— А ў мяне недзе павінна быць «кропля».

— Колькі фашыст прынёс гора ў нашу краіну. Шмат людзей звёў са свету, а ці мала душ пакалечыў. Але пройдуць гады, і забудзецца навала.

— Не скора, Мацею, гэта будзе, — і Раман заліўся горкімі слязьмі.

Мацей яго не суцяшаў, ён і сам плакаў. Яны абодва думалі, як жыць далей. Прыходзілася ўсё пачынаць спачатку.

Гаспадар зямлянкі наліў чаркі.

Мужчыны за паўквартай прасядзелі аж да другіх пеўняў, яны ўспаміналі дзяцінства, родных, расказвалі адзін аднаму пра баявыя паходы.

— Ну і што ты, Раман, цяпер думаеш рабіць?

— Вярнуся ў полк. Няўжо не прымуць? А ты?

— Якія з нас цяпер ваякі, мяркую, што дома мы прынясем больш карысці. Трэба калгас арганізоўваць, вось толькі няма падыходзячага старшыні, а то мы за якія-небудзь тры — пяць год зноў бы зрабілі пружанскі калгас узорным. Можа б, ты згадзіўся?

— Не-е, — наадрэз адмовіўся Раман. — Я пайду фашыста біць. У мяне з ім свой рахунак.

— А ты да раніцы падумай. Лепшага за цябе старшыні няма. На фронт цябе не пашлюць, а хіба не ўсё роўна, дзе ў тыле працаваць.

— Чаму гэта мяне на фронт не пашлюць? — пярэчыў Раман. — Хіба я ўломак.

— Та-а-му-у, — расцягнуў Мацей.

На гэтым сябры спынілі гаворку, бо абодва хацелі заспаць. Яны выпілі па апошняй чарцы, леглі і хутка заснулі. Раніцаю першым прачнуўся Раман, ён хадзіў па зямлянцы, кашляў, але Мацей спаў непрабудным сном, як пшаніцу прадаўшы.

— Добра такому чалавеку на свеце жыць, — падумаў уголас Раман. — А калі ў калгасе астацца, то што ты зробіш без людзей і з пустымі рукамі. На двары ні кала, у хляве ні хваста, у свірне ні зерня. Прападзеш тут.

— На зямлі чалавек не прападзе, — прачнуўся Мацей. — Конь з заечым хвастом ёсць, разумееш, трафейны. А ўсё астатняе прыкладзецца. З пайка наш брат жыць не прывык. Калі паробіш ад пупа, то і паясі ўволю. Я не сказаў табе яшчэ пра астатнюю гаспадарку: маем карову, адабралі ад былога начальніка раёна, што ў гітлераўцаў талеркі лізаў. Пару падсвінакаў у начальніка паліцыі забралі.

— А людзі, людзі? Усё ў людзях.

— З франтоў папрыходзяць. Жывыя ўсе збяруцца. Кожнага цягне туды, дзе ён нарадзіўся, да таго месца і ласку мае. Адсюль слова — ра-адзі-і-ма. Гэта зразумець трэба. Падай, Рамане, маю «качаргу».

І Мацей пачаў прывязваць пратэзную нагу, якую яму падаў Раман. Мацей аброс нейкай каштанавай шчацінай, на твары і на лбе адкладаліся глыбокія маршчыны. Хоць яны з Раманам былі аднагодкі, але ён выглядаў шмат старэйшым.

— Чаму ты не паголішся? — не вытрымаў Раман, каб не запытацца. — Што гэта ў вас за мода, у партызан, — бароды?

— Не было калі галіцца, — абыякава адказаў Мацей. — То што ж, зноў зварым бульбы?

— Давай! Яна не прыядаецца. Я засумаваў па беларускай бульбе. Стой! У мяне недзе свіная тушонка была, зробім камякоў. Тры гады не еў.

Яны памыліся і пачалі рыхтаваць сняданне, абмяркоўваючы, як далей жыць. Мацей раіў Раману ў Пружанах астацца.

— Пабудуемся на новым месцы, — развіваў сваю думку Мацей. — А на руінах, калі акрыяем, пабудуем помнік як напамінак аб страшнай вайне...

— Гэта дзела! — загарэўся Раман. — Мне нават

уяўляецца будучы помнік — Засмучаная маці... Напамінак нашчадкам...

Каб здабытую свабоду
Зналі, шанавалі
І у цяжкую прыгоду
Усталі грознай хваляй.

— Але, — сцвердзіў Мацей.

За сняданнем Раман канчаткова згадзіўся астацца ў Пружанах. Гэтаму памагло і тое, што ўсе пружанцы, якія выпадкам уцалелі (адны былі ў войску, а другія ў партызанах), прыйшлі да яго з просьбай, каб ён астаўся старшынёю калгаса. Мацей і Раман прапанавалі будавацца на новым месцы. З імі ўсе згадзіліся. Яны раіліся, з чаго пачынаць гаспадарку.

— Абагуленыя конь і карова, два падсвінакі ёсць, значыць, трэба будаваць хлеў, — гаварыў Раман. — Кароў трэба будзе займець не менш за дзвесце... Цяжка будзе першыя гады, але нічога. Калі выстаялі перад фашыстамі, то і з гаспадаркай як-небудзь справімся.

Раман паволі, стала, як гаспадар, выкладаў план адбудовы калгаса, пружанцы цалкам яго адобрылі і адразу ж, пасля снядання, усе падаліся ў лес. На кані з заечым хвастом ехалі Раман з Мацеем, яны абмяркоўвалі, як найхутчэй аднавіць гаспадарку. За возам, колы якога глыбока ўразаліся ў пясок, ішлі пружанцы з піламі і сякерамі, гаманілі. Яны ўязджалі ў лес, вечназялёны і гаманлівы. Людзі гатовы былі ісці на любыя цяжкасці, каб зноў зажыць па-чалавечы, пабудаваць новае, яшчэ больш прыгожае жыццё.

1945

Вернутае жыццё

Да вайны Хрысціна і ўставала і лажылася спаць з песняй, і работа ў яе руках спорылася. А цяпер не было таго дня, каб яна не плакала, і ўсё з яе рук валілася.

Некалі таўшчэзныя, даўгія косы Хрысціны патанчэлі, высекліся, выцвілі і страцілі свой ранейшы зваблівы бляск; блакітныя вочы, якія заўсёды смяяліся, упалі, сталі глыбокія, завастрыўся нос, на лбе з'явіліся маршчыны.

Вайна — вялікае гора, і кожны па-свойму нясе частку яго ў сэрцы. Але і яго лягчэй пераносіць, калі ёсць якія звесткі аб блізкіх. У Хрысціны такіх звестак не было. У першыя дні вайны правяла яна свайго Ігнася ў войска, і з таго часу ні слуху ні духу. Іншыя мужчыны, якія пайшлі з Ігнасём, павандравалі і вярнуліся дадому. Не ўсе, зразумела, а частка. Праўда, пасля яны падаліся ў партызаны і час ад часу давалі пра сябе знаць, а пра Ігнася і чутак не было. І што б цяпер Хрысціна ні рабіла, куды б яна ні ішла, перад ёю стаяў вобраз любага Ігнася. Аднойчы, ідучы па дарозе, абапал якой узвышаліся спелыя жыты, Хрысціна паглядзела наўкол, ці не ідзе хто за ёю, і гукнула:

— Ігнаська, мілы, дзе ты? Калі жывы, дык адгукніся!

Хрысціна прыслухалася. Ёй здалося, нібы нехта адгукнуўся. Жанчыне лягчэй стала на сэрцы, і яна прыбавіла кроку. І так часта было: калі Хрысціна адна ішла лесам ці сенажаццю, яна ўпаўголаса клікала свайго каханага, але дарэмнымі былі яе намаганні: нічога ніколі яна не чула. Ёй станавілася маркотна, і яна аблівалася слязьмі. Дзень станавіўся годам, цэлай вечнасцю. Хрысціна памагала чым магла партызанам:

прыносіла патрэбныя звесткі з фашысцкага гарнізона, насіла туды лістоўкі, разносіла добрыя весткі пра народных мсціўцаў.

А Ігнась Налівайка з адступаючым войскам прайшоў аж да Куршчыны. Ён па дарозе ў часе бамбёжкі страціў дакументы, а таму яму не лёгка было давесці, што ён той, хто на самай справе ёсць, а не хто іншы. Яго не хацелі браць у армію, адсылалі ўсё далей і далей у тыл, а там у ваенкаматах калі-нікалі былі і непрыемныя часіны. І Ігнась падаваўся далей на ўсход, каб усё ж прызвацца ў войска. Валялася на дарогах паламаная тэхніка, ляжалі забітыя людзі. Жывым трэба было дбаць, як спыніць ворага, які стрымгалоў ірваўся на ўсход. Ігнась быў ад прыроды мяккай і добрай душы чалавек, але і ён паступова сураveў, загартоўваўся, у ім адточвалася ярасная нянавісць да фашыстаў, што спустошаюць родную зямлю, калечаць людзей.

Прыйшоў Ігнась у Замастоцкі райваенкамат на Куршчыне, абмакрэлы, адубелы, галодны і босы. Ён да таго падбіўся ў дарозе, што ледзь цягаў ногі. За час вандравання ён аброс рыжаю барадою. Ігнась доўга гаварыў з ваенкомам, па ўсім відаць было, што ваенком у першы час крыху сумняваўся ў ім: «А хто цябе ведае, хто ты, можа, баязлівец ці дэзерцір?» Ігнась усё расказваў пра сябе, і ваенком яму паверыў, ён прызваў яго і накіраваў у запасны пяхотны полк.

І ўсё ж пісар, які ўвайшоў у кабінет ваенкома, каб падпісаць паперы Ігнася Налівайкі, палічыў за абавязак выказаць і свае меркаванні.

— Каб не памыліцца нам, таварыш ваенком, — асцярожна сказаў ён, трымаючы ў руках мабілізацыйны лісток.

— А што? — узняў галаву ваенком.

— Чаго гэта чалавек блізкі свет, аж з Беларусі, сюды пёрся, — гаварыў пісар. — Я сігналізую... а там ваша справа... дый які з яго ваяка, ледзь ногі пераstaўляе...

— З гэтага чалавека будзе добры воін, — нездаволена паглядзеў на пісара райваенком. — З-пад Мінска прыйсці пешкі аж на Куршчыну, каб узяць у рукі зброю, можа толькі савецкі чалавек гэта зрабіць. Ён будзе без літасці біць фашыстаў! Трэба вам лепш вывучаць людзей. Няма чаго на чалавека цень наводзіць!

Пісар казырнуў і хутка выйшаў, аддаўшы на калідоры Налівайку падпісаныя паперы, ён пасля размовы з ваенкомам адчуваў сябе як мыла з'еўшы. Такая асечка!

На салдацкіх харчах Налівайка хутка паправіўся. Ён быў моцна складзены мужчына, кемлівы і спрытны. Яго рыжыя вусы, якія ён адгадаваў у часе падарожжа, некалькі яго старылі, і ва ўзводзе яго звалі — бацькам, хоць яму ішоў толькі дваццаць восьмы год. Хадзіў ён уразвалку, гаварыў мала і запаволена, нібы ўзважваючы кожнае слова. Пра свае пакуты ў часе паходу ён, акрамя райваенкома, больш нікому не расказваў, лічыў гэта непатрэбным. Адзін дурань нават хацеў яго расстраляць, як шпіёна. Але што было, тое прайшло. Цяпер не было таго дня, каб ён не ўспомніў Хрысціну і сына. «Што яны зараз робяць? — думаў Налівайка. — Ці жывыя?» Ён успамінаў кожны куст, кожнае дрэва ў садзе, кожную сцежку, дзе малым хадзіў, і страшна сумаваў па сям'і і радзіме.

Яшчэ будучы ў запасным палку, Налівайка старанна вывучаў зброю, дакладна і хутка выконваў распараджэнні і звярнуў на сябе ўвагу камандавання.

«Дысцыпліна не шкодзіць чалавеку, — разважаў ён, — а памагае арганізаваць сябе, загартоўвае характар, без чаго немагчыма перамога».

А калі Налівайка апынуўся на фронце, пра яго хутка загаварылі. Праявіў сябе Налівайка на Курскай дузе. Сваім супрацьтанкавым ружжом Налівайка падбіў тры нямецка-фашысцкія танкі. Ён быў узнагароджаны ордэнам Славы. Налівайку віншавалі саслужыўцы палка. Перш ён адчуваў сябе няёмка, а потым прывык да пахвалы. Але больш за ўсё здзівіла і ўзрадавала Налівайку тое, што ён атрымаў прывітальную тэлеграму ад райваенкома, які, як пасля высветлілася, увесь час цікавіўся лёсам салдата з Міншчыны і некалькі разоў пісаў у часць. Полк за гэты час удзельнічаў у многіх баях і шмат разоў папаўняўся.

Дывізія, у якой служыў Налівайка, стаяла ў абароне. Камандзір дывізіі правяраў палкі. Ён наўмысле шукаў сустрэчы з Ігнасём, хацеў даведацца, што, можа, салдат з той Слабады, дзе генерал калісьці лячыўся. Генерал яшчэ тады запісаў сабе ў блакнот прозвішча салдата, калі прадстаўляў да ўзнагароды. Спаткаўшыся, яны доўга гаварылі пра становішча на фронце.

— Калі ж ужо, таварыш генерал-маёр, пойдзем у Беларусь? — выцягнуўшыся, спытаўся Налівайка.

— А ў цябе хто там? — генерал прыжмурыў вока і хітра запытаўся: — Жонка чакае?

— Усе людзі нас чакаюць не дачакаюцца.

— Дык ты з Слабады, з Наднёмання?

— Так. А адкуль вы ведаеце?

— У Слабадзе, па-мойму, толькі адзін быў Налівайка?

— Але, мой бацька быў прымаком.

— Ага, — генерал паспешліва запытаўся. — А бацька жывы?

— Перад вайною памёр.

— Шка-а-да, — генерал некаторы час маўчаў, потым, гледзячы на захад, нібы сам з сабою разважаў: — Дык усё будзе ў свой час, мы — салдаты, загадаюць — пойдзем. А ты, бачу я, любіш сваю Беларусь. Гэта добра!

— Прызнацца па праўдзе, таварыш генерал-маёр, люблю свой кут больш за ўсё на свеце, — гаварыў Налівайка. — Як мне здаецца, нідзе няма прыгажэйшага краю. А можа, таму, што я там нарадзіўся.

— І мы, рускія людзі, любім беларусаў, лічым іх сваімі братамі. Шчыры там народ — апошнім падзеліцца, — прадаўжаў генерал. — Я гэта помню яшчэ па грамадзянскай вайне. Быў я на Нёмане цяжка паранены, мяне падабралі, вылечылі і пераправілі зноў у войска. Гэта не забываецца! — і генерал абняў салдата і пацалаваў.

— За што? — здзівіўся Налівайка.

— За тое, што ты некалі ў гумно прыносіў мне махорку, калі я ў вас паранены ляжаў, помніш? — сказаў генерал. —Крыўдна толькі, што памёр твой бацька, я з ім хацеў пабачыцца — душэўны чалавек, — генерал пасуравеў.

— Пачакайце, — успамінаў Налівайка, — дык жа ў нас тады быў салдат. Вы, мусіць, памыліліся?

— Не памыліўся! Тады салдат, а цяпер ужо генерал.

— Правільна! — углядаўся Налівайка. — У вас на правай шчацэ павінен быць шрам. Бацька часта вас успамінаў... «З Івана Крывашэйна,— казаў,— будзе вялікі чалавек». А я вас не пазнаў...

— Дык ты, Налівайка, не сумуй, хутка будзем у

Беларусі, яна нам таксама дорага, як табе Расія, — сказаў генерал, развітаўся і пайшоў.

Усхваляваны Налівайка ўспамінаў, як ён, будучы хлапчуком, прыносіў з мястэчка цяперашняму генералу тытунь, хадзіў па грыбы для яго. Яшчэ тады салдат Крывашэйн яго навучаў, што ніколі не трэба вырываць грыбы з карэннем, а ножыкам зразаць, пакідаючы ў зямлі грыбніцу. Налівайка перабіраў у памяці жыццё ў Слабадзе, сваё маленства, першае каханне, нараджэнне сына, прыпамінаў сяброў і знаёмых. Лежачы ў акопе пад гарачым сонцам, ён прыгадаў цяністыя лясы, калі ён з Хрысцінай хадзіў у арэхі, як шапацеў пад нагамі тады верас, спявалі на ўсе галасы птушкі, славячы жыццё. Налівайку падабаліся гоман лясоў, бязмежныя прасторы калгасных палёў, задумёныя песні дзяўчат.

Зорка Венера ўзышла над зямлёю,
Светлыя згадкі з сабой прывяла...

Пяхотная гвардзейская дывізія, у якой служыў Налівайка, з баямі прайшла сотні кіламетраў, гонячы фашыстаў з рускай зямлі. У баі пад Віцебскам Налівайка быў цяжка паранены. Нямецка-фашысцкія войскі паставілі сабе задачу — спыніць наступленне савецкіх войск. Яны пайшлі ў контратаку і на вузкім участку пусцілі больш за сорак танкаў. Мужна біліся савецкія гвардзейцы, але танкі рваліся наперад. Яны пагражалі змяць савецкія часці. Наступіў крытычны момант — забілі камандзіра роты і яго намесніка. Налівайка не разгубіўся і прыняў каманду на сябе. Сваім густым барытонам ён крыкнуў: «Памром за радзіму, а не адступім!» Завязаўся гарачы бой. З-за ўзгорка выйшлі «тыгры», яны пайшлі ламаць нашу абарону. За «тыграмі» паднялася пяхота. У гэтым няроўным баі Налівайка асабіста вывеў са строю чатыры танкі ворага. І хоць страты роты былі вялікія, але фашысты не прайшлі; падаспелі савецкія танкі, і контратака нямецка-фашысцкіх войск захлынулася, іх супраціўленне было зламана, фашыстаў выбілі з умацаванняў і пагналі на захад. У палявы шпіталь санітары прынеслі Налівайку, хоць надзеі на яго выздараўленне і не было.

Навокал гераічнага ўчынку Налівайкі ўжо ствараліся легенды, нібы ён у часе бою гаварыў: «Калі нават будзеш насмерць скошаны куляю, і то падай галавою на захад». На самай справе гэта былі словы генерал-

маёра Крывашэйна. Праўда, Налівайку, відаць, яны спадабаліся, і ён, аддаючы распараджэнне — наладзіць сувязь з суседняй часцю, каб адчуць локаць, сваім аксамітным голасам іх паўтарыў.

Налівайка быў у стане шоку: з перабітай адной нагою і другой параненай, з акрываўленым тварам, акачанелы, ён нерухома ляжаў на перавязачным пункце. Налівайка не крычаў і не войкаў, ні на што не скардзіўся і нічога не патрабаваў. Цела яго было халодным, твар спалатнелы, як у мерцвяка, погляд нерухомы, нібы ён глядзеў удалечыню, пульс ледзь-ледзь праслухваўся. На пытанні ён зусім не адказваў. Становішча яго было цяжкае, ён ледзь прыкметна дыхаў.

— Бедны салдацік, а старэнькі які, — цяжка ўздыхнула бабулька Марыля, гаспадыня хаты, у якой змяшчаўся палявы шпіталь. А калі ўсе выйшлі ў сенцы, яна стала на калені і ціха шаптала: — Сыходзіліся, зліваліся дзве гары... зрасцецца цела з целам... костка з косткаю... жыла з жылаю...

У хату ўвайшоў малады энергічны хірург Астап Галота. Ён узяўся за аслабелую руку параненага і нахмурыў бровы. Звярнуўшыся да афіцэра сувязі, які з ім прыйшоў, хірург сказаў:

— Далажыце генерал-маёру, што становішча параненага Налівайкі (урач хацеў сказаць безнадзейнае, але ўстрымаўся) вельмі цяжкае... Усё ж паспрабую... прыму ўсе меры... за вынікі не ручаюся...

— Ёсць, — казырнуў афіцэр сувязі і хутка выйшаў.

Хірург вырашыў перш зрабіць пераліванне крыві, а потым аперыраваць. Забегалі сёстры, а больш за ўсіх клапацілася бабулька Марыля: ёй чамусьці асабліва шкада было параненага.

Налівайку хутка зрабілі пераліванне крыві. Становішча параненага крыху палепшылася, і хірург здолеў зрабіць яму складаную аперацыю: ампутаваць нагу, а на другую налажыць гіпс і дастаць з твару невялічкі асколак, які аслабеў і не вылез з-пад скуры. Але ў той момант, калі здавалася, што жыццё Налівайкі выратавана, наступіла рэзкае пагоршанне яго становішча. А праз некалькі хвілін перастала біцца сэрца і спынілася дыханне.

— Памёр салдацік, а недзе, можа, чарада дзяцей, жонка, маці чакаюць і больш не прычакаюцца, — гаварыла голасна бабулька Марыля. Бабка сама сабе мар-

мытала, але ўсе чулі: — Санітар казаў, што гэты салдацік адзін сорак ерманскіх танкаў адагнаў... Колькі ён людзей уратаваў!.. А тут гэтулькі дактароў не могуць адхадзіць аднаго чалавека...

— А што, каб паспрабаваць вярнуць чалавеку жыццё? — уголас падумаў Астап Галота, і цяпер чамусьці ў яго асабліва адчуўся ўкраінскі акцэнт, мусіць, на матчынай мове лягчэй было думаць. — Галоўнае — не ўпусціць часу.

Хірург загадаў хутка падрыхтаваць патрэбную апаратуру. Забегалі ўсхваляваныя ўрачы і сёстры. Калі апаратура была ўстаноўлена, Астап Галота пачаў нагнятаць кроў і адначасна, уставіўшы металічную трубку ў дыхацельнае горла параненага, уводзіў паветра ў лёгкія з дапамогай спецыяльных прыладаў.

Не больш як праз гадзіну ў параненага забілася сэрца, а праз некалькі хвілін з'явілася самастойнае дыханне, і праз некалькі гадзін Налівайка апрытомнеў.

— Дзе я? — слабым голасам запытаўся Налівайка. — Чаму я нічога не бачу?

— Будзеце бачыць, — заспакойваючы, сказаў хірург. Ён быў узрушаны, задаволена пасміхаўся, што ўдалася такая рэдкая і складаная аперацыя.

— Жывы! — узрадавалася бабулька Марыля.

— Хвораму патрэбны абсалютны спакой, — пазіраючы на бабульку Марылю, сказаў хірург, і ўсе выйшлі з хаты, акрамя ўрача.

Налівайка трызніў:

— Каля пчалы патрэбна, каб хадзіў акуратны і спакойны чалавек... Пчала любіць догляд... Рой!.. Бачылі, колькі раёў... Хрысціна!... Я жывы...

Санітары знайшлі ў гімнасцёрцы Налівайкі запіску, у якой гаварылася:

«Дарагія таварышы!
Калі загіну ў баі, прашу лічыць мяне камуністам.

Ігнат Налівайка».

У гэты час зайшоў у шпіталь генерал-маёр Крывашэйн. Яму паказалі запіску.

— Налівайка варты таго, каб быць камуністам, — сказаў генерал.

Даведаўшыся ад урача пра стан здароўя хворага, павіншаваўшы маладога хірурга з удалай аперацыяй,

ён выказаў меркаванне, што добра было б пакласці Налівайку ў нармальныя клінічныя ўмовы.

— Вы самі не ўяўляеце, што вы зрабілі, — гаварыў генерал-маёр Крывашэйн, звяртаючыся да хірурга.

Пад вечар хірург Астап Галота з хворым Ігнасём Налівайкам пакінулі палявы шпіталь у вёсцы Брылёўка. Іх праводзілі: генерал, усе супрацоўнікі шпіталя і мясцовыя сяляне. Зрабіўшы круг над вёскай, лётчык паківаў крыллямі і ўзяў курс на Маскву. Бабулька Марыля перахрысціла ў паветры самалёт і ціха прашаптала:

— Шчаслівай дарогі!

Праз двое сутак, ужо будучы ў Маскве, Налівайка ўгледзеў запаленую лямпу, а праз некалькі дзён разгледзеў свайго ўрача, які не адыходзіў ад хворага. Праз два тыдні пасля аперацыі Налівайка прачытаў некалькі радкоў тэксту ў газеце.

Войскі Савецкай Арміі з баямі рваліся на захад. Не памагалі гітлераўцам ніякія іх умацаванні. Трэцяга ліпеня тысяча дзевяцьсот сорак чацвёртага года быў вызвалены Мінск, а праз некалькі дзён і вёска Слабада, у якой жыла Хрысціна. Цяпер яна кожны дзень чакала весткі ад мужа. І вось аднаго дня Хрысціна атрымала пісьмо з фронту — пісаў мужаў саслужывец; ён паведамляў, што ў баі пад Віцебскам Налівайка быў цяжка паранены і, мусіць, не выжыў. Саслужывец сваімі вачыма бачыў смяртэльна параненага яе мужа, разумеў, што ніякіх надзей на яго выздараўленне не было, бо ён сцёк крывёю. І яшчэ саслужывец пісаў, што яна павінна ганарыцца сваім мужам, ён сапраўдны чалавек. Саслужывец хацеў быць падобным на Налівайку, адважнага і гордага сына свае Радзімы.

Засмуцілася Хрысціна, яна доўга горка плакала, ламала рукі, а нарэшце прымірылася, што не ў яе аднае гора і што не адна яна асталася ўдавою, а дзіця сіратою. Ёй хацелася толькі даведацца, дзе пахаваны яе муж, і яна напісала пра гэта ў часць, дзе ён служыў.

А Налівайка гэтым часам паправіўся, твар зарубцаваўся, ён прабаваў ужо хадзіць на пратэзнай назе. Налівайка вырашыў не пісаць дадому, што астаўся калекам, каб не прымушаць Хрысціну раней часу пакутаваць. І прыехаць ён хацеў пад чужым прозвішчам, нібы

мужаў сябра, і сказаць жонцы, што яе муж астаўся калекам і ці прыме яна яго такім, а калі адмовіцца, нічога ёй не казаць і пайсці ў свет. Калі рукі ёсць, то будзе на стале і кавалак хлеба. А што Хрысціна яго не пазнае, ён у гэтым быў упэўнены. Шрам на твары і вусы, якія ён за гэтыя гады адгадаваў, зусім змянілі яго аблічча.

Аднойчы пасля паўдня Налівайка злез на паўстанку Пагарэлы Двор. Там стаяла адна-адзіная падвода з Слабады, хлопчык з сялянамі прывозіў здаваць збожжа, але тыя паехалі ўжо. Неўзабаве яны рушылі ў дарогу. На мышастым коніку яны трушком ехалі па знаёмай дарозе, падымаючы лёгкі пыл, які адносіла ўбок. Хлопчык расказваў Налівайку пра слабадскія навіны, якія адбыліся за час вайны. Ад хлопчыка ён даведаўся, што ў Слабадзе яго, Ігнася Налівайку, лічаць забітым і нібы ён быў вялікім начальнікам, камандаваў у баі цэлай часцю.

Яны ўехалі ў дрымучы лес. Гаманілі хвоі, сведкі нядаўніх гарачых дзён. Відаць былі завалы, пасткі, якія наладжвалі партызаны. Цяпер у лесе было так ціха, што нават быў чутны камарыны перазвон. Налівайка заўважыў, як упаў жоўты кляновы лісток, падобны на гусіную лапу. «Восень на двары, — падумаў Налівайка. — Як там дома?» Хлопчык апавядаў пра кожную падзею, якая тут адбылася, нібы сам быў удзельнікам яе. І чым бліжэй яны пад'язджалі да Слабады, тым больш Налівайка хваляваўся. Са слоў хлопчыка ён даведаўся, што яго сын вельмі ганарыцца сваім бацькам і крыху задзірае нос, а жонка Хрысціна паплакала і перастала. Да Хрысціны прыходзілі сваты, але яна і гаварыць з імі не стала, усё чагосьці чакае, не верыць, што яе муж загінуў. «Ну і малайчына, — падумаў Налівайка, — столькі гора звалілася на долю гэтай жанчыны. Дый я вінаваты, трэба было напісаць, што жывы». Калі хлопчык гаварыў, Налівайка ганарыўся тутэйшымі людзьмі, што ў час суровых выпрабаванняў яны не пакарыліся і не сталі на калені. Такі народ будзе жыць! Калі хлопчык расказаў пра жыццё-быццё яго жонкі і іншых кабет, што, нягледзячы на пагрозу смерці, усім памагалі партызанам, а потым нават узялі вілы і дубіны, — задаволена пасміхаўся, думаючы: «Горача тут было фашыстам». Змяркалася, калі Налівайка

прыехаў дадому. Усё тут было блізкім і родным, а дзве бярэзінкі, якія ён пасадзіў у той год, калі пажаніліся з Хрысцінай, ужо высока ўзнімаліся над хатай. Праўда, у адной з іх асколкам снарада была адламана галіна, але бярэзінка жыла.

— Я сябра вашага мужа, мы з ім разам служылі ў адным палку, — сустрэўшы Хрысціну, гаварыў, хвалюючыся, Налівайка. Хрысціна з падаткнутай спадніцай упраўлялася каля гаспадаркі. Яна занепакоілася і прывяла сябе ў парадак. Налівайку хацелася кінуцца да Хрысціны, абняць яе, прыціснуць да грудзей, расцалаваць, але ён сябе стрымліваў. Яшчэ больш Налівайка захваляваўся, калі ўгледзеў сына, які памагаў маці ў рабоце. — Вам пісалі, што ваш муж загінуў... Але, як высветлілася, ён быў цяжка паранены... і выжыў...

— Жывы! Жывы мой Ігнасёк! Жывы, родны! — узрадавалася Хрысціна. Яна плакала і смяялася. — Вы з ім служылі? Разам? А божухна, якое шчасце! Заходзьце, калі ласка, у хату, расказвайце. Гэта вы пісалі мне? Чаму вы не адказалі на маё пісьмо? Каб вы ведалі, як мы чакалі адказу... Сынок, наш татка жывы!.. Ты не будзеш сіратою...

— Жывы, а толькі... — абапіраючыся на палку, прайшоў да лавы Налівайка.

— Вы хочаце сказаць, што ён калека? Гаварыце. Я да ўсяго падрыхтавана. Які б ён ні быў, хоць без ног, абы жывы... Я яго не кіну, не-е! Ён жа на вайне стаў калекам... нас абараняючы... Жывы, мой саколік! — і Хрысціна запаліла лямпу.

Хлопчык падышоў да «невядомага» дзядзькі, разглядаў яго ўзнагароды; ён думаў: «Пэўна, і ў майго таткі ёсць ордэны, дый напэўна ёсць!»

— Ну, Віця, як ты тут без бацькі гадаваўся? — спытаўся Налівайка.

— Адкуль вы ведаеце, што майго хлопчыка Віцем завуць? — зацікавілася Хрысціна. — Вам муж гаварыў? — і раптам схамянулася, вельмі ж ужо голас знаёмы, пачала прыглядацца. — Ігнаська! Няўжо ты? Мой родны! Дарагі! Нібы з таго свету... Але ж трэба так падрабіць голас... Як з-пад зямлі загаварыў...

І Хрысціна, радасная, павісла на шыі мужа; яна цалавала яго ў вусны, у параненую шчаку, у бровы.

— А такі нібы з таго свету... — пасміхаючыся ў вус, гаварыў Налівайка. — Не завідна там... Сынок мой, ну

падыдзі да мяне! Хіба не рады бацьку? А які ты вялікі вырас! А я ўяўляў цябе такім, якім пакінуў!

Налівайка схапіў на рукі сына і моцна прыціснуў да сябе. Ён частаваў сына цукеркамі, якія яшчэ ў шпіталі падрыхтаваў для малога. Налівайка не ўтрымаўся, каб адразу ж не расказаць жонцы, як яму было вернута жыццё. Малады ўрач Галота выратаваў. Сам генерал Крывашэйн на самалёце адпраўляў яго з урачом у Маскву.

— Ну, а вы як тут жылі?

— І мы пры фашыстах хадзілі як пад зямлёю, — гаварыла Хрысціна, шчокі яе гарэлі макавым цветам. — Выходзіць, што Савецкая Армія і нам вярнула жыццё. Яно так і ёсць!

— Хрысціна, а як нашы пчолы?

— Гітлераўцы з сотамі выдралі, ліха на іх галаву.

— Ну што ж, абы жылося — завядзем новыя.

У гэты час зайшоў калгасны пісьманосец, ён прынёс паведамленне ад генерал-маёра Крывашэйна, што Ігнась Налівайка жывы, знаходзіцца ў шпіталі ў Маскве і што ён хутка павінен вярнуцца дадому.

Неўзабаве ў хаце набралася гэтулькі народу, што не было дзе яблыку ўпасці. Усе хацелі паглядзець на свайго аднавяскоўца і паслухаць праслаўленага салдата. На стале з'явілася чарка. Гаманілі людзі. І Хрысціна, узяўшы чарку, упершыню за гады вайны заспявала, а песня была ад сэрца, на поўныя грудзі, песня ад душы.

1945

На родных гонях

Пасля паўдня ў гарачы жнівеньскі дзень сорак пятага года Кірыла Кавыча сышоў з поезда на станцыі Малінаўка і не пазнаў яе. Некалі ўвесь вакзал быў у зелені, навокал раслі ліпы, срабрыстыя таполі і клёны, а цяпер стаялі пачарнелыя ад часу пні. Замест вакзала ляжала бясформенная груда пабітай цэглы, тырчалі пагнутыя двухтаўравыя бэлькі, валялася з'едзеная ржою бляха са страхі, паблісквала шкло, уціснутае ў асфальт колішняга перона. Было нясцерпна душна ад нагрэтай сонцам цэглы і бляхі, а ў паветры парыла, і ўся далечыня была зацягнута сівою смугой.

Кірыла вяртаўся з вайны. На грудзях яго салдацкай гімнасцёркі паблісквала Залатая Зорка. Людзі, якіх няшмат было ў гэты час на пероне, заглядалі Кірылу ў вочы, прыглядаліся да яго і, відаць, ім любаваліся — ганарыліся сваім абаронцам. Ільга было заўважыць, што Кірыла не так даўно атрымаў Залатую Зорку, бо ён сам яшчэ не звыкся з ёю і час ад часу касавурыў вочы на высокую ўзнагароду.

Не знайшоўшы падводы — ды, па праўдзе кажучы, ён і не спадзяваўся на яе: час летні, гарачы, — Кірыла пайшоў пешкі, спяшаючыся завідна прыйсці дахаты, каб дзеці не палеглі спаць, — ён чатыры гады іх не бачыў. На вакзале яго ніхто не сустракаў, бо ён нікому не пісаў, што вяртаецца з войска. Кірыла ішоў берагам Дняпра па знаёмай дарозе і не пазнаваў некалі ўрадлівых палёў. На межах, якія з'явіліся пры фашыстах, парос быльнік, поле задзірванела, парасло пырнікам, а каля лесу параскідаліся хмызнякі. Відаць было, што цяжка тут жылося людзям пры чужынцах, бо нават зямля не вабіла рук і аставалася пустой і незасеянай. І не было каму сеяць. На месцы некаторых вёсак — ад-

ны папялішчы, і жывой душы не было відаць, нібы павыміралі. Ля дарог сям-там трапляліся магілы, а іх раней не было, яны з'явіліся за час вайны.

На ўскраіне лесу былі акопы, месцы нядаўніх баёў. Там лес ляжаў покатам, месцамі тырчалі напалам перацятыя дрэвы. Уяўленне было такое, нібы тут прайшоў страшэннай сілы буралом. Ужо шмат якія дрэвы пусцілі парасткі. Параненыя сосны і елкі не здаваліся, хацелі жыць і жылі. Паміж параскіданым у беспарадку паваленым лесе лапінамі жаўцелі лісічкі, сям-там пракідаліся карычневыя сыраежкі, а каля зламанага некалі магутнага дуба, у дупле якога мог схавацца чалавек, тырчаў чорнагаловы баравік.

Кірыла ішоў адзін. На дарозе трапляліся ўціснутыя ў зямлю гільзы ад баявых патронаў, валяліся паламаныя дробныя дэталі нейкіх машын і прыладдзя. З вынасістай меднаствольнай сасны слязілася смала. Каля куста ядлоўцу чарнела падбітая танкетка, спрэс абдзёртая навакольнымі кавалямі. Шмат тут валялася жалезнага лому, паржавелага калючага дроту. Гэты год быў дажджлівым. Паламанае і раз'едзенае ржою жалеза не было Кірылу дзівам, салдацкае вока да яго прызвычаілася. Кірыла думаў, з чаго пачынаць жыць.

«Як там дома? — варушылася ў галаве. — Ці жывыя і здаровыя? Яшчэ, мусіць, не ўправіліся з хлебам? Каб хоць не пагніла збажына на полі. Тады прыйдзецца класці зубы на паліцу».

Калі Кірыла апынуўся на родных гонях, то сурова ссунуў бровы, якія і без таго зрасліся на пераноссі. Так і было, як ён меркаваў, усё поле было ўстаўлена крыжыкамі і бабкамі. Ён узышоў на палетак і ўбачыў, што камлі ў снапах пачарнелі, пабэрсана салома, там гняздзіліся мышы. Кірыла з-пад густых броваў нездаволена бліснуў шэрымі вачыма. Яму такі парадак на полі быў не даспадобы. Ён любіў, каб і на полі і ў хаце быў парадак. Да вайны, калі Кірыла быў старшынёю калгаса, то на ржышчы, бывала, не знойдзеш ні аднаго колаca, усе пазбіраны; у хатах было чыста, з'явілася грамадская лазня, і нават каля праўлення калгаса быў пакладзены тратуар, які — меркавалася — пройдзе па ўсёй вёсцы. Хоць і гэта яго тады не задавальняла: зазіраючы ў будучыню, ён хацеў бачыць родную вёску зялёным горадам. Марыў — пабудаваць камяніцы!

Глядзець доўга на нядбальства — не хацелася. Вяр-

нуўшыся зноў на дарогу, Кірыла пайшоў хутчэй на ўзгорак, дзе паўз крыж — які некалі камсамольцамі быў знесены, — каля крушні, перасякала ніву палявая пясчаная дарога. І там зноў непарадкі: сярод поля—агароды; а перад вайною калгаснікі самі ад іх адмовіліся і нават пагаварвалі зусім адмовіцца ад прысядзібных участкаў. Колькі ён за гэта паваяваў з Віткоўскім, які ў той час быў брыгадзірам і ўпарта чапляўся за якую-небудзь адну граду, што была на полі прырэзана кожнаму калгасніку. Значыць, зноў прыйдзецца пачынаць спачатку. А каб не вайна, дык ён такі б дамогся не толькі адмовіцца ад прысядзібных участкаў, а і ад кароў, бо калгаснага малака хапала для людзей; і каровы і сядзібы (агароды) адрывалі калгасніка ад асноўнай работы. Можа, усё ж яму ўдалося б гэта зрабіць, але ў раёне напалохаліся гэтай навіны. «Няма такой устаноўкі», — гаварылі. Колькі Віткоўскі потым з Кірылы кпіў! Яму памагаў Камар, які некалі на клірасе спяваў. Дайшоўшы да крыжа, на якім віселі фартушкі, — крыж з'явіўся тут у час вайны, — Кірыла спыніўся. Кальнула ў сэрцы. Народ тутэйшы ніколі не быў набожным, навошта яму спатрэбіўся крыж. Значыць, нехта папрацаваў. Хто ж, акрамя Камара? З гэтага месца некалі льга было ўбачыць Макавішчы, але цяпер вёскі не відаць было. Па пісьмах ён ведаў, што вёска пры адступленні фашыстаў спалена. Але няўжо яшчэ ніхто не забудаваўся? «Значыць, сіл бракуе, — падумаў Кірыла і спакваля пайшоў. — Не лёгка будзе ўзбіцца на ногі».

На сваім седале Кірыла ўгледзеў пахілены комін, некалькі абгарэлых бярвенняў — усё, што асталося ад сасновай, як звон, смалістай хаты. На размытай дажджамі печы мяўкаў шэры коцік: ён, відаць, хацеў саскочыць адтуль, але баяўся. Кірыла здагадаўся, што гэта напэўна работа яго дзяцей. Відаць, яны, гуляючы, яго туды пасадзілі і забыліся. Ён зняў коціка з печы і пагладзіў. Яму прыемна было, што з гэтым кацянём гулялі яго дзеці. А саду, што Кірыла перад жаніцьбай пасадзіў, зусім не было. Ён напрост пайшоў па папялішчы на прыгуменне. Там, на месцы колішняй адрыны, густа разросся маліннік, і Кірылу здалося, што ў малініку нешта мільганула, нібы дзіцячая сарочка. Не паспеў ён, аднак, зрабіць і некалькі крокаў па непрыемна рыпеўшым вуголлі, як з-за кустоў выглянуў хлапчук і, засланіўшы рукою вочы ад сонца, пачаў углядац-

ца ў яго бок. Перш, што кінулася ў вочы Кірылу, гэта непамерна вялікі жывот у хлапчука. За ім паказалася яшчэ двое дзяцей, і яны хутка пайшлі насустрач. Старэйшы хлопчык пазнаў бацьку, — і адно за адным пяцёра дзяцей кінуліся да яго і наперабой абнімалі і цалавалі. Шчаслівейшай хвіліны за ўсе гэтыя гады Кірыла не перажываў. Аднак ён уяўляў дзяцей зусім інакшымі, чым яны былі. Яго здзівіла, што самы меншы хлопчык, які нарадзіўся, калі ён ужо быў у войску, пакруціў у руках кавалак цукру — бацькаў падарунак — дый аддаў старэйшаму, бо не ведаў, што з ім рабіць.

«Не ведае дзіця смаку цукру, — зашчымела сэрца ў Кірылы. — Хлопец, відаць, за гэтыя гады нават яго не паспытаў».

Кірыла спытаўся ў дзяцей:

— А дзе ж маці?

— Яна пайшла ў раён, — адказаў старэйшы хлопчык, — там абяцалі памагчы прыдбаць карову. Пры фашыстах у нас не было ні каня, ні каровы, пад рыдлёўку садзілі бульбу, дый мама часта хварэла. Яна і сёлета часам занядужае — вядома, нішчымніца. Але цяпер што, цяпер калгас памагае, толькі яна не вельмі хоча лезці ў авансы.

— Ох-хо-хо! — вырвалася з грудзей Кірылы. Не па гадах сталасць хлапчука гаварыла пра тое, што ў яго сцерлася маленства. Лоб у бацькі зморшчыўся, і на ім акрэсліліся дзве складкі. — А дзе ж вы, дзеткі, жывяце?

Старэйшы хлопчык паказаў на зямлянку. Наверсе яе расла трава, а там, дзе выходзіў комін, было чорна. Кірыла зайшоў у зямлянку. Замест стала стаяла нейкая скрыня, ложкам служылі нары з аполкаў, а невялічкае акенца ў адну шыбу было завешана фіранкай, выразанай з паперы. Жонка ў Кірылы была акуратнай, і гэта нават цяпер кідалася ў вочы: скрыня заслана яшчэ дзявочым абрусам, земляная падлога чыста падмецена і пасыпана жоўтым пяском, на заслончыку ў куце стаялі памытыя гліняныя міскі, накрытыя ручніком, вышытым гладдзю. Гэты ручнік жонка даставала раней з куфра толькі па святочных днях. Яна ведала, што ён Кірылу падабаўся, вельмі яго берагла. І калі ён цяпер вісіць на «сцяне», значыць, у яе душы свята і, мусіць, яна з дня на дзень чакала мужа. Кірыла сеў на

калодку, якая служыла крэслам, а потым схамянуўся і пачаў частаваць дзяцей сухарамі. Пакуль ён даставаў з паходнага мяшка небагатыя салдацкія падарункі, дык меншы хлопчык тым часам прымяраў пілотку. Бацька паглядзеў на яго і радасна ўсміхнуўся. Ад дзяцей Кірыла даведаўся, што на ўсю вёску Макавішчы было толькі тры каровы і сем коней, астатнюю жывёлу фашысты перавялі. І то, трое коней — кінутыя вайскоўцамі. Коні прыставалі, іх доўгі час паднімалі, а цяпер адзін з іх — буланы — нават падбрыкваць пачаў. Каб не трактары, дык поле асталося б незасеяным. Людзі на сабе, каровах і конях не здолелі б гэтулькі вырабіць.

— Але за трактары трэба плаціць хлебам, — уставіў старэйшы хлопчык.

Убачыўшы на паліцы драўляныя лыжкі, Кірыла з горыччу сказаў:

— Наколькі фашысты адкінулі нас назад. Нічога, нагонім, будзем працаваць да сёмага поту, але давядзём усяму свету нашу жыццяздольнасць! Каб не гэта праклятая вайна, як бы мы цяпер ужо жылі!

Неўзабаве ў зямлянку зайшоў Тарас Камар, з якім Кірыла Кавыча разам вучыўся ў школе. Камар у дзіцячыя гады спяваў на клірасе, а потым старастам царквы стаў. Цяпер ён быў старшынёю калгаса. У яго за плячыма быў аўтамат — у гэтых месцах яшчэ было неспакойна, часам бадзяліся фашысты па лесе і розныя іх падбрэхічы, якім цяпер у вёсках нельга было жыць.

Угледзеўшы Кірылу, Тарас з робленай радасцю кінуўся да яго:

— А-а-а, Кірыла, здароў, жывы!

— Як бачыш, — яны павіталіся.

— От добра, што ты прыйшоў, будзеш зноў старшынёю калгаса. Цябе людзі слухаюць. Памятаеш, нават кароў хацелі здаць і ад прысядзібных участкаў адмовіцца. Дык, можа, цяпер адразу на гэты шлях станем?

— Цяпер пакуль няма ў нас для гэтага ніякіх варункаў. На ўсё будзе свой час. Трэба вось вылезці з зямлянак дый займецца што здаваць.

— Дык будзь, братка, старшынёю.

— А ты хіба хворы?

— Такі нездаровіцца. Рэўматызма, не пры табе кажучы, у нагах. За вайну прыдбаў хваробу, бо, вядома, увесь час быў у лесе, у дрыгве.

— Партызаніў?

— Дзе ты, братка, бачыў. Не з маім здароўем. Думаў, канцы мае будуць.

— Па табе гэтага не відаць.

— А што ж на мне ўжо такое?

— От няма чаго крыўдзіцца. Мужчына, як рыжык! Другі падбародак расце! Відаць, што не ўлягаеш у работу. Шчокі ружовыя, да вайны такіх не было. Выгляд у цябе добры.

— Гэта звонку бляск, а ўсярэдзіне дупло. Дый характарам я слабы. Надоечы ўгледзеў на дарозе былога старшыню воласці Віткоўскага, дык і рукі закалаціліся, сорам нават прызнацца. Пакуль я схапіў аўтамат, дык ён гэтым часам шмыг у кусты і даў драла ў лес. То куды я, братка, годны. У калгасе старшынёю патрэбен чалавек з тваім характарам. Ты сам не згуляеш і другім не дасі паляжаць на баку. А цяпер асабліва трэба многа працаваць. Цябе часта людзі ўспамінаюць.

— Добрым словам ці благім?

— Ого, братка, каб мне хоць дзесятую долю тваёй славы, тады б і я мог кіраваць. Я супраць цябе — нішто, а пра цябе кажуць: «Кірыла Кавыча — чалавек будучага». Ты ва ўяўленні людзей моцны, як корч, працавіты, як вол. А галоўнае — ты ўмееш заахвоціць людзей. Яшчэ і цяпер твая малатарня дзейнічае. Хвацкую, братка, галаву маеш! Каб людзі ведалі, што ты ідзеш, сустракалі б на станцыі ўсёй парафіяй.

— Ты і цяпер царкоўны стараста?

— А, братка, каму ж быць. Царква ў вайну адыграла сваю ролю. Мы маліліся за перамогу...

— А сам ні ў армію, ні ў партызаны не пайшоў. Чаго ты глядзіш, як святы?!

— На чым жа я спыніўся? — Камар хацеў перавесці размову. — Ага. А мяне жанчыны і тыя не слухаюць. Добра, што твая кабета такая здатная, а то, мусіць, і цяпер бы яшчэ было не звязаным жыта. Залатыя рукі ў тваёй жонкі. Гэтулькі жыта звязаць! Я ёй налічыў больш, чым іншым, на пяць працадзён. Яна перадала палову свайго заробку за дзень у фонд Савецкай Арміі.

— Малайчына! — узрадаваўся Кірыла і захадзіў па зямлянцы. — Калі б такіх людзей не было ў тыле, дык хіба ж мы перамаглі б на фронце!.. — Ён спыніўся. — Так, так, таварыш Камар.

— Я, братка, цяпер не Камар.

— А хто ж ты?

— Камароў. Не зручна начальніку быць з такім прозвішчам. — Тарас зноў хоча перавесці размову: — А дзе ж жонка?

— Дзеці кажуць, што ў раёне карову хоча дастаць, — у голасе Кірылы адчуваўся боль і спагада да жонкі, на лёс якой выпала гэтулькі клопатаў. Кірыла зірнуў на дзяцей, якія ўвіхаліся каля міскі з крупнікам. Бацька дзівіўся, як прагна дзеці малацілі лыжкамі.

— А чаму без хлеба? — спытаў у хлопчыка Тарас.

— Мама сказала, што, гуляючы, можна і без хлеба перабыць дзень, — адказаў, як дарослы, хлопчык. Кірылу гэта, як нажом па сэрцы, краянула. Тарас гэта заўважыў.

— Чаму ж вы мне не сказалі? — дакараў Тарас. — Каму-каму, а вам заўсёды даў бы хлеба. У твае кабеціны з жанок больш за ўсіх працадзён. Каля работы яна ўпраўная, але гонару не абярэшся. Лепш пабуду без хлеба, але ў авансы не палезу. А гонар часам шкодзіць людзям. Яна ў цябе агонь! Калі закапыліць, дык не падступіся... А ў працы незамянімы чалавек... Усю вясну амаль адны жанчыны працавалі... А ўсё ж поле засеялі... Бачыў, пэўна?..

— А як жа! З нашым народам можна цуды тварыць...

— А мне мама пакінула лустачку хлеба, — пахваліўся меншы хлопчык, — а толькі я з'ем пасля...

Бацька паглядзеў на дзіця, і на яго суровым салдацкім твары з'явіліся слёзы.

— Каму-каму... а табе нават мукі, калі хочаш... Па сакрэту кажучы, невялікі запас ёсць... З мінулага года... Прынамсі, гэта мая рупнасць... Падабаецца, калі ў засеках поўна... І такі, мусіць, я трохі скупаваты...

— А з дзяржавай ты разлічыўся?

— Яшчэ не паспеў. Няўпраўка, дажджы. Дзяржава можа пачакаць.

— У рабочых і служачых таксама ёсць дзеці...

— Самім не хапае...

— Беларус заўсёды апошнім дзяліўся, — Кірыла падумаў. — А ў людзей ёсць хлеб?

— У сяго-таго няма.

— Дык вось што, Тарасе, высветлі, дарагі, — прапанаваў Кірыла, — у каго няма хлеба, і я прашу цябе,

каб ты раздаў свой запас... навошта, каб мышы елі, няхай людзі спажывуць... Гарачая пара, збажына з поля не ўбрана, а людзі не маюць хлеба... Іншая справа, каб яго не было... на няма суда няма... Цяпер для мяне ясна, чаму людзі не хочуць лезці ў аванс, таму што ты іх дакараў...

— Рэч ведама, па галоўцы не гладзіў!

— Вось бачыш, а гэта няправільна... І чалавек гатовы пайсці на ўсё, абы табе не кланяцца... А трэба заўсёды памятаць, што не ты гаспадар, а яны...

— Ой, ой, чорт мяне пацягнуў за язык! — заенчыў Тарас. — Што ты, братка, робіш? Я на праўленні правёў — стварыць запасны фонд... Адзін супраць усіх ідзеш?.. Супраць цячэння...

— Часам трэба, — тлумачыў Кірыла. — І ведай, што супраць цячэння толькі жывое можа плысці...

— Не магу, — пярэчыў Тарас.

— Народ — тваё апірышча, — разважаў Кірыла. — Цяпер ты ўсё, а страціш з людзьмі сувязь — пясчынка, трэска на хвалях...

— Ах, ах, ну і чаго я ішоў! Гэта ж падрыў майго аўтарытэту...

— Дык ты гэта зробіш? — пытаўся Кірыла. — Чым хутчэй ты дасі людзям хлеба, тым лепш будзе для цябе... А то даведаюцца ў раёне, па галаве не пагладзяць, я сам памагу ўставіць табе мазгі... Як гэта, каб у цябе ляжаў запас збожжа, а ў людзей не было хлеба?

— Пачакай, Кірыла, табе я дам, — войкнуў Тарас. — А што да астатніх... Ведаеш, братка, пакуль усё ж я старшыня...

— Людзей перш трэба накарміць, а потым і работу патрабаваць...

— Я, праўда, братачка, характарам слабы, але разбазарваць хлеб... не дазволю!

— Якое да чорта тут разбазарванне! — падвысіў голас нездаволены Кірыла і прайшоўся, згінаючыся, па зямлянцы, якая была зроблена не па яго росту. — Дай таму, у каго няма... Трэба неадкладна засціртаваць хлеб... Палетак гэты я ведаю, там больш двухсот пяцідзесяці гектараў... Заўтра пойдзем раніцаю і з поля не сыдзем, пакуль з работай не ўправімся... А не паслухаеш мяне, згноіш збажыну, судзіцьмем...

— А божа мой! — успляснуў рукамі Тарас. — От напасць на маю галаву. Дык каму даць хлеба?..

— У каго ёсць працадні і няма чаго есці, — цвёрда сказаў Кірыла.

— Што з табою зробіш... Характарам я слабы... Пра мяне кажуць: чалавек-маятнік, сюды-туды, нашым і вашым... Не магу адмовіць... Прыйдзецца раздаць... А толькі ты будзеш адказваць...

— Добра. Я адказнасці не баюся.

— То і ты бяры мех дый прыходзь, — ужо з-за дзвярэй прапанаваў Тарас. — Няхай будзе па-твойму... Ты ж як упрэшся ў што... так было і ў школе... не пайду пеўчым у царкву...

— Па муку прыйду.

— Дзядзька Тарас шкадуе нават сабе з'есці, — уставіў старэйшы хлопчык. — Масла ад каровы на базар возіць мяняць на мануфактуру. — Ён хацеў яшчэ нешта сказаць, але паглядзеў на бацьку і змоўк. Кірыла мог сябе паставіць не толькі перад дарослымі, але і перад дзецьмі, каб яго паважалі і з ім лічыліся. У ім было нешта такое няўлоўнае, што прымушала людзей да яго прыслухоўвацца і нават прыглядацца, як ён рэагуе на той ці іншы факт. У час вайны Кірыла не толькі загартаваўся, а тут як бы канчаткова склаўся яго характар. Кірыла цвёрда адчуў глебу пад нагамі, ён падыходзіў да ўсяго па-дзяржаўнаму, як сапраўдны гаспадар зямлі. У Кірылы з'явілася ўпэўненасць у свае сілы. вера ў заўтрашні дзень.

На захадзе сонца сустрэліся Кірыла з жонкай Аленаю. Бацька нёс на плячах мех мукі, а маці вяла карову, якая пудзілася папялішча.

— Кірыла! — ад радасці ўскрыкнула Алена.

— Маці! — узрадаваўся Кірыла.

Падбеглі дзеці, яны ўзялі з рук маці повад і павялі карову, у якой быў збіты адзін рог, на прыгумень пасвіць. Бацька скінуў з плячэй мех з мукой. Алена ад радасці плакала. Кірыла гладзіў яе русыя валасы, з замілаваннем заглядаючы ў яе блакітныя вочы, — ён ганарыўся сваёй жонкаю.

— От добра, што ты прыйшоў, — вымавіла Алена. — Дзеці па табе ўвесь час сумавалі. А я, прызнацца, вочы выплакала. Кожны дзень выходзіла на дарогу сустракаць і так не сустрэла...

Яны зайшлі ў зямлянку і доўга паміж сабою гаварылі. Алена расказала Кірылу пра сваё жыццё-быццё за гады адзіноцтва, пра крыўду, якую ёй зрабіў Віткоў-

скі, калі пры фашыстах быў старшынёю воласці: ён у першыя ж дні прыходу фашыстаў растрос калгас, не даў ёй нават хлеба на працадні (аб тваіх працаднях тады і гаворкі не было, злаваў на цябе, што гавяду эвакуіраваў у тыл), і яна вясною сорак другога збірала скарынкі, бо не было чым карміць дзяцей. І цяпер ён, кажуць, недзе туляецца па лесе.

— Каб ты ведаў, колькі ў яго злосці на цябе. Ён, каб прымеў, у лыжцы вады цябе б утапіў, — гаварыла Алена. — Віткоўскі мяне з дзецьмі звёў бы са свету, але партызаны папярэдзілі: калі ў нас хоць волас з галавы ўпадзе, дык яго галаву здымуць.

— Дзякуй ім! — вырвалася з грудзей Кірылы. — Век родных не забуду.

— І цяпер трэба яго асцерагацца... Вядома, бандзюга... Можа, з-за вугла...

— Віткоўскіх баяцца — у лес не хадзіць.

Увечары да Кірылы ў зямлянку зайшоў Тарас. Сям'я Кірылы Кавычы збіралася вячэраць. Тарасу хацелася ўвайсці ў сяброўскія адносіны з Кірылам — пасля дзённай размовы ў яго астаўся непрыемны асадак на душы. Ён дастаў з кішэні паўлітра і прапанаваў выпіць.

— Давай, не адмоўлюся, — згадзіўся Кірыла.

— А толькі па адной, — наліваючы, папярэджваў Тарас. — Няхай будзе пра запас. Спатрэбіцца.

Яны выпілі па чарцы і закусілі цыбуляй — другога пачастунку ў хаце не было.

— Э-эх, так і быць, у гонар твайго звароту, Кірыла, разнясём яшчэ па чарцы па мужчынах, — наліваў Тарас, але ў яго калацілася рука. Ён меркаваў, прапанаваць другую чарку Алене ці не, потым вырашыў, што не варта жанчынам псаваць такі дарагі прадукт. Тарас хацеў закаркаваць бутэльку, але яна неяк выслізнула ў яго з рук і бразнулася аб зямлю. — О-ой! — не вытрымаў Тарас. — Зараза! А такая была чыстая, як сляза. А мацунак які! Спірытус, настоены на палыне, ад жывата добра. Ах, ах!

— Каб ты гэтак не трося над сваім спірытусам, — усміхнуўся Кірыла, — дык нічога б не здарылася. Скупы чалавек часам двойчы траціць.

— Але, — прагаварыў Тарас, а потым спытаўся: — То як, прымеш ад мяне старшынства? Ведаеш, ніяк не саўладаю з людзьмі. Што ні чалавек, то свой нораў

мае. Характарам я слабы... Дый, маятнік... А братачка, хутчэй бярыся, абрыдла мне з імі валтузіцца. Навошта мне гэты клопат? Як ты лічыш?

— А ты мне так і не адказаў, чаму ты не пайшоў ні ў армію, ні ў партызаны? — паглядзеў Кірыла на Тараса. — Толькі адкрыта, не таячыся...

— Хацелася, братачка, выжыць... — выцер хустачкаю лоб і карак Тарас. — Толькі каб выжыць... Богу маліўся за гэта...

— А другія ішлі на смерць, каб радзіма жыла... Калі б яе не было, па фашысцкаму плану «ОСТ», семдзесят пяць працэнтаў беларусаў падлягала высылцы ў Сібір (гэта значыць, павінны быць знішчанымі) і дваццаць пяць працэнтаў германізаванымі (іначай кажучы, рабамі)...

— А братачка, што ты кажаш... От што значыць несвядомасць... Я гэтага не разумеў... — Ён падумаў. — Прашу цябе, уваж, запрагайся ў калгасны воз... Каму ж, як не табе, яго везці...

— Хоць табе, Камароў, і не хочацца здаваць старшынства, — іранічна вымавіў Кірыла, — але калі людзі пажадаюць, дык я такі ўважу...

— Дзіва! — не ўтрымаўся Тарас. — Цябе хлебам не кармі, а дай кіраваць людзьмі... Ты нібы для гэтага народжаны... А ў мяне нешта не выходзіць, — у голасе Тараса адчувалася крыўда. — Што ж, адпачнем, павучымся... З цяперашнімі людзьмі ніяк не саўладаеш...

— Цяпер зусім не тыя людзі, — згадзіўся Кірыла і нібы сам з сабою разважаў: — Вайна хоць каго пераменіць. Толькі ў які бок? Адзін навучыцца за плечы другіх хавацца, а другі — як самому выстаяць і другіх выратаваць. Вось і трэба абаперціся на тых, каму па горла хапіла чорнага дня і хто не хоча, каб тая галеча, якую фашысты пакінулі, доўга цягнулася. Усё залежыць ад нас саміх. Чым хутчэй мы па-сапраўднаму возьмемся за працу, тым хутчэй выберамся з нястачы.

— Дык што будзем рабіць, Кірыла? — тупаючы на месцы, спытаўся Тарас. — Ты, відаць, нешта сур'ёзнае задумаў...

— Заўтра раніцай збірай усіх людзей, і пойдзем на поле, — адказаў Кірыла. — З палеткаў не сойдзем, пакуль не засціртуем жыта...

— Што? — здзівілася Алена. — Хоць бы некалькі дзён адпачыў, ты за сваё жыццё і дня не згуляў...

— І я гэта скажу, — падтрымаў Тарас. — Што мы, без цябе не справімся? А я, прызнацца, меркаваў, што, можа, ты адкамарыш нешта ў сусветным маштабе...

— Заўтра раніцай ідзем і, пакуль не засціртуем, з поля не вернемся, — сказаў Кірыла, а потым дадаў: — Дарэчы, ідуць не толькі дарослыя, а і дзеці — збіраць каласы. Можа, ухопім да дажджу, іначай будзем без хлеба. Хлеб — святая святых. Бачыў, увечары сонца заходзіла за хмары... Па народных прыкметах, можа быць дождж. А намочыць яшчэ раз — усё прапала.

Ведаючы характар Кірылы, Алена не пярэчыла, бо ўсё гэта было б дарэмным. Калі Кірыла надумаецца што зрабіць, дык ніхто яго не перайначыць. Затое іх калгас славіўся на ўсю вобласць, і людзі жылі ў дастатку, быў хлеб і да хлеба, не сорамна было, калі госць з дарогі зойдзе. Тарас, не марудзячы, выйшаў з зямлянкі.

— Хто яго зрабіў старшынёю, гэтага багамольца?

— Выйсця іншага не было, адзін мужчына аставаўся на ўсю вёску.

— Дык жа цяпер многія вярнуліся з вайны.

— Усіх мужчын ён паставіў начальнікамі, а жанчыны працуй.

— Гэтага больш не будзе.

Яны некаторы час маўчалі.

Мыючы лыжкі, Алена дабрадушна бубніла:

— Хоць бы з тыдзень пабыў з дзецьмі, — але ў душы была рада, што Кірыла адразу бярэцца за работу.

— Бачыш, не выпадае.

— Табе і памерці не будзе калі. Чатыры гады яго не бачыла. Высахла сэрца па ім. Работы век не пераробіш.

— Яно так, але без хлеба блага, — задуменна гаварыў Кірыла. — Думаеш, мне не хочацца пабыць з дзецьмі, але трэба дбаць, каб быў на стале хлеб. Заўсёды было: хто мае хлеб, той гаспадар становішча. А цяпер гэта тым больш важна! Пераможцам уласціва заспакойвацца. Але камуністы людзі асобага складу, яны ведаюць, што наперадзе вялікая барацьба. Трэба адстаяць мір на зямлі.

— І ты, можа, стаў камуністам?

— Пасля штурму рэйхстага мяне прынялі кандыдатам у члены партыі.

— Віншую! — Алена выцерла фартухом рукі, абняла і пацалавала мужа.

— Ты ж некалі пярэчыла...

— Бо дурная была... У вайну, каб не камуністы, я загінула б... Камуністы заўсёды былі наперадзе...

Раніцаю яшчэ Кірыла спаў, а Алена ўжо ўхадзілася каля печы. Не паспелі яны паснедаць, як на вуліцы загаманілі людзі. Алена дакарала мужа, што ён яшчэ не ўсё расказаў, а ўжо на работу ідзе. Кірыла моўчкі насунуў шапку і выйшаў на двор. Яму не хацелася з жонкаю спрачацца, хоць у душы быў з ёю ў згодзе. Ён разумеў Алену і лічыў, што ёй больш, чымся яму, хапіла за гэтыя гады (колькі маці пакутуе, калі дзецям няма чаго есці!), ён ведаў, што ёй хочацца пагаварыць з ім, раскрыць душу, але справа патрабавала ісці на поле. Ён з малых год прывык паважаць працу, гэтаму яго маці навучыла, і калі, бывала, часам ён дзень прагуляе — яму няёмка было садзіцца за стол. «Праца красіць і славіць, — любіў уголас разважаць Кірыла і часта паўтараў словы: — Праца — вышэй за ўсё. Калі чалавек у поце зарабляе хлеб, ніякая дурнота не прыходзіць у галаву, бо няма часу пра гэта думаць. У працы — наша будучыня. Трэба дбаць пра заўтрашні дзень».

Людзі не ведалі, чаго іх склікалі. А калі пачулі ад Тараса, што трэба на некалькі дзён і начэй ісці на поле (са слоў Тараса так можна было зразумець), загаманілі:

— Звар'яцеў чалавек, ці што!

— Звар'яцееш, калі жыта на полі стаіць і можа пагнісці.

— Не пойдзем! — піскнуў Раман Канапелька, які не вельмі гарнуўся да работы, а больш выкіроўваў, каб з вудай на беразе рэчкі пасядзець.

Тарас яго ўгаворваў, але ён і слухаць не хацеў.

Тады загаварыў Кірыла, словы яго былі прадуманыя і важкія, ён гаварыў проста, зразумела і пераканаўча.

— Не на пана працуем, — сказаў Кірыла, — усё гэта наша, калгаснае... Сабе горш зробім, калі згноім жыта...

— Праўду чалавек кажа, — пачуўся голас.

Аднак Кірыла не ўсіх пераканаў, чуліся галасы шаптуноў:

— Калі ты такі порсткі, дык ідзі сабе, а нам і дня хопіць, не гарыць. Ці чулі вы, можа, на некалькі дзён...

і начэй... Гэта ж, можа, не фронт... — не ўнімаўся Раман.

— Яшчэ які фронт, — заўважыў Кірыла. — Хлеб — гэта палітыка. Мы не можам дапусціць, каб гінуў хлеб. Колькі працы сатрэцца...

Як толькі Кірыла адчуў, што большасць яго зразумела і людзі згодны пайсці, ён прыгразіў:

— А хто не пойдзе, няхай тады наракае на сябе, цацкацца з ім не станем. Не такі цяпер час. Трэба думаць, як хутчэй аднавіць разбураную гаспадарку, каб нас не палохалі сілай. Шаптуны, хочуць яны гэтага ці не, дзейнічаюць на руку ворагу, віткоўскім і ім падобным... Мы да Віткоўскага дабярэмся... Ён паказаў сваё воўчае нутро... дні яго злічаны...

— Трэба ісці, мужчыны! — пачуўся разважлівы голас. — А то і сапраўды можа пайсці дождж. Мы ведаем Кірылу не першы год, чалавек ён гаспадарлівы і ведае, што рабіць... А хіба яму хочацца ў першы дзень ісці ад дзяцей?.. Што ён, сэрца не мае?..

Як бы там ні было, шмат хто муляўся, але выйшлі ўсе, бо ведалі, што Кірыла — не Тарас, які назаўтра можа забыцца, калі яму паставіць чарку. А Кірылу чаркай не спакусіш, хоць ён мог выпіць. Для Кірылы дарагі чалавек тады, калі ён можа пайсці на любыя цяжкасці, паступіцца асабістым, абы людзям гэта ішло на карысць.

Увесь дзень людзі не сышлі з поля, працавалі дарослыя, і дзеці памагалі. Кірыла працаваў за двух. Не адставаў і Тарас, ён намагаўся з усіх сіл. Гладка зачэсаныя назад, змазаныя алеем рудыя валасы на галаве цяпер раскідаліся і звісалі пасмамі. Спорылася праца, людзі адчувалі арганізуючую руку Кірылы, бралі з яго прыклад, як трэба працаваць. З Кірылы ліўся пот градам, кашуля на целе была мокрай. Людзі дзівіліся, адкуль у Кірылы быў такі спрыт у рабоце, некалькі чалавек не спраўляліся падаваць яму снапы. Тут, на полі, у часе абедзеннага перапынку людзі расказалі Кірылу пра Віткоўскага, які фашыстам лізаў боты і, каб выслужыцца, шмат утапіў сваіх людзей.

— Што ж, капаў другім яму, — гаварыў Кірыла, — сам у яе ўваліцца... Трэба толькі паскорыць яго пагібель... Чым менш будзе паскудзі на свеце, тым лепш чалавеку, што жыве з мазаля... Круцельствам свет пройдзеш, але назад не вернешся... — Кірыла паглядзеў на

крыж, на якім віселі фартушкі. — Да вайны тут не было гэтага крыжа... Хто яго паставіў?..

— Тарас, — адказаў Канапелька.

— А фартушкі хто начапіў?

— Ён...

— Што ты вярзеш! — абурыўся Тарас. — Фартушкі не мае...

— Вядома, не твае, а старых бабулек, якія прыносяць палатно ў царкву...

— Царква ў вайну адыграла сваю ролю...

— Але, у вайну вы нажыліся, прымусілі амаль усіх дзяцей перахрысціць, — гаварыў Канапелька.

— Каб фашысты не чапляліся...

— Якая справа фашыстам да дзяцей, калі, як гаварыў Кірыла, тры часткі беларусаў падлягалі высяленню ў Сібір (знішчэнню), а адна частка стаць рабамі...

Загулі людзі. Тарас апусціў галаву.

— Крыж струхлеў ужо, і фартушкі пагнілі, — паглядзеўшы на Тараса, прагаварыў Кірыла. — Спадзяюся, што новыя не з'явяцца...

— Не, не, — запэўніў Тарас.

На другі дзень пасля паўдня ўсхадзіліся вятры. Стагналі, енчылі лясы, што сцяною стаялі навокал палеткаў, ляцела сарванае лісце, не затрымліваючыся на ржэўніку, потым закурэла, задымілася. Найшла вялізная чорная хмара, бліснула маланка, грымнуў гром, і як з вядра лінуў дождж. Кірыла злез са сцірты, ён быў задаволены, што ўхапілі ледзь не ўвесь хлеб прыбраць.

Хаваючыся ад дажджу, людзі абляпілі сцірту. Па разорах пацяклі ручаіны, гонячы саломінкі ржэўніку, пенілася дажджавая вада.

— Дык вось што, Тарасе, — разважаў Кірыла, адышоўшы ўбок, — ведай, што хоць скупасць — не дурасць, але калі яна становіцца празмернай — набывае адваротную якасць... Каб ты не даў людзям збожжа і мукі, дык мы маглі б астацца на зіму без хлеба. Гэты дождж пайшоў надоўга, бачыш, вакол аблягло. А цяпер я ўпэўнены, што людзям будзе што есці. Галоўнае — клопаты аб чалавеку!

— Але, — згадзіўся Тарас, гледзячы ў другі бок. Ён заўважыў, што нехта каля лесу мятнуўся, і ўголас падумаў: — Хто б там мог быць? Нашы, здаецца, усе тут...

Раптам пачуўся стрэл. Каля вуха Кірылы пчалою

празвінела куля і ўрэзалася ў сціpту. Кірыла не разгубіўся; як чалавек вайсковы, ён адразу вызначыў, адкуль быў палёт кулі. Кірыла выхапіў у Тараса аўтамат.

— Мусіць, дзеці страляюць, — нехта сказаў. — От базэрнікі!

— Добрае дзіця! — прагаварыў, цэлячыся, Кірыла і разануў па ўскраіне лесу. З-за дрэва аддзялілася чорная кропка. Кірыла яшчэ даў чаргу, кропка ўпала. Туды хлынуў народ. Людзі ў забітым пазналі былога старшыню воласці Віткоўскага, які бадзяўся па лесе.

— Гадзюка! — нехта сказаў з натоўпу.

— Але ж і выгуляўся, аж блішчыць! — гукнуў Канапелька.

— Закапаць, — распарадзіўся Кірыла, падняўшы аўтамат забітага. — Які жывот адгадаваў!.. Як ён толькі яго насіў!..

— Уга, ці такі ў яго быў жывот пры фашыстах, — сказаў Канапелька. — Але чамусьці ў апошні час трос галавою... Казаў, нервы...

— Вазьмі, Тарасе, свой аўтамат, — гаварыў Кірыла, — саслужыў ён мне службу верную... Ну што ж, Віткоўскі, — усміхнуўся Кірыла, — сабаку сабачая смерць... Расквіталіся мы з табою за ўсё... І за тых, якія праз цябе павешаны, расстраляны і спалены... і за пакуты людзей... і за слёзы дзяцей... — Ён звярнуўся да Тараса: — Дык з кім ён знаўся?

— Называў нейкага Радаслава Астроўскага, — адказаў Тарас. — Ездзіў па выкліку на нейкі кангрэс...

— А-а-а, таго самага беларускага нацыянал-фашыста Астроўскага, які з дазволу гестапаўца Горберга, што замяніў Кубэ, перад адступленнем нямецкіх фашыстаў стварыў раду... Цьфу, поскудзь! — Ён звярнуўся да Тараса: — Бяры аўтамат...

— А навошта ён мне? Адна замінка... А табе, глядзіш, спатрэбіцца, — адмахваўся Тарас.

— Ну, няхай будзе, ён есці не просіць, — згадзіўся Кірыла. — А гэты трафейны аўтамат будзе брыгадзіру. Пакуль нам зброя патрэбна...

Марасіў дробны дожджык, падобны на восеньскі. Кірыла да ніткі прамок. Ён ішоў разам з людзьмі, стомлены, але задаволены, што зрабілі важную справу — уратавалі хлеб. Ідучы, Кірыла выказваў свае меркаванні, як хутчэй аднавіць Макавішчы, каб людзі зноў зажылі па-чалавечы.

Як толькі ў раёне даведаліся, што з войска прыйшоў Кірыла Кавыча, прыехалі ў Макавішчы, каб павіншаваць са зваротам, параіцца, як хутчэй паставіць калгас на ногі. Тады ж, па просьбе калгаснікаў, быў скліканы агульны сход, на якім Кірылу Кавычу зноў абралі за старшыню. Алена была страшна гэтым нездаволена. Яна наперад ведала, што цяпер Кірыла мала калі будзе дома.

Меркаванні Алены цалкам пацвердзіліся. Хоць плечы ў Кірылы і былі шырокія, але ж узвалілася на іх і ноша цяжкая. Трэба было думаць, як вылезці людзям з зямлянак, як наладзіць гаспадарку.

— Цяжка будзе кожнаму ў паасобку забудоўвацца, — гаварыў на адным са сходаў Кірыла, — трэба брацца гуртам, тады справа пойдзе лепей... І будаваць будзем камяніцы. Я дагаварыўся ў раёне, дадуць крэдыты... Мы пабудуем такія дамы, каб нам пазайздросцілі... Мы гэта можам зрабіць... і зробім!

— Але, сярод лесу жывём, і будуй мураваныя дамы, на чорта, — пярэчыў Тарас. — Вярзеш ты, братка, сам не ведаючы што... Драўляныя дамы хутчэй будаваць, і здаравей у іх жыць... асабліва з маімі нагамі...

— Ага! — загаманілі мужчыны.

— Сам ты вярзеш, — абурыўся Кірыла, — плявузгаеш... от абы-што... Давайце разбярэмся, што да чаго... За маю памяць вёска некалькі разоў гарэла... Колькі мы ўклалі сілы і сродкаў у гэтую справу, і ўсё пайшло прахам... Дый лесу не так ужо багата астаецца... А наша зямля патрабуе затрымкі вятроў... І выгляд вёскі будзе зусім іншы... І яшчэ ёсць меркаванні, але ж мы не дзеці, каб усё разжоўваць і ў рот класці...

— Слушна гаворыць, — заўважыў мужчына. — Кірыла наперад глядзіць.

— Якое там слушна, — не ўнімаўся Тарас. — Драўляныя дамы шмат выгадней. А з некаторага часу так павялося, што б Кірыла ні сказаў — усё наперад глядзіць. Ён, бачыце, заслужаны чалавек, а ўсе мы...

— Справа тут не ў заслугах, — сурова вымавіў Кірыла, — а справа ў заўтрашнім дні калгаса «Іскра»...

Людзі разгаварыліся. Гутарка ішла пра тое, з чаго пачынаць: з гаспадарчых пабудоў або будаваць хаты калгаснікам. І адно і другое патрэбна. Кірылу непакоіла, дзе паставіць на зіму жывёлу, якую вярнулі з эвакуацыі. Гавяда не паскардзіцца, калі ёй будзе холадна.

— От што, мужчыны, мяне бацька вучыў, — гаварыў Кірыла, — калі хочаш быць добрым гаспадаром, дык у першую чаргу дбай пра жывёлу... Таму — возьмемся за хлеў... Жылі мы ў зямлянках дагэтуль, пажывем яшчэ... А налета будзем ставіць муры... За зіму трэба падрыхтавацца...

Большасць людзей з Кірылам згадзіліся.

— Бачыш, Кірыла, — гаварыла Алена, — яшчэ толькі закладзены першы падмурак, а ў цябе ўжо на скронях з'явіліся сівыя валасы...

— А яны і раней былі, але ты не заўважала, — сказаў Кірыла і дадаў: — Гады, Аленушка, ідуць... За вайну з'явіліся... Сама ведаеш — не лёгка далася перамога. Нямецкія фашысты пры дапамозе беларускіх нацыянал-фашыстаў тыпу Астроўскага і кампаніі ў Беларусі замучылі і забілі больш за два мільёны дзвесце тысяч чалавек мірных савецкіх грамадзян і ваеннапалонных ды вывезлі ў нямецкае рабства каля трохсот васьмідзесяці тысяч чалавек... — Ён цяжка ўздыхнуў. — Пакуль адбудуемся, відаць, не адзін волас з галавы ўпадзе... Не так усё лёгка робіцца, як гаворыцца... Шмат будзе цяжкасцей, але мы іх пераадолеем... І зажывем яшчэ лепш, чымся жылі да вайны...

Натхнёны тым, што распачаты вялікія работы, якія зменяць аблічча калгаса «Іскра», ён выйшаў з зямлянкі. Алена праводзіла Кірылу добрым позіркам, бо яна таксама жыла яго шчасцем і верыла ў прыгожую будучыню.

1945

Сымоніха

— Заходжу гэта я да старшыні райвыканкома Круглікава, — расказвала Сымоніха мужу, падпіраючы рукою падбародак, — дый кажу яму: «Памажыце мне, саколік, кароўку прыдбаць».

«А вы хто такая? — пытаецца ён у мяне. — Адкуль будзеце? Я вас штосьці не ведаю. І ніколі я вам кароўкі не абяцаў. Я ў гэтым раёне не так даўно працую, але амаль ва ўсіх вёсках пабыў, а толькі вас нідзе не сустракаў».

«Хіба, — кажу, — пазнаеце?» — Сымоніха хітра паглядзела на мужа і ўсміхнулася шэрымі невялічкімі вочкамі. Сымон таксама ўсміхнуўся ў шырокую, як лапата, рудую бараду і падкруціў вусы: ён уважліва і моўчкі слухаў жонку. Калі Сымоніха гаварыла, Сымон ніколі яе не перабіваў. Ён ведаў, што жонка на глум слова не скажа.

«Сымоніха я, з Дубровіна, няўжо забылі?» — напамінаю я старшыні. Жанчына аж прыўстала, маленькая постаць яе страпянулася.

«А я вас і не ведаў», — адказвае ён.

«Новую хату нам памагалі будаваць?» — пытаю я.

Кабета нагадвала птушку ў палёце.

«Ну і што з гэтага? — І ён нахмурыўся, робячы выгляд, што вельмі заняты. — Хіба толькі вам? Цэлую вёску ўзнялі нанава. Праз некаторы час не пазнаць будзе Дубровіна... Бачыце план генеральны. Вось — плошча, а там — помнік Заслонаву. А гэта, — працягвае паказваць старшыня, — будзе сельсавет. Тут школа. Там дзіцячыя яслі. Каля рэчкі — лазня...»

«Чыгуначнікі настойваюць паставіць помнік Заслонаву ў Оршы», — уставіла я.

«Паглядзім, можа, і ў Оршы», — сказаў ён.

— І няўжо ў нас не будзе клуба? — хваляваўся Сымон. — Калі я, нарэшце, сыграю караля Ліра...

— Будзе і клуб, — заспакоіла Сымоніха.

— Добра, — вальней уздыхнуў Сымон і важна заявіў: — А то артысту без сцэны не выпадае.

«Дубровінцы, — кажа старшыня, — добра ваявалі з фашыстамі і зноў дружна ўзяліся за гаспадарку. Хто б ні ехаў з Масквы ў Мінск ці з Мінска ў Маскву, то каля Оршы спыніцца, каб завярнуць у Дубровіна ці на станцыю Орша (такі, мусіць, чыгуначнікі перамогуць) пакланіцца Заслонаву і паглядзець, як людзі жывуць на зямлі, па якой хадзіў Заслонаў і за якую склаў галаву. Дубровіна будзе зялёным горадам».

«Няўжо ж», — кажу я.

«Але з крэдытам, каб прыдбаць карову, цётка, прыйдзецца пачакаць», — гаворыць ён, а сам разглядае паперы і робіць выгляд, што не звяртае на мяне аніякай увагі, а толькі сяды-тады паўз рагавыя акуляры возьме дый гляне. А я з яго вачэй не спускаю. Бачу, ён пачынае нервавацца і пастуквае пальцамі па стале. Толькі што мне да гэтага? Я дамагаюся свайго. А чалавек ён, відаць па ўсім, добрай натуры, але яму за дзень натлумілі галаву. Перада мною з яго кабінета выйшаў цэлы гурт жанчын, былі там і дубровінскія.

«Ой, чалавеча, — кажу я, — навошта мне той крэдыт, мне б лепш за ўсё кароўку займець. Ёсць жа ў вас у хляве некалькі штук, што ў адступаючага ворага адбілі. Я ж да вас у партызаншчыну сама прывяла сваю падласую. Гэта дарма што яна была з адным рогам, але малака шмат давала. Тады Заслонаў, паціскаючы мне руку, сказаў: «Дзякуй табе, цётка Сымоніха. Абяцаю, калі разаб'ём ворага, дык вернем табе лепшую. А калі не я вярну, то мае хлопцы гэта зробяць, у даўгу ў сваіх людзей мы не астанемся».

«Гаварыў мне так Заслонаў?» — пытаюся я.

«Здаецца, некаму так гаварыў, — успамінаючы, сказаў Круглікаў і трохі памякчэў. — А толькі не адна ж вы, цётка Сымоніха, прывялі тады карову».

«Не, не адна, — згаджаюся я. — Што праўда, то праўда, усе ў нас памагалі, хто чым мог, дзяліліся апошнім кавалкам хлеба».

— Яшчэ б, — зазначыў Сымон, — трэба было ўтрымаць гэтулькі лясных салдат. — Стары дадаў: — Нашы

партызаны адны знішчылі больш фашыстаў, чым увесь другі фронт... А цяпер саюзнікі выхваляюцца — мы ваявалі!.. Цярпець не магу маны!..

«Вось бачыце!.. — і ён падняў свой даўгі з гарбінкай нос, на якім былі акуляры. — Прыйдзецца вам пачакаць. Усіх адразу не задаволіш. Нам трэба ў першую чаргу даць карову адной сям'і, іх адзінаццаць чалавек і амаль усе біліся з фашыстамі. Трэба такой сям'і даць карову?»

«Трэба», — кажу я.

«Гэта сям'я заслужаная, — загарэўся ён і, выцягнуўшы з стала нейкую паперку, пачаў сыпаць: — Бацька, калі фашысты пачалі вайну, сказаў: гнеў народа — страшны гнеў. Ён змяце фашызм! Чулі?»

«А як жа!»

«Перш за ўсё ён знішчыў некалькі здраднікаў».

«Туды ім і дарога! Гадзюка раз у год са скуры вылузваецца, а здраднік кожны дзень».

«Адзін іх сын панфілаўцам быў. Пад Масквою біўся. Там фрыцам далі ў хвост і ў грыву. Факт?»

«Факт», — кажу я.

«Другі сын біўся пад Сталінградам. Там фашысту наладзілі такое пабоішча, што ён больш не здолеў падняцца. Супраць факта не папрэш?»

«Не папрэш», — кажу я.

«Трэці сын змагаўся на Арлоўска-Курскай дузе, там гітлераўцам добра наламалі бакі. Факт — упартая рэч?»

«Упартая», — кажу я.

«Чацвёрты сын пад Ленінградам быў снайперам. Ён стаяў насмерць. Гэта важны факт?»

«Яшчэ які важны!»

«Пяты сын — партызанскі генерал. У яго шмат было лясного войска, а хлопцы якія — агонь! Гэта вам не хаханькі!»

«Якія там хаханькі! Пад нагамі ў фашыстаў гарэла зямля».

«Шосты сын Берлін штурмаваў, памагаў знішчаць фашысцкую нечысць. Гэта, можа, што-небудзь ды значыць?»

«Дзіва! Дайсці да Берліна — патрэбна была сіла».

«Сёмы сын — танкіст. Дачка — лётчыца, другая, праўда, яшчэ пешшу пад стол ходзіць, але, кажуць, не саступіць старэйшай — у разведку хадзіла. У нас жанчына — сіла».

«Ого, яшчэ якая!»

«Маці аднойчы фашысту адсекла: сонца не закрыеш рэшатам».

«Правільна!» — згадзілася я.

«Яна, кажуць, партызанам хлеб пякла, а муж мінёрам быў. Калі ішла «рэйкавая вайна», ён цуды тварыў. На паседжанні райвыканкома многа пра гэтую сям'ю гаварылі. Шкада, сам яшчэ з імі не пазнаёміўся, — і зноў да мяне: — Дык хіба можна ім не даць каровы?»

«Не, — кажу, — язык не павернецца, каб адмовіць».

«Вось бачыце! — заўважыў ён. — А вы што — ужо ў слёзы. Калі я сказаў, што карова будзе ў вас, дык будзе. Слова Заслонава — для мяне закон».

«Плачу я, саколік, не таму, — сказала я, — сына свайго ўспомніла, Паўліка. Дзіцятка — нават ні разу не пагаліўся. Ён таксама пад Масквою біўся і не вярнуўся адтуль».

«Нічога не зробіш, — пасуравеў старшыня. — Перамога не лёгка далася. Шмат наш народ меў ахвяр».

«І дачка мая, — кажу, — згарэла з сваім самалётам».

«Так, — гаворыць ён. — Вайна — гэта мацярынскія слёзы. Праца і мір — думы нашых людзей. А толькі, калі трэба, мы ўмеем ваяваць. Нагляднны ўрок далі і сучасным, і будучым ахвотнікам на сусветнае панаванне!»

«Яшчэ які!» — кажу я.

«А вы, Сымоніха, — устаў ён з-за стала, — не гаруйце. Даю вам слова, што мы вам паможам. Другая чарга — за вамі».

«Добра», — згаджаюся я.

«Мы вырашылі, — працягвае ён, — перш за ўсё даць карову жанчыне-гераіні, Сцепанідзе Аляксандраўне Корчык».

«Каму, каму?» — перапытваю я.

«Сцепанідзе Аляксандраўне Корчык, — паўтарае ён. — Яна сапраўдная гераіня. Выгадаваць гэтулькі дзяцей, выхаваць іх не так лёгка. І вы, цётка Сымоніха, дарэмна сумняваецеся. Вось паглядзіце, пра яе пішуць у газеце. Знатная жанчына! Вы яе, напэўна, ведаеце?»

«Ведаю. Сцепаніда Аляксандраўна Корчык — гэта я, а толькі якая я гераіня? Я ж, можа, гэтак, як мой Сымон, не хадзіла на жалезку міны падкладваць. А што хлеб пякла...»

«Вы Сцепаніда Аляксандраўна Корчык?! — перапыніў ён мяне. — Чаму ж вы раней мне гэтага не сказалі?»

«Няма чым хваліцца», — кажу я.

«Як гэта! — запярэчыў старшыня і расплыўся, як месяц. — Вось чытайце газету. На першай старонцы. Вы ўзнагароджаны ордэнам «Мацярынская слава». Ну, бачылі? Віншую!»

«Дзякую!» — адказваю я.

«Дык ідзіце, Сцепаніда Аляксандраўна, і бярыце карову. І даруйце, што так выйшла».

Сымоніха заззяла ад шчасця, здавалася, што глыбокія маршчыны, каля вачэй, вуснаў і на лбе, у яе на момант згладзіліся.

— Так што, бацька, мы цяпер з малачком. Будзе чым дзяцей сустракаць з войска, яны, нябось, па малаку засумавалі, — заключыла свой расказ Сымоніха і весела засмяялася. — А помніш, я гаварыла: закінеш наперад, як знойдзеш. Толькі вось, Сымонка, няма ў нас даёнкі.

— Нічога, Сцепаніда Ляксандраўна, — адказаў Сымон, разгладжваючы бараду. — Калі ёсць кароўка, дык будзе і даёнка.

1945

На гуце

Яшчэ не паспела скончыцца вайна з фашысцкай Германіяй, як Васіль Азаркевіч, які толькі што выйшаў з лясоў Беларусі, дзе партызаніў, быў накіраваны на станцыю Выгляды — дырэктарам гуты. Злезшы з поезда, Азаркевіч не стаў шукаць больш зручнай дарогі, а пайшоў па вузкакалейцы: яму хацелася хутчэй даведацца, у якім стане тое, што яму трэба аднаўляць.

«Можа, і не так шмат разбурана, — думаў Азаркевіч, — бо гута ж убаку, не ўсякаму чорту вока мазоліла».

Але калі падышоў, надзеі яго апалі. Адзінока стаяла каробка галоўнага корпуса, прасвечвала ва ўсе бакі. Тут вяліся кажаны, снавалі ластаўкі. Навокал ні жывой дужы. Азаркевіч у роспачы сеў на чамадан і пачухаў патыліцу. Ці раз Азаркевіч у час вайны быў на валаску ад смерці? Але ніколі не губляўся і не траціў надзеі, а тут задумаўся. Трэба было пачынаць жыць спачатку.

«Добра, што хоць каробка ўцалела, ёсць за што зачапіцца, — падумаў Азаркевіч і ўздыхнуў. — Цяжка з голымі рукамі брацца за такую работу, але нічога не зробіш — ніхто за нас рабіць не будзе. Узяўся за гуж, не кажы, што не дуж. Але з чаго пачынаць?»

І, нібы шукаючы, на чым спыніцца, позірк Азаркевіча пачаў блукаць па наваколлі, мімаволі адзначаючы розныя дробязі — і хвойнік, які рос на ўзгорку, і тое, што ў адным дрэве вершаліна ішла віламі, і тое, што дзве сасонкі на ўзлессі падаліся ў розныя бакі, як п'яныя. Пасля ён перавёў позірк на невялічкую рэчку, якая істужкай вілася паміж пясчаных берагоў.

ля падножжа ўзгорка рос сівец і параскіданы былі кусты ядлоўцу.

Не лёгкімі былі варункі жыцця ў Азаркевіча. Яму даводзілася з баямі прабівацца ў жыццё. Яшчэ будучы хлапчуком, ён пасвіў авечкі ў сваёй вёсцы Каралінкавічы, каб зарабіць кавалак хлеба і мець мажлівасць зімою вучыцца. У вёсцы было больш за шэсцьдзесят двароў. Васіль ведаў авечак кожнага гаспадара, у чый хлеў каторая зайшла. Сярод дзетвары ён быў завадатарам, за ім, бывала, гуртам хадзілі хлопчыкі. Ён прачытаў незлічоную колькасць кніг, праўда, чытаў іх без разбору, што пад рукі траплялася. І граў ён на зробленай самім жалейцы даволі ўдала. А калі памёр бацька, маці з дзецьмі перабралася ў Свяцілавічы, а ён зусім падаўся на свой хлеб.

Яшчэ будучы студэнтам, Азаркевіч вызначыўся тым, што перад моцнымі не згінаўся і слабымі не пагарджаў. Памагчы чалавеку ў бядзе — для яго было абавязкам. Васіль абраў сабе ўласную пуцявіну і па ёй ішоў. Вядомым Азаркевіч стаў ва універсітэце і тым, што калі яшчэ быў на першым курсе, дык схапіўся ўрожкі з адным прафесарам, разабраў па костачках яго лекцыю, і той вымушаны быў па-новаму перабудаваць матэрыял. Праўда, Азаркевіч, за гэта паплаціўся. Ці раз паслужныя пісакі, падхалімы розныя, каб дагадзіць прафесару, хаваючыся пад псеўданімамі і адкрыта, бэсцілі яго ў студэнцкім друку. І калі прафесару Скуратовічу на працягу чатырох год вучобы Азаркевіча ва універсітэце не ўдалося яго «зламаць», дык на выпускных экзаменах паставіў яму «нездавальняюча». Гэта ўжо быў скандал. Большасць студэнтаў і перадавая частка прафесуры хоць і не лезлі ў бойку, не хацелі псаваць адносін са Скуратовічам (ён помслівы чалавек), але былі на баку Азаркевіча. Ён і тут не сагнуўся, прыняў бойку. Прыйшлося стварыць камісію па прыёму заліку, і пры самых суровых патрабаваннях Азаркевіч адказаў на «добра». Атрымаўшы веды і загартоўку, Азаркевіч пайшоў у жыццё.

За вайну Азаркевіч страціў усю сям'ю. Жонка з сынам жыла ў сваіх бацькоў на Случчыне. Фашысты спалілі вёску і ўсіх людзей. Выпадкам асталася жывою толькі адна жанчына. Перад тым як ехаць на аднаўленне гуты, Азаркевіч наведаў папялішча. Вёска ператварылася ў могілкі. Невядомымі людзьмі пастаўлены

крыжы і на сядзібе бацькоў і жонкі. Цяпер у былой завёсцы стаяць абгарэлыя коміны, крыжы і крыжы. І зараз Азаркевіч куды б ні ішоў і што б ні рабіў — з галавы не выходзіў кучаравы хлопчык, якога ён моцна палюбіў. Такая жудасная смерць жонкі і сына моцна падкасіла яго: яму ішоў трыццаць першы год, а яго скроні былі сівымі.

Азаркевіч сядзеў у глыбокім задуменні: з чаго пачынаць адбудову гуты. Час ад часу ён паглядаў на чорную хмару, якая насоўвалася з захаду. Накрапліваў дождж. На небе паказалася дугою вясёлка, тады яго пакінулі цяжкія думкі: ён залюбаваўся злучэннем колераў і не заўважыў, як да яго нехта падышоў.

— Ты што, чалавеча, так задумаўся? Мо ў адну дарогу?

— А вам куды? — падняў галаву Азаркевіч. Перад ім стаяў немаладога веку мужчына з невялікім клункам, але, відаць, цяжкім, бо адно плячо ў чалавека рэзка вытыркалася ўверх.

— На Выспу, — сказаў чалавек і паклаў клунак на зямлю, там нешта забразгацела.

— А мне ў Гарадзішча.

— Было некалі Гарадзішча, а цяпер няма. Фашысты прайшлі, а дзе іх нага ступіць — трава не расце. Вось тут стаяла гута, далёка ішла яе слава, шкельца выраблялі адмысловае, а цяпер — ляжыць груда друзу. І не хутка, мусіць, падымецца наша гута? — Апошнія словы былі так сказаны, што Азаркевіч адчуў у іх боль за народнае дабро, за чалавечую працу, якая так марна сцерлася. І гэта было не дзіва, гута на вачах у таго чалавека вырасла.

— Чаму не хутка? — запярэчыў Азаркевіч. — Трэба толькі дружна ўзяцца. Чалавек усё можа зрабіць, калі толькі моцна захоча. Вялікай сілай валодае чалавек!

— Узяцца не штука, — ухіліўся незнаёмы. — Толькі ж гэта, можа, не кузню паставіць або адрыну пры гумне, тут сілы мала, трэба матэрыял, грошы. А яшчэ вайна не скончана. Колькі яна на вецер пускае грошай!

— І матэрыялы і грошы будуць.

— Будуць, калі ў цэнтры паклапоцяцца. Трэба ім гэтую думку падаць, а то людзям нават зямлянкі няма чым зашкліць. А хутка народ пачне забудоўвацца, дык

шкло толькі давай! Дый, прызнацца па праўдзе, рукі работы просяць.

— Вось мяне цэнтр і прыслаў сюды за гэтым, — паведаміў Азаркевіч. — Але з чаго пачаць — і сам не ведаю. А параіцца няма з кім. Нібы вымер народ.

— Авохці! Людзі ёсць. Ды толькі чалавек, што выжыў, з зямлі яшчэ не вылез, у зямлянках сядзіць. Але як пачуе стук на гуце, дык вылезе! Дарэчы, у нас сёетое прыхавана. Дазвольце пазнаёміцца, я — майстра гуты Сцяпан Андрэевіч Кульчыцкі. Мой дзед, бацька і я з маленства на гуце працавалі.

— Вельмі прыемна! — сказаў Азаркевіч. — Я інжынер.

І яны paцiснулі адзін аднаму рукі.

— Авохці, — міжволі прагаварыў Азаркевіч. — Дзе я чуў гэтае слова? Пачакайце, пачакайце, вы часам не ўдзельнічалі ў Лаўскім баі?

— А як жа! — з гонарам усклікнуў Сцяпан Андрэевіч. — А толькі нешта я вас не ведаю.

— А пра Васіля вы часам не чулі?

— А-а-а. То, можа, вы і ёсць той самы партыйны цэнтр?

— Той самы, — усміхнуўся Азаркевіч.

— Дык гэта вы той самы таварыш Васіль, а-я-яй, а божачка!

— Той самы.

— А лоўка вы тады абвялі вакол пальца фашыстаў. Яны вас шукалі, напароліся на вас і прынялі за іншага, пасля пасадзілі на машыну і рукамі памахалі.

— Так, было, — успамінаў Азаркевіч.

— Чуў, чуў. Нам нават пра тое гаварылі, як вы некалі свайго прафесара правучылі.

— Хто? — здзівіўся Азаркевіч.

— Таварыш Сяргей. От гэта быў чалавек! Як бы ён цяпер радаваўся нашай перамозе. Без пары чалавек загінуў. Я з ім быў асабіста знаёмы.

— Больш за два мільёны беларусаў склалі галовы. А колькі вывезена ў Германію.

Яны некаторы час абодва маўчалі, а потым Сцяпан Андрэевіч зноў загаварыў:

— Кідаюць вас з агню ды ў полымя.

— Нічога — трывалейшым буду. А Сяргея шкода, светлага розуму быў чалавек і загінуў салдатам. Вечная яму слава! — Азаркевіч крыху памаўчаў, а потым

працягваў: — А вы ўвесь час былі мінёрам? Лоўка вы, «авохці», управіліся з ельніцкім бургамістрам... ён палез сцяг здымаць... і больш не падняўся.

— Былі справы! — і яны абодва засмяяліся. Сцяпан Андрэевіч прадаўжаў: — Але ўспамінамі доўга не пражывеш, цяпер трэба ўдвая працаваць... І мы з вамі зноў будзем рабіць чарнавую работу... будзем салдатамі на будоўлі... Англія, нябось, не мае такіх ран... Францыя таксама... А Амерыка тым больш... Трэба паказаць, што мы не толькі добрыя воіны, але і лепшыя ў свеце будаўнікі... Сапраўдныя гаспадары. Перад намі ясная будучыня — камунізм. У імя камунізма я гатоў аддаць сваё жыццё. Я хоць і не камуніст, але гатоў з вамі працаваць да сёмага поту...

— Правільна! — Азаркевіч ускочыў і захадзіў. — Да сёмага поту трэба працаваць не толькі нам, але ўсім... Вы разумееце, колькі неабходна адбудаваць заводаў і фабрык, гарадоў і вёсак. Ды не такіх вёсак, якія былі, а мураваных, устойлівых і супраць часу і супраць розных нечаканасцей... А нечаканасці могуць быць, іх неабходна папярэдзіць... На нашых сённяшніх саюзнікаў надзея благая: бачылі, як яны валаводзілі з другім фронтам... І недарма!.. Толькі ў іх нічога не выйдзе... Хацеў бы я пабачыць сваю краіну праз сорак—пяцьдзесят год... Усюды дымяць фабрыкі і заводы... у зеляніне гарады... у вёсках мураваныя дамы... роўныя, як струна, дарогі, абсаджаныя пладовымі дрэвамі... Прыязджаюць людзі з усяго свету ў Маскву, сэрца нашай Радзімы, каб паглядзець, як мы жывём... А для гэтага, як вы кажаце, трэба працаваць, працаваць і працаваць... кожны на сваім месцы... Вы хоць і беспартыйны, але мы размаўляем на адной мове, аднолькава думаем, і розніцы паміж мною і вамі я не бачу ніякай...

— Розніца ёсць, вы і ў час вайны і цяпер ідзеце наперадзе.

Яны збіраліся ісці.

— Што гэта ў вас такое цяжкае, давайце я вам памагу паднесці, — прапанаваў Азаркевіч.

— Эт, розная драбяза, на руінах назбіраў, — адказаў Сцяпан Андрэевіч. З клунка пасыпаліся розных калібраў шрубкі і цвікі. Стары вінавата апраўдваўся: — От пачнем забудоўвацца, то ўсё патрэбна будзе, а цяпер яно пад нагамі валяецца... Каб гэта, як раней, пай-

шоў і купіў, а то не вельмі што дзе ўхопіш... Пакуль падашлюць — і гэты цвік спатрэбіцца, бо ён пад рукамі...

Сцяпан Андрэевіч запрасіў Азаркевіча да сябе. Па дарозе стары выкладаў свае меркаванні аб аднаўленні гуты. Яны абодва да таго захапіліся, што і не заўважылі, як лінуў дождж. Абапал брукаванай дарогі, паміж разбураных камяніц, дзе некалі быў рабочы пасёлак, павырасталі маленькія драўляныя хаткі, зробленыя на скорую руку. Вакол былі агароды. Плотам служылі абгарэлыя ложкі. Пакуль гаспадар і госць дайшлі да доміка Сцяпана Андрэевіча, на іх не было сухога рубца. На ганку іх спаткала дачка Сцяпана Андрэевіча, рослая дзяўчына, Аксіння. Ёй ішоў дваццаты год, але на выгляд яна здавалася маладзейшай.

— Авохці! Дачушка, сустракай госця. Памятаеш, я гаварыў пра таварыша Васіля. Вось, ён сам і ёсць. Будзем ладзіць гуту. От і ўся мая сям'я, — панура вымавіў Сцяпан Андрэевіч. — Сын на фронце загінуў. Жонку ў часе блакіроўкі страціў. Так, значыць, і жывем. А добра, што вы прыехалі, засумавалі мы без работы. Як адбудуем гуту, латвей будзе.

Вестка аб аднаўленні гуты хутка абляцела ўвесь пасёлак. Пад вечар распагодзілася. Каля хаты Сцяпана Андрэевіча сабраліся з пасёлка ўсе былыя рабочыя гуты, што ўцалелі, у пераважнай большасці ў гадах мужчыны, шмат было жанчын, падлеткаў, — усе гарэлі жаданнем хутчэй пачаць аднаўленчыя работы.

Азаркевіч ажыў душою. Ён гаварыў з веданнем справы, пераканаўча. Тры гады падпольнай работы, работы ў самых складаных і цяжкіх умовах, не прапалі дарэмна. Будучы сам тутэйшым чалавекам, ён добра ведаў людзей, умеў заглянуць у іх душу. Ён не мітынгаваў, не карыстаўся таннымі жэстамі, гаварыў роўна, нібы з кожным паасобку вёў гутарку, пераконваў людзей у неабходнасці хутчэй даць краіне шкло. У яго была жалезная логіка. Такую якасць ён набыў за час вайны.

— І так, сябры мае, заўтра на работу, — заклікаў Азаркевіч. — Не лёгкая доля нам выпала. Мы адстаялі свабоду. Новыя пакаленні не будуць у крыўдзе на нас. А толькі мы не маем права дарэмна траціць ні адной хвіліны, трэба як найхутчэй залячыць раны, нанесеныя вайной. Цяжка вось гэтыя руіны, — ён паказаў у

бок гуты, — узняць да жыцця. Але мы павінны гэта зрабіць і зробім у найкарацейшы тэрмін, чаго б нам ні каштавала. Гэтага патрабуюць ад нас партыя і народ. — Ён перадыхнуў. — Збор а восьмай гадзіне, каля галоўнага корпуса. Бярэмся за земляныя работы. Гэта самая марудная і цяжкая праца, але трэба перш за ўсё ачысціць памяшканне. Кожны прыходзіць са сваім інструментам, хто што мае. Заводаўпраўленне я мяркую скласці з пяці чалавек: дырэктара, намесніка дырэктара, галоўнага інжынера, бухгалтара і аднаго тэхнічнага працаўніка. Астатніх семнаццаць чалавек па штату не буду набіраць — яны мне пакуль што не патрэбны. Сваім намеснікам прызначаю майстра Сцяпана Андрэевіча Кульчыцкага. Мяркую — добры будзе намеснік.

— Лепшага цяжка знайсці! — з ухвалай загаварылі прысутныя. — Наш брат, рабочы!

— А цяпер спакойнай ночы!

Змяркалася. З-за лесу сярпом выплыў месяц, паказаліся зоры, якія адбіліся ў лужыне. Засвяціліся дзве каляіны, залітыя вадою. Па зямлі белай коўдрай слаўся туман. Павеяла холадам. Доўга яшчэ людзі не разыходзіліся, гаманілі. Рабочым спадабалася, што новы дырэктар гуты — чалавек справы. Гэта выявілася хоць бы ў фарміраванні заводаўпраўлення, у разуменні людзей — вылучэнні Сцяпана Андрэевіча сваім намеснікам.

Кульчыцкі і Азаркевіч пайшлі ў хату.

— З такім дырэктарам не прападзеш, — гаварыў стары рабочы. — Ён ведае — чаго хоча, і даб'ецца свайго. Вось што рэвалюцыя робіць з людзьмі. Крылатымі мы сталі!

— Чалавек, відаць, быў на кані і пад канём, — гаварыў другі. — Вайна загартавала. Мне думаецца, што пасля вайны будзе вялікі скачок нашай краіны наперад.

— Але, проста ў камунізм, — згадзіўся стары рабочы.

— Да камунізма далёка дыбаць, — не пагадзіўся другі. — Для гэтага трэба стварыць поўны дастатак, а гэтага дамагчыся не так лёгка. Пройдуць дзесяцігоддзі...

Паволі разыходзіліся людзі па дамах.

Госць і гаспадар сядзелі за чаркай. Аксіння не піла. Бацька падпіў і часта паўтараў адно і тое ж. Аксінні

смешна было наглядаць за падвыпіўшымі, але яна не падавала выгляду. Сцяпан Андрэевіч сказаў Азаркевічу, дзе схавана заводскае абсталяванне, якое не паспелі эвакуіраваць. Азаркевіч занепакоіўся, ён баяўся, каб яно не паржавела, але стары яго заспакоіў, што нічога не здарыцца, бо ён сам упакоўваў. Яны ўмовіліся, што Сцяпан Андрэевіч заўтра ж яго адкапае. Зmораны Азаркевіч пачаў прыплюшчваць свае сінюшныя вочы, ён змагаўся з дрымотаю. Сцяпан Андрэевіч гэта заўважыў і прапанаваў легчы адпачыць. Азаркевіч ахвотна згадзіўся. Ён першы раз за тры з паловай гады клаўся спаць у ложку. Азаркевічу яшчэ і цяпер не верылася, што перайшоў на грамадзянскую работу.

Прачнуўшыся раніцаю, Азаркевіч заўважыў, што яго вайсковы гарнітур, які быў прасякнуты потам, што аж соль выступіла, памыты і выпрасаваны. Ён узяў боты і ўгледзеў, што анучы таксама вымыты. Азаркевічу стала няёмка. Ён зразумеў, што гэта работа Аксінні.

«Чым жа я ёй аддзячу?» — падумаў Азаркевіч.

— Авохці! Аксіння! — пачуўся голас Сцяпана Андрэевіча. — Ці хутка будзе снеданне?

— Даўно ўжо гатова! — адказала Аксіння. — Будзіце Васіля Мікалаевіча, а то людзі ўжо ідуць на работу.

— Добрай раніцы! — выйшаўшы ў сталовую, прывітаў Азаркевіч. Ён падзякаваў Аксінні за клопаты і пачаў тлумачыць, што толькі некалькі дзён, як выбраўся з лесу, і таму не паспеў яшчэ прывесці сябе ў парадак. Азаркевіч перад Аксінняй чамусьці пачырванеў. І гэта не ішло да яго суровага, абветранага твару, які аброс рыжымі калючкамі. Азаркевіч быў мажны, здавалася, як толькі вытрымліваюць швы на яго гімнасцёрцы.

— Кіньце вы, Васіль Мікалаевіч, якія там турботы, дробязь! — усміхнулася Аксіння, паказаўшы свае роўныя белыя зубы. Яна была стройнай, рухавай, як жывое срэбра, часта без дай прычыны смяялася, і перш чым скажа смешнае, дык сама нарагочацца. — На тым свеце разлічымся вугельчыкамі...

Сцяпан Андрэевіч, Аксіння і Азаркевіч паелі бульбы з агуркамі, папілі чаю з чорнымі сухарамі, якія Азаркевіч прынёс з лесу, і пайшлі на гуту. Калі яны туды прыйшлі, было без чвэрці восем, а людзі амаль

усе ўжо сабраліся. Сцяпан Андрэевіч з брыгадай пайшоў адкопваць заводскія рэчы, а ўсе астатнія людзі ўзяліся за ачыстку галоўнага корпуса. Работа ішла марудна, палова дня прайшла, а не было амаль ніякага знаку. Пасля паўдня Азаркевіч падышоў да Аксінні і залюбаваўся яе работай. Ён меркаваў, што такая кволая на выгляд дзяўчына не саўладае з рыдлёўкай. Адно ж яна працавала нараўне з іншымі. Яму шкада стала дзяўчыны, і ён узяў з рук у яе рыдлёўку, падумаўшы: «Няхай крыху адпачне». Дзяўчаты з зайздрасцю паглядалі на Аксінню, яна не вытрымала іх позіркаў, выхапіла з рук Васіля Мікалаевіча рыдлёўку і з новай сілай пачала ўскідаць на машыну друз. Азаркевіч заўважыў, што больш моцныя дзяўчаты абліваліся потам, а ў Аксінні ні расінкі не было відаць на яе смуглявым твары, толькі задзёрыста блішчалі чорныя, як гузікі, маленькія вочы.

Ішоў час. Увесь корпус быў ужо ў рыштаваннях. Нялёгка давалася аднаўленне: то не хапала аднаго, то другога... Нідзе нельга было дастаць бляхі на страху, — накрылі чарапіцаю. Потым колькі валэндаліся, каб зашкліць вокны. І колькі радасці было, калі на рыштаваннях з'явіліся муляры. Шмат тут было рабочых: працавалі цесляры, пільшчыкі: усярэдзіне корпуса вяліся мантажныя работы. У галоўным корпусе работы набліжаліся да канца, і ўсе асноўныя сілы будаўнікоў былі перакінуты на падсобныя памяшканні. Свая электрастанцыя давала энергію. Работа не спынялася ні ўдзень ні ўначы.

Неяк Азаркевіч з Сцяпанам Андрэевічам узняліся на рыштаванні галоўнага корпуса і сваім вачам не паверылі: перад імі разгарнулася панарама новабудоўляў. Вось муляры ўвіхаюцца, яны кладуць цагліну за цаглінай, растуць сцены жыллёвых дамоў. Не ведаючы стомы, працуюць муляры, пабліскваюць на сонцы іх кельмы.

— Недарма кажуць, што з гары лепей відаць, — узрадаваўся Азаркевіч. — Такі ніштавата зроблена... Савецкія людзі, нягледзячы на перамогу, не зазнаюцца!..

— Многа зроблена, — падтрымаў Сцяпан Андрэевіч, — але многа астаецца рабіць... На жыллёвае будаў-

ніцтва трэба націскаць, а то не будзе дзе жыць рабочым...

— Правільна, — згадзіўся Азаркевіч. — Гэта цяпер у нас самае вузкае месца.

— Але галоўнае зроблена, — радаваўся Сцяпан Андрэевіч. — Куды даваеннай гуце да сённяшняй...

Яны сышлі з рыштаванняў.

А ў будцы, што была збіта з аполкаў, у якой была кантора гуты, паміж прадстаўніком наркамата, які прыехаў з рэвізіяй, і дырэктарам адбылася гутарка.

— І спадзявацца не трэба, — гаварыў прадстаўнік наркамата, — больш грошай не атрымаеце.

— Як гэта? — здзівіўся Азаркевіч.

— А так. Хто вам дазволіў распачынаць жыллёвае будаўніцтва? Цяпер будзеце поркацца. А спажывец — чакай шкла.

— А дзе ж бы людзі жылі? Ды ўрэшце мне нарком дазволіў, — гаварыце з ім.

— Вы шмат на сябе бераце. Будзем пра гэта гаварыць у кіруючых арганізацыях. Нарком таксама не меў на гэта права...

— Нарком не з такіх, каб сваім адумам рабіць. Ён, пэўна, з кім трэба, раіўся, калі даў санкцыю на будаўніцтва жыллёвых дамоў.

— Зноў жа, да гэтага часу не ўкамплектаваны штаты ўпраўлення, — дакараў прадстаўнік. — Пасылаем вам людзей, а вы іх назад адпраўляеце. Гэта яшчэ што такое? Прывыклі партызаніць!..

— Пяць чалавек ва ўпраўленні ёсць, і болей пакуль мне не трэба. А ісці працаваць у цэхах вашы людзі не хочуць. Дык навошта мне баласт?

— Глядзіце, — усміхнуўся прадстаўнік наркамата, — штаты вам мы можам скараціць, але каб потым не плакалі ў камізэльку. (Гэтыя словы можна было зразумець: дзівак, хто гэта адмаўляецца ад таго, што табе даюць!)

— У мяне на гэты конт свае меркаванні, — тлумачыў Азаркевіч. — Я хачу, каб менш было накладных выдаткаў.

— Работа на будаўніцтве вядзецца яўна не па сродках, — зусім не слухаючы Азаркевіча, павучаў прадстаўнік наркамата. Льга было заўважыць, калі ў Азаркевіча на твары з'яўлялася пакута, дык прадстаўнік пацірау рукі і задаволена пасміхаўся: ён прычапіўся да

дырэктара, выматваў у яго душу. — Не падабаецца мне, не падабаецца. А на вас ускладалі такія надзеі... Вы будуеце не гуту, а нейкія палацы... Навошта вы фарбуеце памяшканне? Гэта лішняя трата грошай...

— Мы не такія багатыя, каб рабіць дрэнна, — пярэчыў Азаркевіч. Ён рабіў вялікія намаганні, каб не страціць цярпення. — Па-вашаму, рабочыя ўсё праглынуць. Яны гаспадары і хочуць як найлепей зрабіць.

— Нам лепш вядома, што і як трэба рабіць, — пілаваў прадстаўнік. (Інакш можна было зразумець: не сунь носа, куды не трэба.)

— Дык вось што я вам скажу: чужою галавою я жыць не намераны, у мяне свая на карку. Калі вы прыехалі, каб мне памагчы, то калі ласка... У мяне не хапае людзей, матэрыялаў, грошай... Давайце абмяркуем, дзе іх дастаць, а не... дык мне трэба займацца справай, а не пераліваць з пустога ў парожняе. Што ў вас яшчэ?

— Чаму вы не прынялі сабе ў намеснікі чалавека, якога я да вас прыслаў?

— Ах, вось яно што?! — усміхнуўся Азаркевіч. — Дык вы з гэтага б і пачыналі. Таму, што ён да гэтай работы не падыходзіць. Мінуўся той час, калі шаўца прызначалі кандытарам. Я з першага дня прызначыў сваім намеснікам былога майстра гуты Кульчыцкага і не намераны яго мяняць. Ён на сваім месцы.

— А калі мы вас прымусім гэта зрабіць.

— Нічога не выйдзе! Не вам з ім працаваць, а мне. І зразумейце раз і назаўсёды, што я ў апякунстве не адчуваю патрэбы.

— О-о-о, — аж прастагнаў прадстаўнік наркамата, — цяжка з вамі мець справу. Мне такі гаварылі, што вы з норавам чалавек.

— Не з норавам, а з прынцыпам, — запярэчыў Азаркевіч.

— Не прызнаеце ніякіх аўтарытэтаў, — паправіўся прадстаўнік.

— Наадварот, — не згаджаўся Азаркевіч. — Я паважаю сапраўдныя аўтарытэты і надзвычай уважліва да іх прыслухоўваюся.

— «Князьком» захацелі быць!

— Нікольні, з «князькамі» ваюю, — пярэчыў Азаркевіч. — Я заўсёды раюся з рабочымі. Яны адобрылі маё рашэнне прызначыць Кульчыцкага намеснікам.

— Не важна!

— Вельмі важна. Трэба прыслухоўвацца да правячага класа. Вучыцца і вучыцца нам у рабочых і, зразумела, іх вучыць.

— Ха-ха-ха!

— У гэтым няма нічога смешнага, — устаў Азаркевіч. — Падпісаць вам камандзіроўку?

— Як! — ускочыў збянтэжаны прадстаўнік. — Выходзіць, вы мяне праганяеце з будаўніцтва?.. До-о-бра!

— Як хочаце, так і разумейце. Не даеце камандзіроўкі, глядзіце, для вас жа будзе горш. Прыйдзецца вам не толькі перад бухгалтэрыяй, але і перад жонкай рабіць справаздачу, калі не атрымаеце камандзіровачных. Бывайце!

— Пачакайце! Давайце пагаворым... балазе пачалі...

— Няма пра што...

На гэтым размова абарвалася. Яны выйшлі з будкі і разышліся ў розныя бакі. На будаўніцтве Азаркевіч адпачываў душою. Зладжана ішла работа. Чуліся галасы:

— Давай цэглы!

— Падкінь вапны!

— Цягні бэльку!

Адзін з дамоў увесь у рыштаваннях, муляры вывелі будынак аж пад самы дах. У першым паверсе ўжо ўстаўлялі рамы. Бесперабойна працавала лябёдка, падаючы цэглу. Кран падымаў двухтаўравую бэльку. Недалёка працаваў экскаватар, рыхтуючы новыя катлаваны для закладкі фундаментаў. Праносіліся машыны, падвозячы матэрыялы. Недзе пазвінела піла, пачуўся стук малаткоў, залязгалі гусеніцы крана, які пераязджаў да другога аб'екта. «Вось яна, сімфонія нашых дзён», — падумаў Азаркевіч. Заклапочаны, ён абыходзіў будаўнічую пляцоўку, аддаваў патрэбныя распараджэнні, з веданнем справы ўнікаў у самыя дробязі.

— От гэта сапраўдны гаспадар! — гаварылі рабочыя.

Восеньскі дзень схіляўся пад вечар, дзённая змена ішла дамоў. Выйшаў і Азаркевіч. Ён усё яшчэ быў узрушаны ад размовы з прадстаўніком наркамата. Аксіння заўважыла Азаркевіча і сцішыла хаду. Моладзь, ідучы наперадзе, спявала.

— А чаму вы не спяваеце? — спытаўся Азаркевіч. — І нешта вы за апошні час асунуліся? Вы не хворая?

Аксіння нічога не адказала, а толькі паглядзела на Азаркевіча. Яна падумала: «Няўжо ты не бачыш, што я цябе кахаю? Каб ты ведаў, што ў мяне на душы, дык тады б не пытаўся, чаго я асунулася».

У Азаркевіча прамільгнула думка: «Трэба цябе, дзяўчо, перавесці на лягчэйшую работу. І як я раней пра гэта не паклапаціўся!»

Узрушаны Сцяпан Андрэевіч хутка выйшаў з галоўнага корпуса гуты, ён быў заняты мантажом і хацеў сказаць дачцэ, каб яго не чакалі абедаць, але, угледзеўшы Аксінню з Азаркевічам, махнуў рукою.

— Дык што з вамі? — жартуючы, дапытваўся Азаркевіч. — Закахаліся?

— Але, — шчыра прызналася Аксіння. — Я пакахала аднаго чалавека.

— А ён вас кахае?

— Не ведаю, — пацiснула плячыма Аксіння.

— А хто ён такі? Варты вас?

— Мусіць, я яго не вартая.

Яны некаторы час ішлі моўчкі. Аксіння павярнула ў бок рэчкі, а за ёю з-за далікатнасці пайшоў і Азаркевіч. Ён быў заняты сваімі думкамі: «Дзе дастаць грошай і матэрыялаў, каб скончыць будаўніцтва хоць бы аднаго жыллёвага дома да зімы. Яны ішлі па сцежцы, якая вяла праз іржэўнік. Сцежка гэта было вытаптана яшчэ тады, калі тут стаяла жыта. Невялічкая рэчка падковай агінала гуту. На другім баку рэчкі раскінулася сенажаць, там расла атава, чарадою хадзілі буслы, відаць, збіраліся ў вырай, а адзін бусел, нейкі малы і нягеглы, быў убаку — яму, відаць, не да палёту было ў вырай.

Цяпер толькі Азаркевіч заўважыў, у якім прыгожым месцы пабудавана гута. Ён падумаў: «Чалавек быў з розумам і густам, які выбіраў тут месца для будоўлі».

— Ой, васілёк! — парушыла цішыню Аксіння. — Стаіць бедны адзін, сірацінкаю. Бачылі, які ён вялікі, падобны на вас.

І Аксіння звонка засмяялася.

— Ага! — згадзіўся Азаркевіч і ўсміхнуўся.

— Чаго вам стала смешна?

— Бачылі, як парыжэў ад камля васілёк, стары ўжо, у вянок дзяўчыне не падыдзе.

— Не такі ён стары.

— Дык вы мне скажаце, у каго вы закаханы? — пытаўся Азаркевіч.

— А хіба вас гэта цікавіць? Па-мойму, у вас, акрамя адбудовы гуты...

— Я скажу, ці варты ён такой дзяўчыны, — перабіў Азаркевіч.

— У вас, — выпаліла Аксіння і пачырванела, як спелая вішня.

— У мяне? — здзівіўся Азаркевіч. Ён зусім не чакаў такога адказу і некалькі разгубіўся. — Не-е, Аксюша, я вам не пара. Вы ж ведаеце... Не, не...

— Я ведаю, што ў вас была жонка, сын, — хвалюючыся, гаварыла Аксіння. — Аднак... я вас...

— Не, — стаяў на сваім Азаркевіч. — У маім узросце... Потым, мяне жыццё не песціла... Дый у мяне характар такі... Маладая жонка захоча ў кіно ці тэатр, а ў мяне работа, гэтулькі работы... Не і не...

— Я так і ведала, што вы мяне не кахаеце, — у вачах Аксінні было поўна слёз, на твары выраз адчаю, боль і крыўда. Яны падыходзілі да рэчкі і апынуліся над абрывам. У Аксінні задрыжалі рукі, яна нібы пахіснулася, а потым неяк рэзка падалася наперад, закружыў у рэчцы васілёк...

. . . .

Сцяпан Андрэевіч прыйшоў дадому першым. Ён быў задаволены, што скончаны мантажныя работы. Прывёўшы сябе ў парадак, Сцяпан Андрэевіч падышоў да стала. Там ляжала невялікая запісная кніжачка ў чырвоным пераплёце. Сцяпан Андрэевіч зацікавіўся і пачаў гартаць. Кніжачка была ўся спісана дробным почыркам. Стары надзеў акуляры і прачытаў:

«Праўду людзі кажуць, што каханне — пакута. Я ўсё не верыла гэтаму, бо не ведала, а цяпер сама ў гэтым пераканалася. І чаго ён прыйшоў да нас, чаму ён устрывожыў маю душу? Няўжо ён не бачыць, што я яго кахаю. Няхай што хоча пра мяне падумае, а захоўваць сваё каханне да яго я больш не магу, сёння ж з ім пагавару. Ён мне засланіў свет. А што, калі В... мяне не кахае? Што мне тады рабіць?»

— Ах, вось яно што! — усклікнуў Сцяпан Андрэевіч. — Не кахае!.. А дзе ён лепшую знойдзе?..

На дварэ паказалася Аксіння. Яе вёў пад руку Азаркевіч. Выгляд у дзяўчыны быў стомлены, і з'явіліся нейкія новыя рысы, падобныя на маршчыны на лбе і каля вачэй. Сцяпан Андрэевіч сэрцам адчуў, што паміж Аксінняй і Азаркевічам няма згоды, хоць яны і поруч ідуць. Заклапочаны стары выйшаў на двор.

— Што з табою? — спытаўся бацька. — Аксюша, чаму ты маўчыш?

— Я, татка, я...

— Нічога такога асаблівага, — прыйшоў на выручку Азаркевіч. — Аксіння Сцяпанаўна стамілася на рабоце... у яе закружылася галава...

— Праўда? — занепакоіўся бацька.

— Ага, — кіўнула галавою Аксіння, хаваючы вочы. Ёй цяпер хацелася астацца адной, і яна хутка прайшла ў свой пакой.

Бацька пайшоў следам за ёю. Для яго было зразумела, ад чаго ў дачкі закружылася галава, што ёй, разгубленай і пакрыўджанай, патрэбна абаперціся на цвёрдую мужчынскую руку. Але ён не ведаў, з чаго пачаць, і, калі яны ўвайшлі ў яе пакой, ён няёмка ўзяў са століка маленькую кніжачку і сказаў:

— Не пакідала б ты, Аксіннюшка, вось гэта абы-дзе...

— Ты прачытаў? — устрапянулася дзяўчына, як спалоханая птушка. — Ты ўсё чытаў?

— Не, толькі апошні запіс.

— Дык там, татусю, усё сказана.

— Гарачая ў цябе, донька, галава...

— Не галава, татка, а сэрца гарачае... Асеклася раз, цяпер буду разумнейшай... Не дакарай мяне, татухна, мне і так баліць... Я цябе папрашу...

Сцяпан Андрэевіч, пануры, выйшаў у сталовую.

У кватэру ўвайшоў Азаркевіч, ён па-ранейшаму хацеў трымацца проста, але адчуваў сябе скаваным і, нібы вучань, вінаватым. Ён не ведаў, куды дзець не па яго вялікаму росту кароткія рукі.

— А як сябе адчувае Аксюша?.. — ціха спытаў Азаркевіч, але яму здалося, што ён гаворыць не тое, і густа пачырванеў, а толькі паправіцца не мог, у яго нібы ў абцугах была галава, паскорана білася сэрца. Ён ніяк не мог сабе даравацъ, што, ідучы з дзяўчынай,

думаў пра цэглу і цэмент. — Я сказаў бы... Трэба ёй знайсці другую работу...

— А я сказаў бы, што не да цэглы і цэменту, калі справа ідзе пра чалавека! Ачарсцвелі мы за вайну, — ледзь не шэптам прагаварыў Сцяпан Андрэевіч. — А толькі вы для мяне кім былі, тым і асталіся... — І, жадаючы перавесці размову на другую тэму, Сцяпан Андрэевіч паведаміў: — А таму рызыканціку я камандзіроўку падпісаў... Чаго толькі ён не вярнуў на вас, вушы вялі... Усё выхваляўся, што ён выканаў свой абавязак перад дзяржавай: у вайну — ваяваў, а цяпер — беражэ дзяржаўную капейку... То я яму адказаў: я таксама ваяваў, і вы ваявалі, яшчэ як, яму нават не снілася... Яго трэба асцерагацца...

— Не такі страшны чорт, як яго малююць, — запярэчыў Азаркевіч. — Яно трэба было б мне паехаць у наркамат, але...

— Калі трэба, дык едзьце, тут нічога не здарыцца, — прапанаваў Сцяпан Андрэевіч і паглядзеў у бок пакоя, дзе была Аксіння. — Усё будзе ў парадку... У яе цвярозы розум... — Кульчыцкі падумаў уголас: — Бывае: па роўнай дарозе ідзеш і спаткнешся, затое потым глядзіш пад ногі. Такі ўзрост: усё ў іх гарыць...

— Дык я заўтра еду... а то будаўнічыя матэрыялы канчаюцца... хоць можна і сёння...

— Баюся я, што ён можа вам нашкодзіць, — гаварыў Сцяпан Андрэевіч. — З такімі людзьмі не трэба зазірацца... Яны вельмі помслівыя...

— Эт, будзе мне раней часу балець галава, — вымавіў Азаркевіч. — Дык я еду! А вы тут... наглядайце... І дома і на рабоце... Усякія нечаканасці могуць быць...

Ішлі дні, набліжалася зіма, перад вокнамі ў Кульчыцкіх пачырванела арабіна. Хата Кульчыцкіх стаяла на ўскраіне пасёлка, так што Сцяпану Андрэевічу далёка было відаць апусцелае поле. Ён амаль усю апошнюю ноч не спаў, варочаўся, некалькі разоў уставаў, курыў, браў газету, у якой быў змешчаны допіс прадстаўніка наркамата, што быў на будоўлі, з лаянкай на дырэктара, а потым падумаў: «Калі б наркамат згадзіўся з прадстаўніком, дык не даў бы гэтульні грошай». Сцяпан Андрэевіч меркаваў, як скарыстаць гэтыя грошы, якія былі дадзены цэнтрам пасля паездкі Азаркевіча

ў Мінск, і стары толькі пад раніцу заснуў. Цяпер ён прахапіўся і бачыць, як мала-памалу бялее ўсходні край неба, як потым ён барвавее, нібы ад вялікага пажару.

Азаркевіч таксама ўсю гэтую ноч спаў дрэнна: бракавала матэрыялаў, — з вялікімі цяжкасцямі даводзілася знаходзіць неабходнае. А галоўнае, не хапала цэменту, гэта пагражала спыніць будаўніцтва. У Азаркевіча астаўся на душы непрыемны асадак ад лаянкі прадстаўніка, потым падумаў: «Усё мінецца, а праўда астанецца». Сцяпан Андрэевіч пачуў, як Азаркевіч у другім пакоі стукаў ботамі.

«Не спіцца яму, — меркаваў Сцяпан Андрэевіч. — Вядома, гэтулькі клопатаў. Куды ж тут да асабістага!»

Раніцаю цішыню ў пасёлку парушыў гультаяваты, ахрыплы голас суседняга сабакі. Развіднелася. Па крывой вуліцы прайшоў чалавек, уткнуўшы нос у падняты каўнер асенняга паліто і цяжка грукаючы падкаванымі ботамі.

Азаркевіч ціхенька, каб не парушыць людскога супакою, выйшаў у сталовую і здзівіўся, угледзеўшы Сцяпана Андрэевіча адзетым.

— Куды вы так рана сабраліся? — спытаўся Азаркевіч.

— Васіль Мікалаевіч! А што, каб мне пад'ехаць у Даўгінава, на цэментны завод? Там жа дырэктарам Мічульскі, з якім разам партызаніў... Быць не можа... чалавек з розумам... нам жа запланаваны цэмент...

— Трэба паспрабаваць... хоць надзей ніякіх... А не скарыстаем грошай, новы козыр таму... Сам нічога не робіць, а другіх чэрніць... Ну, дабяруся я яшчэ да яго!.. — Азаркевіч паглядзеў на газету, якая ляжала на стале.

— Дык адклад не ідзе на лад, — апранаючыся, гаварыў Сцяпан Андрэевіч. — Я яшчэ паспею на цягнік...

Азаркевіч зноў загруз у працы і часта нават забываўся, што трэба паесці. З Аксінняй у яго адносіны не наладжваліся. Ён часам і рады быў бы пагаварыць з ёю, але, калі асталіся сам-насам, у яго з галавы адразу выляталі ўсе падрыхтаваныя загадзя словы, і ён няёмка пытаўся пра што-небудзь будзённае, звычайнае. Ёй, відаць, таксама было няёмка з ім, і яна, паставіўшы на яго столік гладыш з малаком і акрайчык хлеба на вячэру, знарок лажылася раней спаць, каб не сустракацца па вечарах. Ды, па праўдзе кажучы, ён і

прыходзіў позна, а днём яна бачыла яго толькі на рабоце. Аксіння часта думала: «А ўсё ж ён кахае мяне, бо васілёк, як было загадана, прыбіла да яе берага». І Азаркевіч адчуў, што ён кахае Аксінню, а толькі розум падказваў, што ў яго гадах не да твару яму звязвацца з дзяўчом. А тым часам у Аксінню закахаўся малады бязвусы хлопец. Аксінні ён не падабаўся: і ростам быў невялікі, і рабацінне на твары і носе, як хто маку пасеяў, і ў паводзінах з ёю нібы хто яму не толькі рукі, а і язык завязаў. Але дзяўчыне, як бы яна ні была прыбіта горам, заўсёды падабаецца, калі ёсць каму па ёй уздыхаць, і яна не адштурхнула хлопца. Няхай будзе пра запас. А можа, яна паспачувала яму, добра ведаючы па сабе, як пякуча на сэрцы, калі той, каго ты кахаеш, нават не глядзіць у той бок. Гэта, акрамя ўсяго, абражае чалавека.

Аднойчы пад вечар — гэта было ў нядзелю, калі бацька вярнуўся з камандзіроўкі і прывёз некалькі вагонаў цэменту, — Аксіння прахаджвалася з хлопцам перад сваімі вокнамі. Азаркевіч і па выхадных днях сядзеў над чарцяжамі, і Аксіння ўбачыла праз акно яго схіленую постаць. На сэрца ў яе неяк адразу наплыла злосць і крыўда. «Ну, пачакай жа, мядзведзь!» — мімаволі паварушылася думка, і яна знарок прытулілася да хлапца і галасна засмяялася. Азаркевіч узняў галаву, паглядзеў у акно, убачыў гэтыя залёты, і, відаць, работа больш не пайшла. Ён выйшаў на двор. Тады Аксіння развіталася з хлопцам і, не зважаючы на Азаркевіча, хацела прайсці міма яго на ганак. Азаркевіч затрымаў яе за руку і пачаў дакараць, што ніколі не чакаў ад яе такога выбару. Аксіння маўчала, а ў душы смяялася. Яна вырвала руку і пабегла ў кватэру. Ад радасці, круцячыся і падскакваючы, яна некалькі разоў у думках паўтарыла:

«Кахае! Кахае!»

Але яна не падала і знаку, што нешта змянілася, і праз некалькі дзён, калі хлопец прапанаваў зайсці ў хату, яна не пярэчыла. Цяпер не толькі Азаркевіч, але і бацька таксама здзівіўся яе весялосці, і абодвум стала прыкра, калі яна з хлопцам пад руку пайшла на станцыю ў кіно. Азаркевічу таксама захацелася пайсці ў кіно, каб быць поруч з Аксінняй, але ён не пайшоў, хоць і дома нічога не зрабіў. Ён тупаў з кутка ў куток, не знаходзячы сабе месца. «Завязала яна мне вочы не

на жарты, — злавіў сябе на думцы Азаркевіч. — Каб хто раней мне сказаў, што ў такія гады можна так пакахаць дзяўчыну, не паверыў бы таму. А што, калі яна цяпер мяне адштурхне, гэтак, як я яе тады? Калі так, то мне аставацца тут нельга будзе. Пусцім гуту, і ў дарогу...»

Калі Аксіння вярнулася дамоў, бацька знайшоў прычыну, каб выйсці з хаты. Ён бачыў, што Азаркевіч зусім перамяніўся і паміж ім і дзяўчынай павінна адбыцца размова адзін на адзін, без лішніх вачэй. Сцяпан Андрэевіч бачыў, што ў Азаркевіча ў апошні час не клеіцца работа, і дагадваўся аб прычыне, але нічога не гаварыў: калі пойдзе на добры лад, то і без яго абыдзецца, а калі не на лад, дык і ён не паможа. Сцяпан Андрэевіч на дварэ ўгледзеў, што ўсе стрэхі і зямля былі белыя, з комінаў падніманіся шэрыя дымы, быў зазімак.

Людзі, спяшаючыся, ішлі дахаты.

— Што ты... што вы сабе думаеце, Аксіння Сцяпанаўна? — збіваючыся, пытаўся Азаркевіч. — Няўжо вам пара гэты жаўтароты хлапчук?..

— А што вам да таго? — задзёрыста спыталася Аксіння. — Хіба гэта вас кранае?

— Як — што? А такі кранае. Каб вы ведалі, як мне баліць, — прызнаўся Азаркевіч, а потым паправіўся: — Ён жа яшчэ блазнюк... Матчына малако на вуснах не абсохла...

— Не думайце, што толькі вы герой: у яго ран на целе не менш, чым яму год...

— Праўда?

— Але.

— Усё ж... які ён кавалер...

— А мне ён падабаецца... Ён такі добры... Ласкавы...

— Няпраўда! — злосна прагаварыў Азаркевіч. Потым схамянуўся і сказаў іншым тонам: — Аксюша, даруй мне... Я табе прынёс шмат пакут... Але і ты мне адплаціла... Скажы, што па-ранейшаму мяне кахаеш... Маўчыш?.. Значыць, ты мяне па-сапраўднаму не кахала... Тады... тады... пусцім гуту, і ў пуць-дарогу...

Недзе далёка ўпала зорка, яна не даляцела да зямлі і патухла. Азаркевіч і Аксіння ў той вечар доўга гаварылі.

Аксіння не выцерпела і сказала яму ўсю праўду пра хлопца, што ён зусім ёй не падабаецца, але яна,

каб выклікаць у Азаркевіча рэўнасць, з ім гуляла. Азаркевіч прызнаўся ёй у каханні.

— І я цябе, аднаго цябе кахаю, — гаварыла Аксіння. — Няўжо ты гэтага не бачыш?

— Цяпер бачу, — узрадаваўся Азаркевіч.

Сцяпан Андрэевіч вяртаўся дамоў. Ён яшчэ на вуліцы заўважыў, што Азаркевіч з Аксінняй гавораць мірна. Задаволены, што ўсё скончылася добра, бацька паспяшыў у кватэру.

— Авохці! Васіль Мікалаевіч! Чуў я адным вухам, нібы ты кідаеш гуту і некуды збіраешся ехаць? — усміхаючыся, спытаў Кульчыцкі.

— Перадумаў, — адказаў Азаркевіч.

— Добра, — узрадаваўся Сцяпан Андрэевіч.

— А ўсё ж, Аксюша, чаго ты бегла да рэчкі?.. — спытаўся Азаркевіч.

— Каб паглядзець, да якога берага прыб'е васілька... — усміхнулася Аксіння.

— А я падумаў...

— Яшчэ што!.. Хіба мне жыць абрыдала...

І яны весела засмяяліся.

Не пазнаць цяпер стала заводскі пасёлак, фактычна горад. Насупраць галоўнага корпуса зроблена была плошча, узвышаўся помнік Леніну. На захад працягнуўся сквер. На адным баку сквера было заводаўпраўленне. На другім — жылыя дамы, усё ў зелені.

Каля рэчкі быў зроблены парк, пасаджаны дрэвы. Тут ужо былі падрыхтаваны пляцоўкі пад Дом культуры, кіно. Па выхадных днях у парку шмат гуляе народу, яны беражна ставяцца да кожнага дрэва, бо самі для сябе іх садзілі.

Людзі адчувалі сябе гаспадарамі зямлі. Чуюцца песні, жарты, вясёлы смех.

Так з руін і попелу, воляй і розумам людзей, паднялася гута. Яна стала прыгажэйшай за даваенную і шкло вырабляе лепшае. Слава гуты ідзе па ўсёй краіне.

— А цікава, з чаго вы пачалі, аднаўляючы гуту? — звычайна пыталіся ў Васіля Мікалаевіча шматлікія наведвальнікі. — Вялікую вы справу зрабілі...

— Не я зрабіў, а народ, кіруемы партыяй, — звычайна папраўляў Васіль Мікалаевіч. — Я пакорны іх слуга. Не думайце толькі, што гэта лёгка далося, —

вялікае нараджаецца ў пакутах. Вас цікавяць людзі гуты? Першым назаву Сцяпана Андрэевіча Кульчыцкага, старога рабочага, які ўклаў душу ў аднаўленне гуты... Вы хочаце паглядзець, што робіцца на гуце, калі ласка, пройдзем, убачыце...

І людзі ішлі, каб паглядзець, як іладжана ідзе работа на гуце, што можа зрабіць розум чалавека для чалавека, каб яму шчасна жылося.

1945

Ганульчына гора

Чатыры доўгія гады чакала Ганула звароту мужа з вайны. Не было таго дня, каб яна не ўспомніла пра Яўхіма. Марудна цягнуліся дні. Гануля ніколі і нікому не скардзілася на свой лёс (цяжка жанчыне адной гадаваць трое дзяцей!); яна цярпліва пераносіла нястачу і іншых суцяшала. А здаралася ўсялякае — часам не было на стале кавалка хлеба і дзеці перабіваліся на бульбе з саладухаю.

— Гануля ўмее несці крыж пакуты, — казалі пра яе людзі, дзівячыся яе трываламу характару. Яна з малых год прывыкла да працы, у працы яна бачыла шчасце. Гануля была ў бацькоў адной дачкою і, яшчэ будучы дзіцем, памагала маці ў цяжкай сялянскай працы. Ганулі не страшна была аніякая работа, і каб не было яе, дык яна, мусіць бы, горш сябе адчувала. А калі яна працавала, то забывалася на гора, якое было прынесена вайною.

Толькі пяць год пакрасавала Гануля за Яўхімам. За гэты час у іх з'явіліся дзве чарнявыя дзяўчынкі, вельмі падобныя на бацьку. А напярэдадні вайны Гануля адчула пад сэрцам трэцяе дзіця. Белагаловы хлопчык нарадзіўся, калі бацька быў у войску. Дзеці былі ўцехай для маці. Дзеля іх яна не разгінаючыся працавала. Гануля выхоўвала ў дзяцей павагу да бацькі, які недзе змагаецца за іх, каб імі ў жыцці ніхто не панукаў і каб жылі яны ў дастатку. Ва ўяўленні дзяцей іх бацька — герой, дый сама Гануля такім яго бачыла: ён жа з першых дзён вайны быў на фронце.

Гануля і Яўхім па натуры былі маўклівыя і панурыя. Жартуючы, пра іх казалі: «Чорт сем пар лапцей стаптаў, пакуль такую пару сыскаў». Але яны адчувалі сябе добра і жылі ў шчасці і радасці. Яўхім быў заў-

зяты да работы, цягавіты. Яўхімаў бацька некалі меў зямлі — як пані сесці, — у іх да каляд не хапала свайго хлеба, і жылі яны з заработкаў. Дарваўшыся ў калгасе да зямлі, Яўхім працаваў за двух. Пра яго гаварылі: «Яўхім ліпне да працы, як муха да мёду». Дзеці таксама цягнуліся да работы. «Якое, — кажуць, — дрэва, такі і клін, які бацька, такі і сын». Але бацька не вымагаў ад дзяцей працы, наадварот, ён часта гаварыў: «Я не меў маленства, дык няхай хоць дзеці пабачаць... Пагуляйце, яшчэ паспееце напрацавацца... Ваша ўсё наперадзе...»

Гануля часта ўспамінала словы Яўхіма і праганяла дзяцей, калі яны браліся за цяжкую работу. Яўхім быў вельмі акуратным чалавекам; яго ніколі не бачылі расхлістаным, калі ён яшчэ хадзіў у школу, а ўжо будучы бацькам, прывучаў дзяцей да акуратнасці. Помнячы гэта, Гануля глядзела за дзецьмі і сама заўсёды была ў чыстай, хоць часам і палатанай адзежы. Асабліва гэта кінулася ў вочы, калі Савецкая Армія прыйшла; Гануля не толькі па-святочнаму адзелася, але людзі нават угледзелі прышпіленую палявую кветку да вышытай белай кофты. Гануля, якую ў Балатнянцы паважалі як клапатлівую маці, першая паднесла савецкаму воіну букет, а за ёю дзяўчаты засыпалі вызваленцаў кветкамі.

Скончылася вайна, прыходзілі дадому пераможцы. Іх сустракалі жонкі і дзеці, суседзі, імі ганарыліся і плакалі ад радасці. Усюды да іх ставіліся з пашанай, яны былі першымі гасцямі, іх запрашалі сесці ў кут. Шмат у Балатнянцы было мужчын у войску, і большасць з іх ужо вярнулася. І не было ні аднаго з балатнянскіх мужчын (ці то яны былі ў войску або ў партызанах), якія б не былі ўзнагароджаны. А Яўхіма Залескага ўсё не было, дый пісем у апошні час ён не пісаў. Гануля, і кладучыся спаць і ўстаючы, успамінала Яўхіма, з дня на дзень чакаючы яго звароту.

І вось аднойчы, у суботу, цёмнай восеньскай ноччу, вярнуўся Яўхім з паходу. Гануля па ўмоўленаму яшчэ да вайны стуку ў шыбу пазнала, што гэта ён, але ўсё ж спыталася: «Хто-о?» — і пачула блізкі сэрцу голас. Яна хутка адчыніла дзверы і запаліла лямпу. Яўхім адгадаваў вялізныя вусы (гонар салдата!), да таго ж загарэлы абветраны ўсімі вятрамі твар, — зусім змянілася аблічча чалавека. Але карыя вочы былі ўсё тыя ж, яны,

здавалася, усміхаліся. Забілася сэрца ў Ганулі, затрапяталася, як не вырвецца з грудзей. З рук выпаў пачак запалак, забразгацеў. Ганула і не заўважыла, што не прыкруціла кнот, языкі агню пацягнуліся ўверх, пацямнела шкло.

— Яўхімка! — толькі і сказала ўзрадаваная Гануля. Яна цалавала яго ў губы і бровы, вочы і шчокі. — Мой родны!

Яўхім абняў Ганулю, прыцiснуў да грудзей і пацалаваў, потым падняў запалкі і падкруціў кнот у лямпе. Яўхім гладзіў Ганулiны русыя валасы, якія пасмамі аблеглі шыю, і нібы ўспамінаў, ці такія яны былі, калі ён Ганулю пакінуў, паглядзеў у яе адкрытыя сінія вочы, прыціснуў яе да сябе і яшчэ пацалаваў. Трымаючы Ганулiны шорсткія рукі, вымавіў:

— Дарагая мая! Напакутавалася...

Гануля, нібы апамятаўшыся, кінулася распранаць Яўхіма, сцягнула салдацкія боты і падала валёнкі. У хаце было крыху халаднавата, і Яўхім астаўся ў безрукаўніку.

Дзеці спалі. Ганулі прыемна было, як Яўхім угледаўся ў твары дзяцей, а потым асцярожна, каб не разбудзіць, цалаваў іх. Яўхім нават не ўтрымаўся, каб хлопчыка не пакратаць рукою. Ён гладзіў яго попельнага колеру валасы:

— Яўхімка! — шаптаў бацька, ён быў задаволены, што маці назвала сына ў гонар дзеда і яго. — Свісь на дуба! — ён часта без дай прычыны гаварыў гэтыя словы, а таму ў вёсцы гэта была яго мянушка. — Род Яўхімаў існуе! А мая ты Мурашачка, — гэта была яе мянушка ў вёсцы, — якое ты мне прынесла шчасце!

— Яўхімка стары! — задаволеная, турбуючыся каля печы, гаварыла Гануля. — Не будзі Яўхімку малога. — Яна паведаміла: — А каб ты ведаў, татка, які ён смешны. Калі ў яго запытаюць, дзе бацька, дык ён адказвае: юе, ей; гэта значыць — ваюе, герой.

Бацькі радасна засмяяліся.

— А ты што, маці, хочаш рабіць?

— Спяку яечню.

— Не трэба, — гаварыў Яўхім, распакоўваючы рэчы. Ён дастаў падарункі жонцы і дзецям. — Сёння як бог даў, а заўтра... А гэты скрутак, маці, схавай...

— Добра, — узяла скрутак Гануля і палажыла ў

куфэрак. Яе радасці, што прыйшоў муж жывы і здаровы, не было межаў. — А сала, бацька, будзеш есці?

— Свісь на дуба! — пасміхаючыся, гаварыў Яўхім. — Хто гэта з тутэйшых людзей не есць сала, гэта можна сказаць, апірышча сілы, а трываласць ад яго якая. Ого, сала, дый яшчэ твае засолкі! А яго можна есці на поўную губу? Ці, можа, яно ў цябе толькі для закрасы?

— Сёлета ў хаце не зводзілася. А тыя чорныя гады, калі гітлераўцы ўладарылі... Але што казаць... горшае перажылі... каб яно болей не вярнулася...

— Дык у мяне недзе былі дзве чацвярцінкі. Службовыя — у нас называлі.

— Няхай твае на потым... Я для цябе прыпасла «Беларускай застольнай»... Кажуць, ніштаватая на смак і мацунак мае...

— Сапёр любіць мацунак... Неяк, па пояс у ледзяной вадзе, я наводзіў пераправу... Меркаваў, выйду са строю... Падышоў генерал і загадаў даць спірытусу... Цяпнуў гэта я, пайшло цёплае па жываце... І, ці паверыш, не было нават катару...

Ганула нарэзала сала, пакроіла хлеб, паставіла пляшку; яны выпілі па чарцы, па другой і вялі бяседу, пакуль месяц не выглянуў у другое акно, што было ад вуліцы. Ганула расказала, як яна жыла пры фашыстах, часам зацірцы была рада, але не гэта страшна, горш за ўсё, што фашыст здзекаваўся з чалавечай годнасці. «Як настане дзень, — успаміналa Ганула, — дык уся перакалоцішся. Як толькі скажуць: «Немцы!», хапаеш дзяцей — і ў лес. Туды ўсе бягуць: і людзі, і каровы, і коні. Усё жывое ўцякае. І так тры з паловай гады: сёння жывеш і не ведаеш, што з табою будзе заўтра. А немцы выхваляліся сваёй культурай, ломанага гроша яна не варта. У нас немцаў называлі: цывілізаваныя варвары. А яшчэ: людаеды». Яўхім падумаў: «Цяжкі шлях тутэйшай жанчыны, але яна прайшла яго з гонарам». Трэція пеўні праспявалі, калі яны леглі спаць.

Раніцаю Ганула першай прачнулася і адразу ўстала, бо ўжо сонца паднялося і свяціла ў чалеснікі. «Сонца выглянула, — падумала Ганула. — Бабіна лета прыйшло». Ганула шкадавала, што ўвечары больш яна гаварыла, ёй хацелася, каб Яўхім расказаў усё-ўсё, дзе ён быў і што бачыў, як людзі жывуць на свеце. Ганула падышла да лавы. Там ляжала набраклая потам і пра-

кураная махоркай салдацкая гімнасцёрка. Калі Ганулл ўзяла яе ў рукі, дык заўважыла, што на грудзях не тое што якой узнагароды, а нават знаку ніякага не было.

«Вось табе і герой! — прамільгнула думка ў Ганулі. — Відаць, ён блага ваяваў, калі нічым не адзначаны. — А потым усміхнулася: — Толькі таго клопату, добра, што сам жывы і здаровы. Навошта простаму чалавеку слава?»

І ўсё ж у яе запала сумненне — розум гаварыў адно, а сэрца другое. Яна скамячыла гімнасцёрку і кінула пад лаву. Да слёз крыўдна стала: няўжо ён горшы за іншых? Але хіба ж усіх узнагародзіш! Яе непакоіла, як успрымуць гэта дзеці, — яны чакалі бацьку-героя. Колькі ў Балатнянцы гаварылі, што «Свісь на дуба» прыйдзе з вайны ўвесь у ордэнах і медалях. «От будзе гонару, Мурашцы!» — казалі. Выходзіць — ён не ваяваў, а недзе аціраўся. «Як жа тады зразумець, — думала Ганулл, — што ён пісаў: «Нарэшце наша часць дасягнула Мамаевага ўзвышша... Сталінград... уварваліся ў цэнтр горада... горы фрыцаў натрушчылі... Самога Паўлюса ўзялі ў падвале Цэнтральнага універмага з усім яго штабам і бэбахамі... Наш полк узнагароджаны... Пераплыў з двума таварышамі Дняпро, трэці моўчкі пайшоў на дно, але не крыкнуў і гэтым не выдаў нас фашыстам... Атрымаў ад камандавання падзяку... Фарсіравалі Віслу, ідзем у абход Варшавы... Штурмам узялі Берлін...» Ганулл кінула погляд на Яўхіма, ён спакойна спаў. Яна мімаволі зноў падняла гімнасцёрку, пакруціла ў руках, з кішэні пасыпаліся медзякі, якія зазвінелі і, падскокваючы, пакаціліся пад ложак. Ганулл са злосцю кінула гімнасцёрку. Яна дастала чыстую сарочку, касцюм і палажыла на лаве. «Во-о-ой будзе ў мяне па гэтым балець галава, — падумала яна. — Простаму чалавеку не да гонару. От добра, што будзе бацька дзецям». Аднак усё ж рупіла Ганулі даведацца, няўжо такі яе муж быў апошнім чалавекам на вайне, што нават медаля не заслужыў. Яна перавярнула ўсе рэчы і так-такі нічога не знайшла. Ганулл падумала: «Каб ведаў чалавек, дзе ўпадзе, падаслаў бы саломы... Дзецям бы ў вушы не ўводзіла... Ніколі я не думала, што буду па гэтым пакутаваць... Я ж чакала толькі яго... А прыйшоў ён, дык каб яшчэ... А што ж, і простаму чалавеку хочацца мець кавалачак славы!..»

Прачнуўся Яўхім і спытаўся:

— Як у цябе, маці, з дровамі?

— З воз галля ёсць і сухое, але ненасечанае, — суха адказала Ганулял.

— То што ж ты мяне не будзіш? — ён хутка ўстаў і надзеў боты. — А дзе ж мая гімнасцёрка?

— Унь! — паказала Ганулял на лаву.

— Чаму яна там апынулася? — беручы гімнасцёрку, спытаўся Яўхім.

— Брудная, — адказала Ганулял, гледзячы ў другі бок. — От надзявай лепей касцюм.

— Я ад яго адвык.

— Дык прывыкай.

— Эх, потым пераадзенуся.

— Як сабе хочаш.

Яўхім надзеў гімнасцёрку, падперазаўся і збіраўся ісці на двор. Прачнулася старэйшая дзяўчынка, яна пазнала бацьку і кінулася да яго ў абдымкі.

— Ну, добра, дачушка, я толькі маці дроў насяку і прыйду, — Яўхім узяў сякеру і выйшаў. За ноч сцягнула ваду, за рэчкай пабялела трава. У падпаветцы не было парадку, валяліся карчы, якіх жаночыя рукі не маглі рассекчы, на іх шмат было метак ад сякеры. Яўхім некалькі разоў спрытна сакануў, і корч развалўся напалам.

Ганулял дастала з-за коміна карчагі, адкрыла засланку і пачала чыркаць запалку, якая адсырэла і не загаралася.

— Мама, а чаму ў нашага таты няма ніякіх заслуг? — спыталася, як старая, дзяўчынка.

— Бо такі наш тата, — адказала Ганулял, у яе закалаціліся рукі, і патухла запалка. Маці схамянулася і папраўілася: — Салдат шмат, дочухна, усе не могуць быць заслужанымі. А можа, абышлі, і гэта бывае...

Ганулі запытанне дачкі разанула па сэрцы. Не ладзілася ў Ганулі каля печы, перш паляцела качарга, потым пляснулася чапяла, і, нарэшце, бразнулася засланка. У хату, з бярэмем дроў, увайшоў Яўхім. Ён заўважыў, што жонка нечым нездаволена, але падумаў — можа, сырыя дровы.

— От добра, а то ў мяне дровы не гараць, а пішчаць, — захоўваючы ўсхваляванасць, прамовіла Ганулял. Яна хацела выцісніць усмешку, але ў яе нічога не атрымалася.

Падняўся хлопчык, дзіця вялізнымі вачыма глядзела на незнаёмага яму чалавека. Яўхім падышоў да сына і хацеў узяць на рукі. Хлопчык пацёр кулачкамі вочы і скрывіўся.

— Гэта твой бацька, — сказала Ануля.

— Ну, ідзі да мяне, — гаварыў Яўхім, беручы дзіця. Ён спытаўся ў сына: — Дык хто твой бацька?

— Ей, — нясмела адказаў хлопчык.

Бацька зарагатаў, а Ануля адвярнулася да чалесніка, яна не хацела сустрэцца вачыма з мужам, каб не ўпікнуць, што ён дрэнна ваяваў.

«І чаму гэта на свеце так робіцца? — думала Ануля. — Чакала яго, радавалася сустрэчы, а цяпер нездаволена. Чалавеку, мусіць, заўсёды чагосьці не хапае. Добра, што ён прыйшоў, рукі-ногі цэлыя, дык хацелася б яшчэ... Хоць у гэтым няма нічога дрэннага, а чаму мне не пакрасавацца. А простаму чалавеку хіба нічога не трэба для душы? Мы ж цяпер выйшлі ў людзі! Паспрабуй хто сказаць што-небудзь благое пра тутэйшага чалавека, дарма не пройдзе. Народ наш умее шанаваць свабоду».

Хлопчык хутка з бацькам падружыў і ўжо цягаў яго за вусы. Яўхіму, які паглядаў за Ануляй, ясным стала, што ў яе нешта большае, чым нелады каля печы. «А можа, яна нездаволена падарункам, — падумаў Яўхім. — Дык дзе я ёй лепшых вазьму?»

Яўхіму захацелася загаварыць з Ануляй, каб высветліць, у чым справа, але ён не ведаў, з чаго пачаць.

— Ды, кажаш, ва ўсіх у Балатнянцы ўжо ёсць каровы? Добра.

— Добра, але не зусім, — запярэчыла Ануля. Яна дадала: — А калгасны хлеў усё яшчэ пусты. Калі не будзе жывёлы, то не будзе і хлеба.

Яўхім не пазнаваў жонку, у яе адбыліся нейкія змены, якія, ён яшчэ і сам не ўяўляў.

На вуліцы пачулася гамонка, збіралася радня, суседзі.

— Хоць бы пераадзеўся, — перамагаючы боль, гаварыла Ануля. — Сорамна будзе перад людзьмі... Такі ж ты з перамогай вярнуўся... Надзявай, Яўхімка, касцюм...

— Сёння яшчэ пабуду ў вайсковай адзежы, — заявіў Яўхім. — Няхай людзі паглядзяць...

— Няма чым хваліцца, — не вытрымала Гануля, каб не папракнуць яго.

— І чаго ты пстрыкаеш? — загарэўся Яўхім. — Ануч не прывёз? Дык жа я, можа, не ў заработках быў. А грабіць насельніцтва, як тут рабілі «цывілізаваныя» немцы, рука не паднялася...

— Толькі таго клопату — анучы... Будзе ў мяне па іх балець галава...

— Дык чаго цябе дрэнчыць?.. — Яўхім нездаволена паглядзеў на Ганулю і выйшаў у камору, каб пераадзецца, бо ўжо людзі былі на двары.

Збіраўся народ, як на ігрышча. Так у Балатнянцы было заведзена, што кожны лічыў за абавязак наведаць салдата, які вярнуўся з вайны, пагаварыць, пачуць, што цяпер робіцца на свеце, даведацца, як людзі жывуць.

Жартавалі мужчыны:

— Нешта сёння наша Мурашачка спазнілася?

— «Свісь на дуба» з'явіўся.

— Дык аладкі чамусьці не пякуцца?

— Нечым гаспадар не дагадзіў?!

— А такі сёння Гануля не такая, як заўсёды... дзе толькі дзеўся яе спрыт...

— Па вачах бачу, — загаварыў стары, — што ў Ганулі нейкае гора... А пра Ганульчына гора цяжка дазнацца...

— Дровы доўга не ўгараліся, — апраўдвалася Гануля. — Аладкі не пякуцца.

У сенцах пачулася хада Яўхіма. Гануля ўздрыганулася, яна падумала: «Ну чым мае дзеці горшыя за іншых, каб пахваліцца, што іх бацька — герой». Погляды родных і суседзяў былі накіраваны да дзвярэй, адчувалася нейкая ўрачыстая цішыня. Адчыніліся дзверы, Яўхім паклікаў Ганулю і нешта пачаў ёй гаварыць.

— Скрутак? — перапытала Гануля. — І сама не ведаю, куды палажыла. А-а-а. Я меркавала, што там бялізна, і кінула ў куфэрак.

Гануля хутка дастала скрутак і падала Яўхіму. Яна спяшалася ісці ў хату, каб не нагаварыць чаго-небудзь лішняга мужу. Яўхім разгарнуў скрутак. Там былі тры салдацкіх ордэны Славы і некалькі медалёў, якія атрымаў перад самай дэмабілізацыяй і не хацеў надзяваць на старую гімнасцёрку. Гануля вялізнымі здзіў-

ленымі вачыма глядзела на Яўхіма, прайшлася па твары радасная ўсмешка, густа пачырванелі шчокі.

— Даруй мне, Яўхімка, — прызналася ўсхваляваная Ганулля, памагаючы мужу прымацаваць ордэны і медалі, — дрэнна я пра цябе падумала... А мне здалося, што ты быў не сапёрам, а абознікам... І, як часам бывае на вайне, выхваляўся — мы ваявалі!..

— Прызнацца па праўдзе, што і я пра цябе не лепш падумаў, — усміхнуўся Яўхім. — Мне на момант здалося, што ты належыш да тых жанчын, якія бачаць шчасце ў анучах... Выходзіць, колькі мы разам пражылі, а яшчэ добра не ведаем адно аднаго... Недарма кажуць: «Каб чалавека пазнаць, трэба пуд солі з'есці...»

— За вайну ўсе мы іншымі сталі, выраслі...

Яны зайшлі ў хату.

— Ей, — махаў хлопчык ручкамі, — на ію імку...

— Што ён кажа? — спытаўся бацька.

— Герой, вазьмі на рукі Яўхімку, — растлумачыла, пасміхаючыся, маці.

— Ну, свісь на дуба, хадзі! — беручы на рукі сына, гаварыў Яўхім.

— Дык вось яно якое, Ганульчына гора, — сказаў мужчына. — Я-то гляджу, такая гаспадыня, а аладкі не пякуцца, а смажацца.

— І скажы ты, — азваўся барадаты стары, — якія ў нас пайшлі жанчыны... Паспрабуй каторы ў навальніцу ў кустах адседзецца, то цябе і на парог не пусцяць... — Ён падумаў: «Дый пра калгасных кароў яна ўчора праўду сказала... У калгасным хляве ні хваста... трэба нам гэту памылку як найхутчэй выправіць... і пра салдатак...»

Ганулля, завіхаючыся, рыхтавала снеданне. У хаце было поўна гамонкі. Людзі меркавалі, як наладзіць гаспадарку, каб зажыць яшчэ лепей, чымся да вайны.

1946

Сцёпка Вярыга

Разведка выйшла ўжо даўно. Брыгада Каляды падрыхтавалася да паходу, пакінуўшы невялікі атрад для аховы і абслугоўвання часовага аэрадрома. Атрад павінен быў адправіць цяжка параненых на Вялікую зямлю. Каляда апрануў доўгі кажух, дастаў з кабуры наган, пакруціў барабан, праверыўшы, ці ёсць патроны. Потым узяў са стала планшэтку і цераз галаву ўскінуў вузкі раменьчык на правае плячо. Паглядзеўшы кругом, ці не забыўся чаго-небудзь патрэбнага, Каляда хацеў ісці. Але ў гэты час увайшоў ад'ютант. Ён паведаміў, што затрыманы нейкі падазроны хлапец, які не даецца гаварыць і патрабуе, каб яго дапусцілі да самага вышэйшага начальніка. На пытанні, хто ён, адкуль, як яго прозвішча і куды ішоў, — нічога не адказвае.

— Цікава, — прагаварыў Каляда і прысеў на лаўку. — Вядзіце яго сюды.

Камбрыг прыбавіў агню ў газоўцы, дастаў тытунь і стаў рабіць цыгарку, каб на дарогу пакурыць у цяплыні. Увялі хлапца ў падранай шапцы, з-пад якой відаць былі льнянога колеру непадстрыжаныя валасы. Ён вялікімі, напалоханымі вачыма паглядзеў на ўсіх, хто быў у зямлянцы, шмаргануў кірпатым носам, а потым выцер яго рукавом кажуха, які, відаць, быў не з яго плячэй.

— Чый у цябе кажух? — спытаўся Каляда, прыкурваючы ад газоўкі тоўстую цыгарку.

— Бацькаў.

— А хто твой бацька?

— Чалавек, — ухіліўся ад адказу хлапец. — А ты хто?

— Я, — усміхнуўся Каляда, — самы старшы тут начальнік.

— А як тваё прозвішча?
— Каляда.
— Чуў, чуў.
— Ну вось і добра. А як тваё? — усміхаючыся, запытаўся Каляда. Яго зацікавіў хлапец. — Бачыш, я на твае пытанні адказваю, а ты на мае чамусьці не хочаш.
— Цяпер на свеце такое робіцца, што цяжка адрозніць свайго ад чужога, — адказаў хлапец. — У душу чалавека не залезеш...
Камбрыг пераглянуўся з усімі, але не засмяяўся. Ён адчуў, што хлапец гаворыць шчыра. Яму спадабалася пільнасць падлетка.
— Колькі табе год?
— Трынаццаты.
— Нешта ж ты малы на свае гады?
— У нас усе былі не вельмі рослыя.
— Чаму былі, а дзе яны цяпер?
— Цяпер... — хлапец апусціў галаву, плечы яго ўздрыгануліся. У яго навярнуліся слёзы, але ён стрымаў сябе, каб не заплакаць, а толькі цяжка ўздыхнуў. — Цяпер няма.
Каляда ўстаў, кінуў недакураную цыгарку, падышоў да хлапца і ўзяў яго за плячо.
— А боты таксама бацькавы?
— Ага.
— У нас меншых не знойдзецца? — звярнуўся камбрыг да ад'ютанта Капусціна.
— Пашукаем, — хутка адказаў ад'ютант. — У крайнім выпадку можна будзе замяніць... А хлапец, відаць, добрую школу прайшоў.
— Убачыш, які з яго будзе разведчык, — сказаў Каляда, наглядаючы за хлапцом, які касавурыў вочы на планшэтку, з якой праз цэлулоід прасвечвала карта.
— Свае, свае, — узрадаваўся раптам хлапец.
— А па чым ты пазнаў, што свае? — спытаўся Каляда.
— Вунь у вас на карце чырвоны сцяжок, а на ім серп і молат... Паліцай такога знака не паставіць...
— Правільна, мой дарагі, — і Каляда абняў хлапца. — А цяпер ты мне скажаш, хто ты і чаго сюды прыйшоў?
— Скажу, усё скажу... Мяне завуць Сцёпка, я Яўхіма Вярыгі сын, з вёскі Сіроціна...
— Яўхіма Вярыгі? — перапытаў хлапца Каляда.

— Ага. Трыццатага снежня, раніцай...

І хлапец расказаў, як фашысты, калі ўсе яшчэ спалі, наляцелі на вёску Сіроціна. Бацька хлапца, убачыўшы, што вёска акружана, параіў яму паспрабаваць шчасця: «Ану ж, часам удасца праскочыць!», зняў з ног боты і з плячэй кажух, даў гранату, якую выняў з-пад страхі хляўчука, і выправіў у дарогу. Ён наказаў сыну адшукаць Каляду і расказаць яму аб усім. Хлапец папоўз цераз агароды і схаваўся ў лазні. Фашысты лазню падпалілі і пайшлі ў вёску, а ён тым часам адтуль уцёк у хвойнік. Па ім стралялі, але дарэмна. З хвойніку яму ўсё было відаць, што рабілі фашысты. Яны разграбілі ўсё, а вёску і людзей спалілі. Потым фашысты рушылі ў Ліскі і Ногіна. І Сцёпка за імі. Хлапцу хацелася прасачыць, куды яны трымаюць кірунак і што будуць далей рабіць, каб паведаміць пра гэта партызанам...

— Ну і дзе ж яны цяпер? — спытаўся Каляда.

— У Чорным Бродзе.

— Ого, куды павярнулі, — разглядаючы карту, прагаварыў Каляда і спытаўся ў начштаба: — Даўно разведка выйшла?

— Сорак хвілін таму назад, — паглядзеўшы на гадзіннік, адказаў капітан Дабравольскі.

— Пасланць коннікаў, каб накіравалі разведку ў бок вёскі Чорны Брод, — распарадзіўся камбрыг.

— Слухаю, — казырнуў начштаба і выйшаў.

— Ну, а есці хочаш? — спытаўся Каляда ў хлапца і, паглядзеўшы ў бок ад'ютанта, сказаў: — Пашукайце там чаго-небудзь...

— Не трэба, — запярэчыў хлапец, дастаючы з-пад кажуха торбачку. — У мяне ёсць што есці. Мне людзі далі... Частуйцеся!

Каб не пакрыўдзіць хлапца, ад'ютант быў гатоў пачаставацца, але камбрыг адмоўна паківаў галавою:

— Не, не! Еш сам!

— А мне нешта не хочацца...

— Дык збірайся.

— Куды?

— У Чорны Брод, фашыстаў біць.

— Праўда? — у вачах хлапца засвяціліся агеньчыкі. — Тады трэба падсілкавацца, каб дужэйшым быць... Дзядзька, — нясмела прагаварыў хлапец ужо з поўным ротам, — а што, каб вы мяне да сябе ўзялі?

— А мы цябе бяром, разведчыкам будзеш.

— Няўжо? — узрадаваўся хлапец.

— Ага. І залічым на твой баявы рахунак праведзеную табой разведку. Праўда, яна не зусім дакладная...

— Як?! — не згадзіўся хлапец, пакінуўшы есці.

— А так, разведчык павінен выявіць, якія сілы ворага, чым узброены...

— Усё гэта мне вядома. Узброены вінтоўкамі і аўтаматамі, маюць кулямёты і яшчэ нейкія «трубы», а таксама маленькія танкі...

— «Трубы» — мусіць мінамёты, а маленькія танкі — будуць танкеткі. А колькі іх?

— Чаго?

— Танкетак.

— Дзесяць я налічыў спраўных, а адзінаццатая нешта ўсё чмыхала і, не дайшоўшы да Чорнага Броду, зусім спынілася.

— А дзе яны стаяць? — спытаўся начштаба.

— На краю вёскі, каля могілак. Павернуты на ўсход.

— А як ты вызначыў, што яны павернуты на ўсход? — хітра прыжмурыў вока Каляда.

— Я з лесу наглядаў. На кары дрэва, што на поўнач, рос мох, — важна паведаміў Сцёпка. — Мяне татка гэтаму навучыў, ён калісьці служыў у разведцы... Змагаўся супраць Дзянікіна, а потым Пілсудскага...

— Выдатна! — пахваліў начштаба і паглядзеў на гадзіннік. — Дык што ж, мусіць, трэба збірацца ў дарогу?

— Шэсць хвілін у нашым распараджэнні, — сказаў Каляда, таксама паглядзеўшы на гадзіннік. — Пайшлі!

Стаяла такая цемень, што, ідучы па лесе, трэба было ўвесь час асцерагацца, каб не напароцца на што-небудзь і не выкалаць вачэй. На небе не відаць было ніводнай зоркі. Надвор'е памякчэла, але не ўтаймаваліся вятры, якія скуголілі і завывалі. Шумеў лес, спяваючы сваю адвечную песню. А калі выйшлі на поле, дарога яшчэ пагоршала. І ісці пешкі было цяжка, і конна ехаць нязручна. Круціў вецер, дарогу замятала пазёмка.

Сцёпка ехаў без сядла, на невялікім дыхавічным коніку, у якога ходырам хадзілі бакі. Буланы часта перабіраў нагамі і, каб не адстаць ад коней, бег з усіх сіл. На буланым у брыгадзе вазілі ваду, прадукты на кухню, параненых. Летам яго ніколі не путалі, калі выпускалі на пашу, ён заўсёды трымаўся коней, а зімою не прывязвалі, ведаючы, што ён далёка не адыдзецца.

І да харчу ён быў непераборлівы. Яго ўсе кармілі з рук: адзін дасць якую скарынку, другі бульбіну, глядзіш, увечары буланы як гарбуз. Пра буланага хадзілі нават легенды, казалі, напрыклад, што аднойчы павёў яго партызан пасвіць і, прылёгшы, заснуў. Тут пачалася трывога, і нібыта буланы мызай разбудзіў таго партызана.

Не прызвычаены да начных паходаў, стомлены за дзень, Сцёпка, едучы на кані, увесь час пазяхаў, а потым і зусім задрамаў. Буланы спатыкнуўся, і яздок, як камяк, зваліўся ў гурбу снегу. Буланы замітусіўся, заржаў.

— Што здарылася, чаму хлапец адстаў? — павярнуўшыся ў сядле, спытаўся Каляда. Коннікі спыніліся.

— Зараз даведаюся, — казырнуў Капусцін і прышпорыў каня. Пад'ехаўшы, Капусцін саскочыў на снег і здзівіўся: хлапец спаў, а каля яго стаяў буланы. Капусцін раскатурхаў хлапца і загадаў памыцца снегам.

— У чым справа? — спытаўся Каляда ў ад'ютанта, які пад'ехаў першы.

— Заснуў хлапец і зваліўся з каня, — паведаміў Капусцін.

Усе засмяяліся.

— Ну і што, так і спаў? — запытаўся капітан Дабравольскі.

— Няўжо ж, — адказаў Капусцін.

— А буланы што? — пацікавіўся капітан Дабравольскі.

— Ніяк не мог дабудзіцца мызай, дык зубамі за кажух цягаў, — сказаў Капусцін.

Штабнікі зноў засмяяліся.

Ехалі лесам, стала зацішней. Змораныя партызаны замарудзілі крок, штабныя таксама сцішылі коней.

— Як жа ў цябе, Сцёпка, выйшла? — прыпыніў каня Каляда, даючы пад'ехаць ад'ютанту і хлапцу. — Мы тут ваенны савет вядзём, а ты спаць надумаўся. Дый дзе, у чыстым полі.

— Не ведаю, як здарылася, — няёмка сябе адчуваючы, адказаў хлапец.

Штабнікі спешыліся і павялі коней за павады.

— Ты добра ведаеш, як стаіць вёска Чорны Брод? — запытаўся Каляда. — Адкуль, па-твойму, лепей напасці на фашыстаў.

— Ведаю адкуль, — ажывіўся Сцёпка. — Найлепш наступаць з поля.

— Чаму? — сур'ёзна спытаўся капітан Дабравольскі.

— Таму, што яны з лесу чакаюць нападу — туды павернуты танкеткі, — гаварыў Сцёпка. — Яны не дапускаюць думкі, што з тылу нападуць... А мы з поля наскочым...

— З поля цяжэй падысці, — усумніўся Дабравольскі. — А танкеткі хутка можна павярнуць і ў іншы бок...

— Дык што! «Арэшкі», напэўна ў вас ёсць?.. Падпаўзём і закідаем іх...

— Сцёпка слушна гаворыць, — сказаў Каляда. — З поля цяжэй падпаўзці, але вынік можа быць лепшы...

— А як па-твойму, Сцёпка, калі зручней наступаць, — запытаўся капітан Дабравольскі, — у чатыры гадзіны ці ў пяць?

— Вядома, у пяць.

— Чаму?

— На досвітку сон мацнейшы.

— Ты і ў дзве гадзіны добра спіш.

— А ў пяць — яшчэ лепей, тады б мяне не раскатурхалі, прыйшлося б соннага садзіць на каня.

Усе зноў засмяяліся.

— Васцёр! — усміхнуўся Каляда. Ён некаторы час ішоў моўчкі, а потым, звяртаючыся да начальніка штаба, сказаў: — Будзем наступаць з поля. Хлапец як угадаў мой план.

— Для гэтага прыйдзецца рабіць круг.

— Да пяці гадзін паспеем.

— Дазвольце выконваць загад?

— Можна.

Начштаба капітан Дабравольскі лёгка ўскочыў на каня і памчаўся ў галаву калоны, каб пры выхадзе з лесу збочыць і ісці ў абход вёскі Чорны Брод. Начштаба цалкам быў згодзен з планам камбрыга. Ён толькі перасцерагаў прымаць канчатковае рашэнне да атрымання звестак ад разведкі. Капітан Дабравольскі зразумеў камбрыга, які, прымаючы рызыкоўнае рашэнне, хацеў выйграць час. Вялікае значэнне меў факт раптоўнасці нападу. Вагацца больш нельга. Але тое, што так доўга не вярталася разведка, непакоіла начштаба. «Што магло здарыцца? — думаў Дабравольскі. — Чаму яны затрымаліся? Можа, збіліся з дарогі?»

Моўчкі, паволі ішоў Каляда. У яго з'явілася сумненне, ці правільна ён зрабіў, што без даных разведкі, паверыўшы звесткам падлетка, аддаў загад аб наступленні.

— Аб чым вы, дзядзька, гэтак задумаліся? Увесь час маўчыце? — нясмела спытаўся Сцёпка.

— А што, калі фашыстаў не будзе ў Чорным Бродзе? — выказаў сваё сумненне Каляда.

— А куды ж яны маглі дзецца?

— Мог прыйсці ўвечары загад, яны зняліся і паехалі ў другі бок. Шукай тады ветру ў полі. Толькі людзей стамлю дарэмна...

— Фашысты не любяць ноччу ездзіць, — не згадзіўся Сцёпка. — Фашыст, як сцямнее, дык баіцца выйсці з хаты...

Хутка да камбрыга на ўзмыленым кані падскакаў начштаба і далажыў:

— Васіль Арцёмавіч! Прыбыла разведка, даныя Сцёпкі Вярыгі пацверджаны. — І дадаў: — Фашысты сагналі ўсіх сялян вёскі ў пяць крайніх хат, што ад лесу... Людзі там не змясціліся, і шмат хто з мужчын начуе ў гумнах... Каб толькі паспець іх вызваліць...

Каляда ўзняў галаву і таргануў каня за повад.

— Цяпер застаецца адно — у час прыбыць на зыходныя пазіцыі. — І падаў каманду: — Па конях!

Усе селі і памчаліся. Буланы, на якім ехаў Сцёпка, адставаў. Ён час ад часу ржаў, куляўся галопам, але дагнаць астатніх ніяк не мог. Хлапец чуў, як пешыя партызаны, якіх ён абганяў, жартавалі:

— Які сам, такі і конь!

Але Сцёпка не звяртаў на іх увагі. Ён паганяў свайго буланага, мяркуючы ўсё ж дагнаць коннікаў. І вось здарылася такое, чаго падлетак ніяк не чакаў, бо яшчэ не ведаў нораву каня. Раптам пачуўся голас Караткевіча, аднаго з партызан:

— Буланчык! Коська! Куды ты, дурненькі, так прэшся, усё роўна табе іх не дагнаць! На скарынку!

Буланы адразу спыніўся. Сцёпка потырч паляцеў цераз яго галаву. Натапырыўшы вушы, буланы перш паглядзеў на свайго ездака, які выбіраўся са снегу, а потым у бок таго, хто яго паклікаў, і, стрыгучы вушамі, весела заржаў.

— Дыхавічны! Хадзі сюды! — выставіўшы руку, паклікаў буланага Караткевіч. Конік выцягнуў мызу, асцярожна аксамітнымі губамі ўзяў з рукі скарынку і, паволі ідучы, захрумстаў.

— Што ты нарабіў, мог скалечыць чалавека, — напаў на Караткевіча яго сябра Даўгулевіч.

Караткевіч з Даўгулевічам дружбакі з маленства, хоць і заўсёды між сабою спрачаюцца, — калі адзін скажа — белае, дык другі — чорнае. Караткевіч — высокі і тонкі, сутулы, а Даўгулевіч — нізкі і шырокі ў плячах, каржакаваты. Абодва яны радавыя партызаны, добрай душы людзі. Дзе толькі не павернуцца два сябры, там няма суму, заўсёды чутны смех. А ён і ў паходзе, і на прывале патрэбны як паветра.

— Жывы будзе, няхай не страляе варон, — адказаў Караткевіч, а сам усё ж непакоіўся, хоць бы не пабіўся хлапец.

Сцёпка хутка ўстаў, абтрос з кажуха снег, дагнаў буланага, узяў за повад, пацягнуў. Хлапцу хацелася хутчэй адчапіцца ад чалавека, які з яго так злосна пажартаваў. Але буланы не вельмі яго слухаў, ён усё вярнуў мызу, чакаючы яшчэ ласунку.

— Ты хто, адкуль узяўся такі порсткі, яшчэ не паспеў аформіцца партызанам, а ўжо сеў на каня? — спытаўся Караткевіч.

— Хіба не бачыце, чалавек я, чаго вам ад мяне яшчэ трэба, — задзёрыста адказаў Сцёпка.

— Атрымаў, — засмяяўся Даўгулевіч.

— Но-о, — тузануў Сцёпка за повад каня.

— Што ж ты адстаў, разведчыкі даўно паехалі, — Караткевічу хацелася пагаварыць з хлапцом.

— Штабу лепей вядома, каму што рабіць, — азваўся Сцёпка і, паглядзеўшы ў бок Караткевіча, сказаў: — Не затрымлівайце мяне, а то могуць пайсці не па той дарозе.

— Нібы ў начальства карты няма, — падсмейваўся Караткевіч.

— На карце тая дарога не паказана...

Да Сцёпкі падскочыў Капусцін, ведучы збоку засядланага каня. Ад'ютант спытаўся:

— Ты што, зноў заснуў?

— Не-е.

— А чаго ж ты адстаў?

— Вось гэты дзядзька на скарынку спакусіў буланага.

Партызаны весела смяяліся.

— А ты дарогі тут усе ведаеш?

— А як жа!

— Дык кідай свайго барана і садзіся на гэтага каня.

— А мне шкада буланага, — муляўся Сцёпка.

— Камбрыг загадаў неадкладна да яго з'явіцца.

— Ёсць, — неахвотна згадзіўся Сцёпка. Хлапец ніяк не мог сесці на цыбатага сівога каня.

— Падсадзіце яго, хлопцы, — папрасіў Капусцін.

Караткевіч падбег і дапамог падлетку сесці ў сядло.

— Ты на мяне не злуеш? — лагодна спытаўся ён.

— Вядома, не.

...Прыбыўшы на зыходныя рубяжы ў чатыры гадзіны сорак пяць хвілін, брыгада Каляды, не марудзячы, прыняла баявы парадак. Сцёпка адчуваў сябе героем. Ён хадзіў поруч з камбрыгам, выказваў свае меркаванні, адкуль лепей павесці наступленне. У рэзерве заставаўся атрад Залескага. Першымі пайшлі смельчакі з гранатамі і мінамі, каб вывесці са строю танкеткі. Падрыўнікоў прыкрывалі аўтаматчыкі. З групай смельчакоў пайшоў і Сцёпка. Хлапец яшчэ ўвечары, на захадзе сонца, вызначыў, адкуль лепей падысці. Ён паказаў старшаму групы грушу, лявей якой праходзіў яр. Неўзабаве, падковай агінаючы вёску, рушылі астатнія партызаны. Выйшаўшы на ўзгорак, адкуль віднелася вёска Чорны Брод, каля якой праходзіла, вужакай выгінаючыся, рэчка Быстранка, партызаны сцішылі хаду і, нарэшце, залеглі. У вёсцы дзе-нідзе свяціліся агні. Партызанам нейкі час былі відаць сілуэты ўдарнай групы смельчакоў, якія перш ішлі, а потым па адным, па-пластунску, перапаўзлі ўзгорак. Па лагчыне, лявей дзікай грушы, якая служыла арыенцірам, смельчакі зноў пайшлі ва ўвесь рост. Хутка партызаны зніклі ў цемені. Марудна цягнуўся час, гадзінай здавалася хвіліна. Раптам нехта крыкнуў, потым нешта бліснула, абудзіліся сабакі. Неўзабаве пачуліся выбухі, стрэлы, крыкі, усё змяшалася разам. Нарэшце, успыхнуў агонь, гэта гарэла танкетка, закіданая гранатамі.

— Агонь! — скамандаваў Каляда.

Стралялі з вінтовак, аўтаматаў і кулямётаў. Спачатку агню ў адказ не было, але хутка, ашаломленыя раптоўным ударам з тылу, фашысты апамяталіся і пачалі шалёна агрызацца. Яны нават паспрабавалі пайсці ў контратаку.

Пачулася дружнае «ўра!», партызаны падняліся і пайшлі ў атаку. Адначасна ўдарылі з флангаў. Рады фашыстаў дрогнулі, яны ў беспарадку сталі адступаць у бок шашы.

Партызаны ўварваліся ў вёску. Гарэла некалькі хат.

Іх ужо нельга было затушыць, і сяляне кінуліся расцягваць смалістыя бярвенні.

Камбрыг загадаў атраду Залескага праследаваць праціўніка, а астатнім застацца ў Чорным Бродзе, пахаваць забітых партызан, дапамагчы сялянам патушыць пажар.

— Дазвольце далажыць, — падышоўшы з захопленым у баі аўтаматам, запінаючыся, рапартаваў Сцёпка. — Заданне выканана. Танкеткі выведзены са строю, паламаны, пакрышаны. Вунь гараць, як копы сена.

— Чаму гэта ты рапартуеш, а дзе ж старшы групы? — здзівіўся Каляда.

— Ён паранены, загадаў мне вам дакладваць, — паведаміў Сцёпка. — Фашысцкі вартавы, якога старшы групы зваліў і падмяў пад сябе, знізу ўдарыў яго фінкай у жывот... Я не даў фашысту падняцца...

— Ого, малайчына!

— Служу Савецкаму Саюзу! — бойка выгукнуў Сцёпка.

Каляда, як даросламу, пацісвуў руку маладому партызану.

Да Каляды падышла група ўсхваляваных жанчын са слязамі радасці на вачах.

— Родны ты наш, збавіцель, — кінулася да камбрыга старая жанчына. — Ты выратаваў нас ад смерці. Усю ночку калаціліся, чакаючы, што вось-вось усіх... гэтак, як у Сіроціне... і ў іншых вёсках... Не пускайце, саколікі, больш сюды фашыста.

— Пастараемся!

1951

Расцвілі вішні

На многія гектары раскінуўся на правым беразе Дняпра сад калгаса «Будучыня». Як вокам акінуць, зелянелі маладыя дрэўцы антонавак і слуцкіх бэраў, цыганкоў і папяровак, сліў і вішань.

Алёнка Лапцік і Сяргей Беражынскі з сяла Замчышча, дзе змяшчаўся цэнтр калгаса «Будучыня», яшчэ ў школе, калі яна вучылася ў дзевятым, а ён у дзесятым класе, падружылі. Сяргей Алёнцы ні ў чым не пярэчыў, і гэта, відаць, дзяўчыне падабалася. Цяпер Алёнка прыехала з Гродна, дзе яна вучылася на агранома, а Сяргей — з Мінска, з політэхнічнага інстытута, у якім ён скончыў механічны факультэт і быў прызначаны галоўным інжынерам суседняй МТС. Алёнка пасля сканчэння інстытута марыла падацца на Палессе, упэўненая, што і Сяргей за ёю паедзе.

Ужо каторы дзень, як яны былі ў Замчышчы, другія студэнты з першага дня працавалі ў калгасе, а яны ўсё ніяк не маглі налюбавацца адно адным, нагаварыцца. Сяргей не мог нагледзецца на Алёнчыны валасы льнянога колеру, заплеценыя ў дзве тоўстыя касы. Яму падабалася, як дзяўчына, часам забаўляючыся, перакідвала іх з-за спіны на грудзі.

У блакітным небе плавалі пуховыя хмары. Дзьмуў лёгкі ветрык, рабацела рака, а калі выглядала сонца з-за хмар, вада серабрылася.

Папраўляючы свае растрапаныя русыя кучары, Сяргей ішоў следам за Алёнкай і расказваў гісторыю, якая здарылася нядаўна ў іх інстытуце. Адзін на студэнтаў, выпускнік, рашыў кінуць жонку з дзіцем, спасылаючыся на тое, што ў яе толькі сярэдняя адукацыя, а ён як-ніяк інжынер. А між тым, калі муж вучыўся, гэтая жонка карміла, адзявала і абувала яго, яшчэ і

на кішэнныя выдаткі прысылала грошы, на якія ён іншы раз частаваў каханку. І вось у гэтую справу ўмяшалася яго маці, простая жанчына, калгасніца. Яна пісала пісьмы ў арганізацыі інстытута, але не атрымоўвала ніякага адказу. Хто гэта будзе ўмешвацца ў «асабістыя» справы студэнта? Маці не вытрымала і прыехала ў горад. Яна прасіла сына ўзяцца за розум, не кідаць жонку, а памагчы ёй, калі ён ужо так хоча, паступіць у інстытут. Але ён і вухам не вядзе. Тады маці звярнулася да дырэкцыі з просьбай не выдаваць сыну дыплома. «Калі ён такі няўдзячны да жонкі і сям'і, дык гэткі будзе і да дзяржавы», — сказала яна.

Вось студэнты і пачалі спрачацца. Адны гавораць: якая гэта маці, калі яна не спрыяе роднаму сыну, а другія даказваюць, што маці правільна паставілася.

— А як ты лічыш? — спынілася Алёнка.

— Мне думаецца, — гаварыў Сяргей, — што каб маці па-сапраўднаму любіла сына, дык гэтак бы не зрабіла. Яго могуць пазбавіць дыплома.

— А па-мойму, толькі сапраўдная маці гэтак магла зрабіць, — бліснула сінімі вачыма Алёнка і, паволі ідучы, гаварыла: — Мне пра гэтую гісторыю яшчэ ў Гродна расказвалі. — Алёнка скінула павуцінне з ружовай сукенкі. — Жонка таго студэнта хоць і менш адукаваная, але разумнейшая за яго ў некалькі разоў.

— А доказы? — высакамерна спытаў Сяргей. Яго шэрыя вочы сталі круглымі і вялікімі.

— Яна памагала яму, гадавала дзіця і старых бацькоў даглядала... Ён жа круціўся... А хто старых бацькоў і сваіх дзяцей не паважае, той не паважае і сябе... Калі ён, як маці казала, «не возьмецца за розум», дык скруціць сабе галаву!..

— Маці, відаць, таму і стала на абарону нявесткі, што тая паддобрылася.

— Старыя не хацелі, каб ён з ёю жаніўся, бо яна была яшчэ вельмі маладая... Але калі наперакор бацькам сын ажаніўся, дык, значыцца, гаварыла маці, моцна кахаў, а таму, будзь ласкаў, шануй жонку і не сарамаці старых. А ён, як слабавольны чалавек, пагнаўся за першай сустрэчнай, якая падкруцілася... Ёсць яшчэ ў нас такія жанчыны, якія без разбору кідаюцца ў абдымкі мужчынам... У яе ўжо не адзін такі быў... Ёй няма чаго траціць...

— Адкуль ты ведаеш усе гэтыя падрабязнасці?

— Мне ваша студэнтка расказвала...

— Можа, гэта і праўда, — згадзіўся Сяргей. — Маці, канечне, правільна паставілася...

Алёнка толькі глянула на яго, здзівіўшыся, што ён так хутка здаўся, але нічога не сказала. Яны прайшлі далей і селі пад старой яблыняй на беразе ракі. Гэта было любімае месца Алёнкі: адсюль, з узгорка, як на далоні, было ўсё відаць. Але яму не зусім падабалася, што яны тут спыніліся. Хацелася выбраць больш зацішны куток, далей ад людскіх вачэй, ды ён не хацеў пярэчыць.

З правага боку Дняпра ўдалечыні сцяною стаяў сіні бор, а з левага раскінуліся прасторы заліўных сенажацей. На поўдзень ад узвышша, у садзе, радамі стаялі рамачныя вуллі, з паўночнага боку выстраіліся маладыя елкі, пасаджаныя ў два рады.

З сяла паціху ішоў у напрамку да ракі Тодар Маркавіч Радкевіч, былы дваццаціпяцітысячнік. Ён доўгі час быў старшынёю гэтага калгаса, а як пастарэў, стаў садоўнікам. Алёнка з Сяргеем яго не заўважылі, дый ён іх не бачыў, інакш скіраваў бы ўбок.

— Колькі, Алёнка, прайшло часу, як мы з табою падружылі?

— А ўжо, мусіць, пяць год. І яшчэ ні разу не пацалаваліся, — яна прыгадала аднойчы сказаныя ім словы, вочы яе смяяліся.

— Калі дазволіш, дык пацалуемся.

У Алёнкі неяк умомант зарумяніўся твар, у вачах забегалі «чорцікі», хацелася сваволіць.

— А можа, Алёнка, мы прайшлі б далей? Вунь да тых вішань? Тут людзі ходзяць.

Гэта прапанова ёй не спадабалася.

— А ты хіба людзей баішся?

— Людзей я не баюся, але не люблю людской звягі, — сумеўся ён, а потым набраўся храбрасці і дадаў: — І сапраўды, колькі ідзе гаворкі пра наша каханне, а мы... я не магу больш...

— Наша ад нас нікуды не ўцячэ, — ужо сур'ёзна гаварыла Алёнка. — Мне яшчэ цэлы год астаецца вучыцца...

Радкевіч, апынуўшыся ў некалькіх кроках ад маладых людзей, супыніўся, не вытрымаў і кашлянуў. Алёнка з Сяргеем страпянуліся, пачырванелі, абаім стала няёмка. Будны дзень, а яны гуляюць.

— Тодару Маркавічу прывітанне! — выгукнуў Сяргей і папярхнуўся. — Хадзіце да нас!

— А ўжо ж, прыйдзецца, нявыкрутка, — падыходзячы, гаварыў Радкевіч, хітравата пасміхаючыся ў русыя з сівізною вусы. — Хоць дзе двое, там трэці лішні... Але паколькі мой век на сыходзе, дык можна быць спакойным, ножку не падстаўлю...

— Што вы, Тодар Маркавіч, вы яшчэ такі рухавы чалавек, — нараспеў вымавіла Алёнка.

— Дзе там, нявыкрутка. Бранхіяльная астма, каб яе пярун, даймае, — гаварыў, кашляючы, Радкевіч. — Дык ты, Алёнка, яшчэ не запляла валасы ў адну касу? Правільна! Няма куды спяшацца... Абы выскачыць за каго, не штука... Мужчынам што, а жанчынам нявыкрутка...

Яны засмяяліся.

— А як новы старшыня? — хацеў перавесці размову Сяргей.

— Нічога, сталы хлопец, рабочы! — з гордасцю заявіў Радкевіч. — Праўда, пакуль што яму цяжкавата...

— Няхай бы вы аставаліся старшынёй, а ён у намесніні, — гаварыў Сяргей. — Кіраваць такою гаспадаркай...

— Нявыкрутка са здароўем, — уздыхнуў Радкевіч. — Хоць яшчэ пацягнуў бы гадоў некалькі, але дзеці настаялі... А толькі зусім працы не магу кінуць... Не сядзіцца дома, рупіць што-небудзь рабіць... Дык от у садоўнікі падаўся...

— Тодар Маркавіч! — ускінула вачыма Алёнка. — А вы таксама былі рабочым?

— А як жа! — збіраўся ісці Радкевіч. — У Ленінградзе...

— І ў рэвалюцыі прымалі ўдзел? — Алёнка хацела затрымаць Радкевіча. — Цікава!

— Пра рэвалюцыю ўсё ў кніжках расказана. — Сяргей хацеў хутчэй пазбавіцца ад старога.

— Далёка не ўсё, — запярэчыла Алёнка. Яна гатова была цягнуць за язык садоўніка. — А што вы рабілі?

— Царскіх афіцэраў браў на цыгундар, — у старэчых вачах Радкевіча засвяціліся іскаркі. Ён прысеў. — Далі нам бальшавікі вінтоўкі, і мы пайшлі на Неўскі па кватэрах, скрынкамі рэвальверы знаходзілі, кулямёты і нават пушкі (палявыя) выцягвалі з падвалаў...

Але, прызнацца па праўдзе, у першы дзень каб давялося мне стрэліць у беляка, дык была б нявыкрутка... Саромеўся, бачыце, сказаць, што не ўмею страляць... Потым толькі авалодаў справай...

— Тодар Маркавіч! — вочы ў Алёнкі гарэлі ад цікаўнасці. — Раскажыце, як вы сталі бальшавіком?

— А вы нікуды не спяшаецеся? — спытаўся Радкевіч у дзяўчыны, але адрасавана гэта было хлопцу. — Можа, я вам перашкаджаю? Выйшлі пагуляць, а тут сур'ёзныя размовы...

— Прашу вас! — не магла дачакацца Алёнка.

— Што ж, калі так, тады можна, — сказаў Радкевіч. — Упершыню мяне бальшавікі заўважылі, калі Керанскі абвясціў прадаўжэнне вайны да «пераможнага канца». На заводзе быў мітынг. Тысяч дваццаць прысутнічала народу. Меншавікі і эсэры затлумілі галовы рабочым, заклікалі моладзь ствараць добраахвотныя атрады і ісці на фронт. Бальшавікам не давалі гаварыць, нават не дапускалі іх да трыбуны. Бачу, атрымоўваецца нявыкрутка. Тады я ўпершыню ў сваім жыцці, з натоўпу папрасіў слова. Меншавікі і эсэры, што абкружылі трыбуну, мяне прапусцілі. Ну, то і пачаў я іх часаць, даваць нашатыркі, гаварыў (потым сябры ацанілі), як сапраўдны бальшавік, — што Часовы ўрад клянецца ў вернасці царскім дагаворам і абяцае праліць яшчэ гэтулькі народнай крыві, колькі спатрэбіцца для дасягнення «пераможнага канца», што нам, рабочым, не патрэбна гэтая вайна, і мы не пойдзем на фронт біцца за чужыя інтарэсы. Бачаць яны, што атрымалася асечка, не таму, далі слова, каму трэба, і нібы неўзаметку пачалі мяне адціскаць, каб скінуць з трыбуны. Але я моцна ўхапіўся за парэнчу, упіраюся, хочацца сказаць пра ўсё, што набалела, дык не даюць, недавяркі. Адзін нейкі, як цяпер помню, на выгляд плюгавенькі меншавічок, так даў мне ў бок, што ў мяне і дух заняло. Дык я, раззлаваўшыся, наводмаш яму як смальну, то ён і з капытоў далоў. Скончыў я тады сваю прамову словамі: «Далоў вайну!», «Далоў дзесяць міністраў-капіталістаў!», «Уся ўлада Саветам!»

— Здорава! — захапіўся Сяргей, але тут жа замяўся. Яму няёмка стала перад старым.

— Здорава, але не зусім, — успамінаў Радкевіч. — Меншавікі ўсё ж сапхнулі мяне з трыбуны, а навокал іхняя шація-брацыя, сталі штурхаць. Бачу — нявыкрут-

ка, прыйшлося пусціць у ход кулакі, адбівацца нагамі, куды патраплю, і калі адзін нема заенчыў, дык толькі тады расступіліся і далі прайсці. Такім было маё першае публічнае выступленне.

— А што пасля? — пытала ўсхваляваная Алёнка.

— Ну, а ўвечары, — прадаўжаў Радкевіч, — да мяне прыйшоў вядомы бальшавік-падпольшчык Ясноў, я на ўскраіне горада наймаў «вугал»... Ён цікавіўся, з кім я дружу і што чытаю... А я тады чытаў, што пад рукі трапляла... Доўга ў той вечар мы з ім гаварылі, ён параіў мне, што ў першую чаргу трэба прачытаць, і ўвесь час потым накіроўваў мяне, а пасля даў мне рэкамендацыю ў партыю... От як яно ў мяне было...

— Вельмі цікава, — Алёнка крутнула галавою, і косы яе подскочылі.

— Так тады да людзей ставіліся, а ці гэтак мы цяпер робім? — хітравата гаварыў Радкевіч. — Часам каторы гульма гуляе, а каб, скажам, хоць парадай памагчы новаму старшыні, Віктару Трафімавічу Лісоўскаму, як узняць гаспадарку...

— У чый гэта агарод камень? — загарачыўся Сяргей.

— А хоць бы і ў ваш, — усміхнуўся Радкевіч. — Беражынскі, а не хочаце берагчы ні свой гонар, ні другіх... адно, каб самому было добра... часамі сам не ўмею гэтага зрабіць, а з другога буду патрабаваць...

— І, зразумела, у мой, — здагадалася Алёнка.

— У першую чаргу, — сцвердзіў Радкевіч. — Лісоўскі добры арганізатар, але не аграном. Зглуміць палетак пад кукурузай, новай для нас культурай, не штука.

— Чаму ж вы не паможаце? — пачынаў злавацца Сяргей. — Ці, можа, не падабаецца, што вас замянілі...

— Хе, малады чалавек, ходзіце вы ўпацёмку, слухаеце не таго, каго трэба, — прыжмурыў вока Радкевіч. — Калі хочаце ведаць, дык я дамогся таго, каб з нашага ж завода прыслалі мне замену... — Радкевіч, адкашляўшыся, прадоўжыў: — Прыслалі Лісоўскага. Добры хлопец, з галавою, каб яму яшчэ ў дапамогу спадарожніцу з розумам, дык пайшлі б у нас справы. Але ўсё не выбера, пераборлівы надта... — Радкевіч перадыхнуў. — Каб я меў якую крыўду, што мяне замянілі, дык няўжо ж я пайшоў бы ў садаводы... гаворка!.. Але хо-

чацца, каб у нашым калгасе яшчэ развесці вішань... Хораша, як зацвітуць вішні...

— Ну! — усклікнула Алёнка. — Я вам памагу з вішнямі... зраблю прышчэпку...

— А з кукурузай?

— І пра кукурузу раскажу, што ведаю.

— Ты пойдзеш Лісоўскаму памагаць, — насцеражыўся Сяргей, — які цябе абсмяяў... Яшчэ чаго не хапала!..

— Не Лісоўскаму, а калгасу, — крутнула плячмі Алёнка, што азначала: як захачу, так і зраблю.

— Я не дазволю! — выгукнуў Сяргей.

— Уга! — з дакорам глянула на яго Алёнка.

— А што ты за асэсар?! — падняў вочы Радкевіч. — Бачылі вы яго, уласніка... Не адабраю!..

— Як сабе хочаце! — на высокай ноце піснуў Сяргей. — А толькі Алёнка не пойдзе памагаць таму, хто яе надоечы перад усім народам вылаяў...

— Не вылаяў, а пакрытыкаваў, — паправіў яго Радкевіч.

— Усё роўна... Яна на канікулах і мае права адпачыць...

— То хіба Лісоўскі не дае ёй адпачываць?.. Наадварот, спрыяе... А калі спытаўся, як даглядаць кукурузу, дык калі Алёнка ведала, то павінна была сказаць...

— Я ведала, але спяшалася... — Яна вырвала некалькі рамонкаў і круціла ў руках.

— То і атрымала па заслугах...

— Ну, — згадзілася Алёнка, вінавата ўнурыўшы галаву.

У гэты час на матацыкле пад'ехаў Віктар Лісоўскі. Прывітаўшыся, ён устаў з сядзення і расправіў шырокія грудзі. Сіні камбінезон яго быў увесь у пыле. На правай шчацэ прадаўгаватага твару старшыні чырванела барадаўка. Выразна акрэсленая лінія яго рота гаварыла пра тое, што гэты чалавек, калі чаго захоча, таго даможацца. На зямлі ён стаяў цвёрда, і было такое ўражанне, нібы ён урос у яе. Зняўшы кепку і выцершы хустачкаю загарэлы, як бронза, твар, Лісоўскі пяцярнёю загроб уверх цёмна-русыя валасы, павёў праніклівым позіркам і, сустрэўшыся вачыма з Сяргеем, які стаяў ссутуліўшыся, нібы памерыўся з ім сіламі. Звяртаючыся да Радкевіча, Лісоўскі сказаў:

— Гэта ж я, Тодар Маркавіч, спецыяльна заехаў у сад, каб убачыць вас і папрасіць падгледзець некалькі вулляў.

— А навошта?

— Праўленне пастанавіла даць падарункі студэнтам, якія прыехалі на канікулы.

— Усім? — спытаўся Радкевіч.

— Так, — адказаў Лісоўскі. — Тым, якія не працуюць, — трохі менш, няхай ім будзе сорамна.

— Не трэба! — рашуча запярэчыла Алёнка. З яе рук выпалі памятыя кветкі. Яна з дакорам глянула на Сяргея. — Ну!

— Яшчэ выдадзім бацькам авансам пшанічнай мукі і мяса, пусцім ялаўку і парсюка пад нож, — не слухаючы дзяўчыны, гаварыў Лісоўскі.

— Віктар Трафімавіч! — пачырванела Алёнка. — А кукуруза...

— З кукурузай справа высветлена, я ездзіў і пракансультаваўся ў занальнага агранома, — перабіў яе Лісоўскі. Ён сеў на матацыкл, уключыў матор і паехаў на поле. Траскучы гук паволі аддаляўся.

Убаку кружыў каршачок. Вось на яго наляцеў крумкач, пасыпалася пер'е. Над ракою імкліва праносіліся ластаўкі.

Алёнка ўскочыла, на яе вачах былі слёзы. Яна злосна глянула на Сяргея, узмахнула белай у сінія гарошкі хусцінкай і пабегла ў напрамку да сяла.

— Алёнка! — гукнуў Сяргей. — Мы ж збіраліся яшчэ прайсціся ў бор!..

Але Алёнка яго не слухала. Разгублены Сяргей пастаяў, а потым унурыў галаву і паволі пайшоў у адваротным напрамку, да бору. Накрапваў дождж. Радкевіч устаў, паглядзеў на вясёлку і пакандыбаў на пасеку падглядаць пчол, каб зрабіць студэнтам ад калгаса падарункі.

Ужо некалькі дзён Лісоўскі хадзіўануры, нечым нездаволены, нерваваўся. Наглядальны Радкевіч не мог гэтага не заўважыць, але ў чым прычына, не ведаў. «А можа, старшыню абразіла, — думаў сам сабе Радкевіч, — што Алёнка не прыняла ад калгаса мёду, сказаўшы, што яна яго не заслужыла». Ва ўсякім разе ў Радкевіча была патрэба пагаварыць з Лісоўскім, але як да яго падступіцца, каб ён раскрыў душу, выказаў, што яму баліць?

Алёнцы таксама хацелася спаткацца са старшынёю і выказаць усё, што яна думае адносна яго гаспадарання ў калгасе. Яна не падзяляла поглядаў бацькоў: «Калі чалавек усёй душою горнецца да людзей, — дакарала маці, — дык нельга да яго ставіцца спінаю...» На думку Алёнкі, старшыня робіць памылку: трэба падбаць пра калгас, а потым і пра людзей. Нарэшце, што гэта такое — пасылаць ад праўлення падарункі? Нідзе так не робіцца.

Неяк у нядзелю пад вечар, спаткаўшыся на вуліцы з Лісоўскім, Алёнка звярнулася да яго:

— Віктар Трафімавіч! Мне з вамі трэба сур'ёзна пагаварыць.

— Калі ласка. Зойдзем да мяне, а то на вуліцы не зусім зручна абмяркоўваць сур'ёзныя справы.

— Не, лепей пойдзем у праўленне, — запярэчыла Алёнка.

— На жаль, сёння праўленне закрыта, і не ведаю, дзе знайсці вартаўніцу, каб узяць ключы, — сказаў Лісоўскі. — Ды не бойцеся вы зайсці да мяне на кватэру, нічога з вамі не здарыцца.

Дзяўчына хоць неахвотна, але згадзілася зайсці да хлопца ў дом. Будынак быў прасторны: тры пакоі і кухня. Яго Радкевіч на партыйным камітэце завода паабяцаў пабудаваць, і калгаснікі гэта адобрылі. Да прыезду Лісоўскага ў калгас дом ужо быў гатовы.

Сяргей тым часам ішоў да Алёнкі, каб паклікаць яе на вечарынку, якую хлопцы збіраліся рабіць. Убачыўшы Алёнку з Лісоўскім, Сяргей аж затросся ад злосці і подбегам накіраваўся да іх, але дзяўчына з хлопцам ужо ўвайшлі ў кватэру. Нервова круцячы ў пальцах непрыкураную папяросу, тытунь з якой ужо напалову высыпаўся, Сяргей снаваў узад і ўперад каля дома старшыні.

Лісоўскі правёў Алёнку ў кабінет. Там стаяла шафа з кнігамі, пісьмовы стол, канапа і некалькі крэслаў. На сценах, яшчэ не паклееных шпалерамі, віселі партрэт Леніна і некалькі рэпрадукцый з карцін. Жоўтыя бярвенні патрэскаліся, пахла смалою, якая пацеркамі выступіла на пасклюдаваных сценах. На падаконніках стаялі вазоны: кактус, альяс і дрэўца лімона. Алёнка заўважыла, што яны даўно ўжо не паліваліся. У акне білася аб шыбу пчала. Гаспадар асцярожна ўзяў яе за крыльцы і выпусціў у фортку.

— Сядайце, — запрасіў Лісоўскі.
— Дзякую, — Алёнка прысела.
— Слухаю вас, — Лісоўскі дастаў з партабака папяросу. — Не пярэчыце, калі я закуру?
— Вы ў сябе дома, — Алёнка збіралася з думкамі. — Віктар Трафімавіч! Мне думаецца, што вы няправільна гаспадарыце.
— Якія ў вас ёсць падставы так гаварыць? — Лісоўскі абвёў з галавы да ног дзяўчыну.
— Ну-у, — расцягнула Алёнка. Яна сядзела як на іголках. — Што вы лічыце галоўным у сваёй рабоце?
— Клопаты аб людзях, — вонкавы выгляд старшыні быў спакойны, але ўсярэдзіне ўсё гарэла.
— Калі так будзеце гаспадарыць, дык тое, што ваш папярэднік набыў, вы хутка пусціце на вецер, — выпаліла Алёнка. — Радкевіч, нябось, унь пасля вайны як адбудаваўся.
Дзяўчына глянула ў акно — відаць былі вялізныя хлеў і гумно, свіран і сіласная вежа. Пастухі з бляшанымі трубамі за плячыма гналі з пашы нанач кароў, больш за ўсё мясцовай пароды — чырвоных і кастрамскіх-мышастых. Іх сустракалі даяркі ў белых халатах з вёдрамі. Каля цялят круціліся піянеркі, якія любілі іх паіць.
Двор напоўніўся гоманам жанчын, рыканнем кароў. Весела шчабяталі дзяўчынкі.
— Па-першае, пры ўсёй павазе да Радкевіча, не ён пабудаваў, а калгаснікі. Па-другое, калі мы падвядзем трывалую матэрыяльную базу, дык здолеем пабудаваць цагляныя грамадскія будовы, а калгаснікі выбудуюць камяніцы, — Лісоўскі выпусціў дым кольцамі. — Я ўжо бачу Замчышча белакаменным!
— Ну? І ў той жа час, замест таго каб выдаць касцам больш мяса, вы далі студэнтам. Ці не будзе гэта толькі падачкай? Хоць не! Хутчэй за ўсё гэта робіцца для таго, каб задобрыць людзей. Гэта разбазарванне грамадскай уласнасці!..
— Прабачце, але вы, Алёнка, мне нагадваеце дзіцця, якое плакала горкімі слязьмі, калі рэзалі парасят, а потым з замілаваннем ела кумпячок... нават костачкі абсмоктвала...
— Або з мёдам... Што гэта такое? — Алёнка нервова круціла ў руках хусцінку. — Добры гаспадар так не робіць.

— Усё для чалавека, — Лісоўскі на момант задумаўся. — Ды ваш жа бацька і другія, адчуўшы, што аб іх клапоцяцца, будуць працаваць як чэрці! Прызнацца па праўдзе, клапаціцца аб людзях мяне на фронце навучыў камісар Грыбаў, які заўсёды гаварыў: «Перш накармі салдата, а потым патрабуй службы». Паспрабуй, бывала, інтэндант не ўсё выдаць, што палажана салдату, загоніць у трубу... Я паставіў сабе задачу — перш за ўсё ўдосталь накарміць самога хлебароба, а потым як найболей даць прадуктаў гораду. Гэта ў мяне галоўнае!

Пад вокнамі ўжо не хадзіў, амаль бегаў Сяргей, яго даўно заўважылі, зразумелі, у чым справа, але спрэчка працягвалася.

— Некаторыя вас хваляць, але якая цана ўсёй гэтай славе?

— Хваляць?

— Ну. Толькі не ўсе. Што гэта такое: па званку выходзіць на работу? Гэта ж, можа, не завод!

— Работы многа.

— Я думаю, гэтулькі льну насеялі! — Алёнка падышла да самага галоўнага. — Не падумайце толькі, што я супроць гэтай культуры, наадварот, а толькі ўсё трэба рабіць з розумам. Па-першае, лён вельмі спустошае поле — забірае з глебы многа вапны і калія. Гэта ў будучым годзе дасць аб сабе знаць, бо ў вас не хопіць угнаення, каб аднавіць урадлівасць, па-другое, гэта самая працаёмкая культура. Я падлічыла, у калгасе няма сілы.

— Дрэнна ўмееце лічыць...

— Людзі круглы год дзень у дзень ідуць на работу, дысцыпліна...

— Гультаям гэта цяжка, у нас ёсць яшчэ такія, а сумленным людзям хоць бы што... Добра кажа ваш бацька: «Калі я працую, братачка, я жыву»... А праца ўзвялічвае чалавека, робіць яго высакародным. Усе веснавыя работы акуратна зроблены, спадзяемся, што...

— Куранят восенню падлічваюць...

— Ага, добра, што ўспомнілі куранят. Дзіўная рэч, няма адгону ад каршакоў і груганоў, знікае пародзістая птушка... Калі будзе так, сапраўды, увосень шмат не далічым...

Сяргей не вытрымаў і пастукаў у шыбу. Лісоўскі

адчыніў акно. У пакой уварвалася музыка. Ігралі польку, асабліва вылучаўся бубен.

— Алёнка! — гукнуў Сяргей. — Доўга цябе чакаць? Пойдзем на вечарынку!

— Ну! Я хутка! — Алёнка паглядзела на Лісоўскага і сумелася. Вочы ў яго хоць і былі задуменныя, але добрыя і, здавалася, смяяліся. — Чаго вы так на мяне глядзіце?

— Я дзіўлюся, адкуль у вас такі настрой, ці вы яго з інстытута сюды прывезлі, ці тут набраліся. Але ад каго? Пэўна, ад Сяргея Беражынскага?

— Што вы да яго маеце?

— Я чалавека ацэньваю па тым, як ён ставіцца да работы. Сяргея не цікавіць ніякая работа, значыць, чалавек з гнільцой... А мяркуе, што ён — пуп зямлі. Адным словам, па-мойму, Сяргей з адсталымі поглядамі...

— Паглядзім, як вы з вашымі перадавымі поглядамі пляснецеся ў лужыну, — перабіла Алёнка, хутка выходзячы. — Бывайце.

— А можа, да пабачэння! — паправіў Лісоўскі.

Алёнка нічога не адказала. Яна прамільгнула каля адчыненага акна і знікла.

Курачы папяросу за папяросай, Лісоўскі хадзіў па кабінеце, потым сеў на канапе, задумаўся. «Няўжо я такі даў маху, што дзяўчына ўзняла такі вэрхал, — думаў сам сабе ён. — Дый, напэўна, яна яшчэ не ўсё выказала: нарачоны пад вокнамі маячыў». Лісоўскі прыгадаў сваю работу ў калгасе з першага дня. Пачаў ён з таго, што сказаў: «Вы пасля вайны многа зрабілі, але маглі зрабіць яшчэ больш, каб была наладжана працоўная дысцыпліна».

Галоўная задача, якую Лісоўскі паставіў перад калгаснікамі, — падняцце ўраджайнасці. І гэта хоць з вялікімі цяжкасцямі, але выконваецца. Азімае летась пасеялі па ўсіх правілах, людзі гаварылі, што за іх памяць яшчэ ніколі не вывозілі на поле гэтулькі ўгнаенняў. І яно, нябось, сказала аб сабе: азімае вышэй чалавечага росту. А сёлета з ярынай яшчэ лепей выйшла, ні аднаго кавалка зямлі не засеяна без угнаенняў і па ўсіх правілах агратэхнікі, — гэта таксама дасць свае вынікі. Шмат ільну і канапель пасеяна? Дык жа гэтае пытанне абмяркоўвалася не толькі на праўленні, але і на сходзе калгаснікаў. Зноў жа з дысцыплінай —

выходзіць на работу па званку — прапанова калгасніка Ручніка, адобраная сходам. А працаваць круглы год, каб не было перабояў, выказаў думку бацька Алёнкі. «Калі будзем рабіць, браткі, — гаварыў стары Лапцік, — дык будзем і мець». То ў чым тады справа? Людзі? Дык я не толькі сказаў, што сэнс маёй работы ў дабрабыце калгаса, клопатах пра людзей, але гэта і раблю. Мой прынцып: усё для чалавека, каб яму шчасна жылося. Але чалавека-працаўніка, які ўсяго сябе аддае калектыўнай гаспадарцы. «Пачакай, пачакай! — прамільгнула ў яго думка. — Дык гэта ж я прапанаваў вызваліць ад абавязкаў намесніка старшыні бацьку Сяргея. Яшчэ ён крычаў: «Не маеце права, я наменклатурны работнік!» Я тады адказаў: «Не трэба нам макулатуры!» А ён жа да аб'яднання працаваў у калгасе «Прамень» старшынёю і дабіў яго да ручкі. А калі стары Беражынскі адмовіўся ісці на работу радавым калгаснікам, на сходзе я паставіў пытанне аб яго выключэнні з калгаса. Дык вунь адкуль ветрык дзьме! Але дзіўная рэч, дзяўчына нагаварыла гэтулькі ўсяго ўсякага, і няма на яе ніякай крыўды. Што б гэта магло значыць?.. А вось Сяргей — гэта зусім іншая справа. Летась, яшчэ студэнтам, не пайшоў на работу ў калгас, а цяпер збівае Алёнку. Бацькам грошай ні капейкі не дае, тыя збіраюцца ў суд падаваць. На рабоце ўсіх павучае, хоць і не мае для гэтага даных».

У сяле іграла музыка, ды толькі цяпер Лісоўскі яе не чуў. Не пачуў ён таксама, як да яго зайшоў Радкевіч, і толькі калі той кашлянуў у парозе, старшыня нібы прахапіўся ад сну.

— Заходзьце, заходзьце! — запрашаў старога Лісоўскі. — Вельмі добра, што вы прыйшлі. Сядайце!

— Што з табою, Віктар Трафімавіч, ты на сябе не падобны, — занепакоіўся Радкевіч.

— Цяжка мне, Тодар Маркавіч, — прызнаўся Лісоўскі.

— Жаніцца трэба, от што! — Радкевіч падняў галаву. — Павуцінне ў кутку завялося...

— Вы ўсё заўважыце, — сказаў Лісоўскі, дадаўшы: — Не той узрост, каб абы жаніцца, а падыходзячай пакуль не бачу.

— Уг-га! Пашукаўшы, можна знайсці...

— Ох, як цяжка мне, — паўтарыў Лісоўскі, — кругом абстрэл.

— Які абстрэл? — здзівіўся Радкевіч.

— Людзі незадаволены.

— Гледзячы якія людзі. Калі такія, як стары Беражынскі (макулатуршчык), дык плюнь і нагою разатры! Усім не ўнаровіш, дый ніколі не трэба гэтага рабіць, інакшай апынешся ў хвасце. Няўжо цябе так усхвалявала заява Беражынскага?

— Якая заява?

— А хіба з табою ў райкоме не гаварылі пра яе?

— Не.

— Значыць, згадзіліся са мною.

— А ў чым справа?

— Праз паўгода надумаўся ўзняць пытанне, мусіць, сын падбухторыў, нібы ты на сходзе ўсіх наменклатурных працаўнікоў назваў макулатурнымі. Запыталі ў мяне, ці было гэтак? Я сказаў, што не, гэта датычылася яго. А ад сябе дадаў, што часцей трэба праз рэшата прасейваць: «наменклатуру», каб сапраўды адсейваць «макулатуру», людзей, падобных да Беражынскага. Ён нечым мне нагадвае крумкача, а сын — увішнага каршачка, якія так і наровяць, каб дзе што ўхапіць.

— Скажыце, няўжо і вам так цяжка было пачынаць працаваць у вёсцы?

— Доўгая песня...

— А ўсё ж...

— Ты вось сказаў пра абстрэл, маючы на ўвазе старога Беражынскага, дык гэта дробязь, — успамінаў Радкевіч. — Узяць хоць бы наша сяло Замчышча, я тут праводзіў калектывізацыю. Некалькі месяцаў спатрэбілася, пакуль арганізаваў калгас. А як было? Нарэшце людзі згадзіліся — навокал ужо былі калгасы, — што аб'яднаюць гаспадаркі, дык нявыкрутка, ніхто не хоча запісвацца першым. Тады вырашылі па кругу распісацца, каб не было відаць, хто першы і хто апошні. Ну, няхай будзе так. Пасля трэціх пеўняў разышліся. Стомлены, але задаволены, што нарэшце пайшла справа, іду дамоў. Раптам стрэл, мяне як агнём апякло.

— Сапраўдны стрэл?

— А ты думаў які, з абрэза...

— Кулак страляў?

— Няўжо ж. Гірс такі быў у Замчышчы, свіньмі гандляваў. Даўгавата прыйшлося мне ў пасцелі пакачацца.

— А як паводзіў сябе Беражынскі?

— Гэтак, як можа сябе паводзіць слабавольны чалавек. Усё спасылаўся на жонку; ён ірвецца ў калгас, але кабета муляецца. А тымчасове апошнім падышоў да стала і пакуль распісаўся, дык абліўся потам. Калі хочаш ведаць, дык Беражынскі свайму роднаму бацьку есці шкадаваў, карміў старога асобна...

— А чаму вы асталіся ў Замчышчы, а не ў другім якім-небудзь месцы?

— Гэта быў самы цяжкі калгас, ніхто не хацеў сюды ісці працаваць старшынёю, а мне ён стаў дарагі, бо каштаваў крыві. Захацелася вывесці людзей з глухамані на светлы прастор. Адсюль і назва калгаса «Будучыня».

— Баюся я, Тодар Маркавіч, каб мне не растрэсці тое, што вы набылі! — унурыў галаву Лісоўскі.

— Яшчэ што! — рашуча запярэчыў Радкевіч. — Ты правільна і, прызнацца па праўдзе, лепей за мяне вядзеш гаспадарку. Пасля вайны ў мяне была нявыкрутка, трэба было адбудаваць хлявы, свірны і іншыя грамадскія будовы, а таму часам калгасніку мала чаго аставалася выдаваць... У нас людзі вялікага сэрца і чыстай душы... доўга цярпелі і ўсё спадзяваліся на лепшае... Да таго ж аднойчы я злавіў сябе на думцы, што часта вяртаюся да мінулага, вось тады я і паставіў пытанне аб новым старшыні... А ты глядзіш наперад... з твайго боку такая вялікая ўвага да чалавека, гэтага не схаваеш... Прызнацца па праўдзе, пры табе і я памаладзеў, хочацца жыць, працаваць, убачыць наш калгас, як ты кажаш, белакаменным...

— Дысцыпліна некаторых палохае.

— Сумленнаму калгасніку дысцыпліна не страшна, а для абібокаў... хоць і яны заварушыліся... Я на некаторых ужо махнуў рукою. Людзі, бывала, ідуць на жніво, а яны ў ягады. А ты і такіх прымусіў працаваць. Гэта вялікае дасягненне! — Радкевіч раптам перамяніў тон. — А ўрэшце я не разумею твайго сённяшняга настрою... Няўжо засумаваў па праспекце, па выгадным жыцці? Дык трэба тут яго зрабіць такім жа... Я веру ў твае планы, ты даможашся большага, чым я... для гэтага ёсць усе магчымасці... А можа, пакахаў якую дзяўчыну, а яна адмовіла ва ўзаемнасці? — усміхнуўся Радкевіч.

— Не.

— І не маеш нікога на воку?

— Што з таго, калі...
— А я думаю, у яе нешта робіцца на душы...
— У каго? — падняў галаву Лісоўскі.
— У Алёнкі...
— Дык жа яна з Сяргеем ужо даўно любіцца...
— Па ўсім відно, што не надта... Сяргей па бацьку пайшоў, таксама слабавольны... і такі ж прагны... А такой дзяўчыне, як Алёнка Лапцік, хоць ёй даўно час змяніць прозвішча на якую-небудзь Чаравічкіну або Чаравічак, патрэбен моцны чалавек, на якога можна абаперціся ў жыцці... і з чыстаю душою...
— Адкуль вы ўсё гэта ўзялі?
— А скажы, табе Алёнка падабаецца? — адказаў пытаннем на пытанне Радкевіч.
— Вельмі ўжо яна нейкая порсткая, — ухіліўся ад адказу Лісоўскі.
— Гэта ад лішку энергіі, — гаварыў Радкевіч. — У такім узросце людзям здаецца, што яны ўсё ведаюць, разумнейшыя за другіх, самыя перадавыя і самыя справядлівыя. Ёй жа хацелася мёду, якая гэта дзяўчына не любіць салодкага, але гонар не дазволіў прыняць «падачку»... Яна і астатняе адправіла б, каб была дома, а ўсё з-за кукурузы... Сумленне мучыла, што не сказала, як даглядаць... Спяшалася, бачыш, патанцаваць... Не трэба за гэта на яе крыўдаваць...
— А чаму вы думаеце, што яна не надта любіць Сяргея? Чаго ж яны заўсёды разам ходзяць?
— І нядаўна я іх бачыў удваіх, але як? Ён, унурыўшыся, ішоў наперадзе, нібы яна яго гнала. А ў яе на твары такі выраз, нібы перад ёю не чалавек, а цяля. Значыць, нейкая нявыкрутка, — Радкевіч успамінаў. — Ага, яна дакарала: «І чаго ты ходзіш у хвост за мною? І навошта табе канечне было сланяцца пад вокнамі? Пасеш мяне, ці што? Няўжо ж ты забароніш мне заходзіць да людзей у хату!» А ў каго яна была, дык я не ведаю.
— У мяне.
— О-о-о, дык у цябе ўжо наладжан кантакт.
— Ніякага. Наадварот, разышліся ва ўсім.
— То, можа, яшчэ сыдзецеся, — Радкевіч памаўчаў. — Тым больш што бацьку Алёнкі не падабаецца яе дружба з Сяргеем... Стары цярпець не можа Беражынскіх...

— Чаму?

— І Лапцік і Бяражынскі да ўступлення ў калгас былі сераднякамі... Лапцік таксама хістаўся, але потым зусім перамяніўся, з першага дня пайшоў на работу ў калгас і ўвесь час сумленна працуе... А Беражынскі ўсё хітруе. Перш пакінуў жонку ў калгасе, а сам падаўся працаваць у смалярню, пасля нейкім чынам пралез у старшыні, нарэшце, пасля аб'яднання калгасаў крыкуны з «Праменя», хоць я і пярэчыў, падсунулі яго да мяне ў намеснікі...

— Ну, і памагаў ён вам?

— Як кашаль хваробе, — Радкевіч зрабіў паўзу. — Дык ведаеш, чаго я да цябе зайшоў?

— Не.

— Скажы, ты сёння абедаў?

— А як жа!

— Заўсёды ўдаецца паесці?

— Як калі.

— То мая старая не пакідае дзяўбці, каб да таго часу, пакуль ты сабе знойдзеш гаспадыню, у нас жыў. Паглядзі ў люстэрка, на каго ты падобны. Нос завастрыўся, твар змізарнеў, так ты доўга не пацягнеш. А ўсё з-за сваёй упартасці.

— А хіба вашы ніхто не прыедуць у госці?

— Чакаю старэйшага, доктара. Прызнацца, паскардзіўся, што ўдушша даймае, прасіў, каб абавязкова заглянуў хоць на пару тыдняў «падлячыць». Можа, хіба гэта падзейнічае?

— Дык самі бачыце, што не выпадае мне да вас пераходзіць.

— Тады хоць у нас сталуйся, а спаць можаш сабе дома.

— Добра, дзякую, пагляджу.

— Тады дабранач! — Радкевіч устаў і хацеў ісці.

— І я з вамі прайдуся!

Лісоўскі зачыніў акно і за адным скрыпам выйшаў са старым. Чулася музыка. Яны прайшлі да клуба. Унутры танцавала моладзь, а на дварэ круціліся падшывальцы. Яны перадалі, што ідуць былы і цяперашні старшыня. Весялей зайгралі музыкі.

— А як з вішнямі? — успомніў Лісоўскі.

— З вішнямі пайшло на лад, Алёнка памагае, — адказаў Радкевіч. — Зацвітуць вішні...

— Алёнка ўсё ж пайшла на работу?

— Пайшла, не ўтрымаў яе Сяргей...

— Віктар Трафімавіч! Тодар Маркавіч! — чуліся вясёлыя галасы моладзі. — Хадзіце да нас, патанцуеце!

— А як жа, толькі мне з вамі выдрынгваць, — усміхнуўся Радкевіч. — Хоць пагляджу, як вы танцуеце, а мне нявыкрутка...

Яны зайшлі ў клуб. Сяргей заўзята біў у бубен, відаць, ён нечым быў незадаволены, а ўбачыўшы Радкевіча з Лісоўскім, пабялеў і зусім збіўся з рытму. Да яго падбег юнак. Сяргей, мусіць, на развітанне са злосцю ўдарыў па талерцы, яна жаласна зазвінела. Алёнка стаяла ўбаку і не танцавала. Пасля невялікага перапынку музыкі зайгралі вальс, дзяўчаты запрашалі хлопцаў на танец. Алёнка смела падбегла да Лісоўскага і пацягнула яго танцаваць. Хлопец быў не ў настроі, але, каб не пакрыўдзіць дзяўчыну, згадзіўся.

— Вы на мяне не злуеце? — танцуючы, спыталася Алёнка.

— А хіба можна на вас злаваць? Малому заўсёды дарогу саступлю, — сказаў Лісоўскі.

— Які вы ўсё ж упарты!..

— О, так!

Сяргей закурыў і, не зводзячы вачэй, сачыў за імі. Задумаўшыся, ён узяў у рот не тым канцом папяросу, з горычы кінуў яе ў адчыненае акно і выйшаў на двор. Адтуль з цемені наглядаў ён за танцорамі, злуючы на сябе і на ўвесь свет. Радкевіч пастаяў трохі, паглядзеў, пацешыўся з моладзі і выйшаў, каб ісці дадому. Яму тут не было чаго рабіць. Праз некаторы час Сяргей, у знак пратэсту — нічым іншым ён не мог даняць Алёнку, — пайшоў дахаты.

...Алёнка за канікулы зрабіла гэтулькі прышчэпак, што хапіла б для некалькіх калгасаў. Але Радкевіч запэўніў яе, што мала будзе нават для таго, каб насадзіць у садзе і абсадзіць дарогі вішнямі. Гэта была яго запаветная мара. Алёнка была на раздарожжы, з Сяргеем у яе пачаліся нелады, асабліва пасля таго, як яна пайшла на работу ў калгас. А з Лісоўскім не наладжваліся сяброўскія адносіны, часта паміж імі ішла перапалка. Лісоўскі больш спрактыкаваны ў жыцці, але Алёнка лепш тэарэтычна падрыхтавана. Адчуўшы гэта, Лісоўскі засеў за кнігі, а Алёнка ўзялася за працу ў калгасе. Хлопец з дзяўчынаю рэдка сустракаліся,

а пры спатканні абавязкова спрачаліся і гаварылі адно аднаму колкасці. Часам такія спрэчкі узнікалі, што, як кажуць, аж іскры ляцелі. Бачачы гэта, Радкевіч махнуў рукою: «Нічога, мусіць, у іх не выйдзе». Сяргей хоць і заўважыў, што Алёнка пахаладзела, але не траціў надзеі. Алёнка яго ўсё яшчэ канчаткова не адкідала, хоць часамі і можна было ад яе пачуць: «Мне сумна з табою!» Тады пакрыўджаны Сяргей па некалькі дзён увечары не выходзіў на вуліцу, але потым не вытрымліваў і зноў ішоў да дзяўчыны.

— Ці не спадабаўся табе хто другі? — неяк ідучы з Алёнкай па садзе, спытаў Сяргей. — Можа, Лісоўскі?

— А ён хлопец не благі, з размахам, — адказала Алёнка. — Хоць з характарам... Надумаўся — зрабіў... У заўтра глядзіць...

— Эт, які там размах, прыйшоў на ўсё гатовае.

— Паглядзім, як ты размахнешся... Ільноцерабілку не здолеў адрамантаваць...

— Бо не хацеў...

— Ведаю... — Алёнка памаўчала. — А чаму бацькоў крыўдзіш, ні капейкі не даеш?

— Для цябе збіраю грошы.

Дзяўчына пранізала яго вачыма і накіравалася проста да садоўніка, які тупаў каля пчол. Хлопец прайшоў за ёю ўслед некалькі крокаў, а потым павярнуў назад і пайшоў у сяло.

Працуючы ў садзе, Алёнка адпачывала душою. Гэта лета было ёй добраю школай. Ад Радкевіча яна даведалася шмат цікавага як з часоў грамадзянскай вайны, так і вайны з фашыстамі. Але самым галоўным, што дало ёй знаёмства з садоўнікам, гэта разбірацца ў людзях. Яна цвёрда і канчаткова прыйшла да вываду, што людзі, падобныя да Сяргея, якія так ставяцца да сваіх бацькоў, не створаць шчаслівай сям'і. Ад Радкевіча яна чэрпала народную мудрасць. Неяк ён сказаў: «Моцны целам пераможа аднаго, моцны розумам — тысячы»; гэтыя простыя словы здзівілі яе сваёй пераканаўчасцю. Раней яна не магла налюбавацца атлетычнай фігурай Сяргея, а цяпер не хацелася зусім яго бачыць.

Усё часцей Алёнка прыгадвала Лісоўскага. Яна сэрцам адчула, што пакахала яго. З кожным днём ёй станавілася цяжэй. Невядомае дзяўчыне дагэтуль па-

чуццё раптам праявілася бурна, кіпуча. Яна злавіла сябе на думцы, што ёй хацелася б пасля заканчэння інстытута абавязкова астацца працаваць у сваім калгасе, быць разам з гэтым неспакойным чалавекам. Да гэтага часу яна марыла пра калгас дзе-небудзь на Палессі. Там ёсць магчымасць разгарнуцца, паказаць, на што здольна жанчына. Сяргей згодны быў паехаць за ёю ў любое месца.

Алёнцы падабалася пахадзіць па полі, палюбавацца, як расце ярына, азімае, але яна яшчэ не была на тым палетку, дзе пасеяны лён, яе галоўны саюзнік супраць Лісоўскага. І вось аднойчы дзяўчына завітала туды. Лён ужо зацвіў, калыхаўся, як сіняе мора. На славу вырас лён-даўгунец, ад яго нельга было адвесці вачэй. Ёй прыгадаліся словы любімага з маленства паэта:

Ой, лянок, лянок мой чысты,
Валакністы, залацісты!

Дзяўчына адчула, нібы яе сэрца пранізала страла. А калі яна вярталася дадому, дык усю дарогу Лісоўскі не выходзіў з яе галавы.

Пад вечар Алёнка, зайшоўшы ў сад, убачыла там Радкевіча. Ён глянуў на дзяўчыну і спытаўся, што за трывога ў яе на душы. Алёнка прызналася старому, як бацьку, што пакахала Лісоўскага, але чамусьці баіцца гэтага кахання.

— А вы, Алёнка, спаткаліся б з ім, пагаварылі, — сказаў стары.

— Не, не! — замахала рукамі дзяўчына.

На гэтым размова Алёнкі з Радкевічам абарвалася. Чамусьці развітаўшыся са старым, дзяўчына ледзь не подбегам памчалася ў сяло, а на другі дзень раніцай пайшла на станцыю. Бацькі здзівіліся, што дачка, не дачакаўшыся канца канікул, раптам абвясціла, што ў яе ёсць неадкладныя справы ў інстытуце, і выехала ў горад.

Праз некаторы час у Радкевіча з бацькам Алёнкі адбылася размова.

— Дзе ж дачка пасля сканчэння інстытута мяркуе працаваць? — пытаў Радкевіч.

— Нібы на Палессі...

— А чаму б ёй не прыехаць да нас?

— Мы са старою яе ўгаворвалі і прасілі, братачка,

дык не даецца нават гаварыць. «Не хачу, — кажа, — быць другарадным працаўніком».

— Як гэта?

— А так, кажа, хто б у нас ні быў аграномам, то старшыня будзе даваць тон.

— Дык гэтак і трэба, на тое ён кіраўнік.

— То і я ёй, братачка, гэтак сказаў.

— А яна што?

— «У калгасе «Будучыня», — гаворыць, — мне няма чаго рабіць». А толькі, братачка, нешта тут другое, а што, дык ніяк не можам са старой раскусіць...

Пасля ад'езду Алёнкі Лісоўскі доўгі час хадзіў пануры, нерваваўся, вельмі перажываў яе незразумелы ўчынак. Яна выехала, нават не развітаўшыся і не пакінуўшы ніякай запіскі. «Чым я гэтак яе ўгнявіў? — разважаў Лісоўскі, ідучы паглядзець лён. — Няўжо тым, што не згадзіўся з яе поглядам? І не згаджуся! Такі лён зарадзіў, каб толькі ў пару ўбраць, дык ого, які будзе даход. Сама меней дамо грашыма калгаснікам па пятнаццаць рублёў на працадзень». Лён ужо даўно адцвіў, зялёныя буйныя галоўкі пачыналі рыжэць, перашэптваліся на ветры. Лашчыў вока даўгунец, або, як тут яго звалі, растун. Паступова яго думкамі авалодала Алёнка... З ёю было пра што пагаварыць, паспрачацца, памарыць пра будучыню. З такою не засумуеш ні дома, ні ў дарозе, усюды добра з ёю! А ў танцы якая яна лёгкая, як пушынка.

Радкевіч выйшаў з саду і збіраўся ісці ў сяло, але, убачыўшы Лісоўскага, які ішоў з поля, прысеў на спілаваны пень вымерзлай грушы і стаў яго чакаць.

— Тодар Маркавіч! — яшчэ здалёк гукнуў Лісоўскі. — Дадому сабраліся?

— Ага, цябе чакаю, каб разам ісці, — устаў Радкевіч. — Дзе ты быў?

— Лён аглядаў.

— Ну і як? Не сорамна будзе на выстаўцы ў Маскве паказваць?

— Ого! Толькі каб убраць.

— Убяром! Усіх паставім на ногі. А калі хто сумняваецца, дык не звяртай на іх увагі. Малавераў, як правіла, заўсёды б'юць.

— Алёнка не з малавераў, але і яна гаварыла, што не ўправімся з работай.

— Ты зноў пра Алёнку. Нідзе яна не дзенецца. Паглядзіш, што прыедзе да нас у калгас працаваць.

— Праўда? — узрадаваўся Лісоўскі.

— Я ў гэтым перакананы, — запэўніў Радкевіч.

— Адкуль вам вядома?

— Яна не менш цябе кахае, чым ты яе.

— Няўжо?

— Дапраўды.

— Дык чаго ж яна так паспешліва ўцякла?

— Баялася...

— Чаго?

— Сама сябе...

— Не разумею...

— Што можа быць у дзяўчыны з хлопцам, калі ў абоіх у грудзях агонь...

— Тодар Маркавіч! — узрадаваўся Лісоўскі. — То калі так, дык я горы гатоў варочаць...

— Горы няхай сабе стаяць, а вось лён трэба ўбраць у пару. Выбіць у яе апошні козыр... Практыка часта папраўляе навуку...

— Убяром! — упэўнена заявіў Лісоўскі. — І поле не пакінем спустошаным. Я сёння ж напішу ёй пісьмо, няхай не сумняваецца...

— А вось гэтага і не трэба рабіць... Калі яна спалохалася кахання і ўцякла, не развітаўшыся нават і не пакінуўшы запіскі, дык няхай першая падасць аб сабе вестку...

— Што вы! Дзяўчына ніколі гэтага не зробіць... Яна такая гордая...

— А яна табе і не будзе пісаць.

— А каму?

— Мне, — важна заявіў Радкевіч.

— Не можа гэтага быць.

— Паглядзіш. Гатоў ісці аб заклад.

— На што?

— Сам выбірай.

— На тузін шампанскага.

— Расход вялікі. Купі лепей бутэльку натуральнага віна. Рыслінг мне даспадобы... Пастаў, а калі яна прышле да мяне пісьмо, якое будзе тычыцца цябе, дык тады на радасцях разап'ём.

— Згодзен!

Яны моцна адзін аднаму пацiснулі рукі.

— Усё ж адкуль у вас такая ўпэўненасць?

— Не дапытвайся, не скажу, яшчэ заганарышся.

Радкевіч з Лісоўскім развіталіся.

...Людзі дзівіліся, што стала з Лісоўскім. Заўсёды вясёлы, падцягнуты, з усмешкай на вуснах, з любімай песняй «Вараг». «Лісоўскі таму перамяніўся, — гаварылі многія, — што перайшоў сталавацца да Радкевіча. Старая адпаіла сырадоем». Новы старшыня і да гэтага добра працаваў, а ўсё ж не было таго запалу, а цяпер, як казаў Радкевіч, «знайшоў ключ да чалавечых сэрцаў», падняў усіх людзей і павёў у паход за ўраджай. Ніколі яшчэ не нарыхтоўвалі гэтулькі кармоў для жывёлы, як цяпер. Увесь палетак пад азімае ўгнаілі і засеялі толькі гатунковым насеннем; з поля ўсё ўбралі, у тым ліку і лён, не страціўшы ні аднаго каліва; абсадзілі сад і ўсе дарогі прышчэпленымі Алёнкай вішнямі...

— Дык ты часам не ведаеш, Тодар Маркавіч, што дасць нам у гэтым годзе працадзень? — пакуючы скрынкі з антонаўкамі і слуцкімі бэрамі для сельскагаспадарчай выстаўкі, пытаўся стары Лапцік. — Мусіць, добра пацягне?

— Падлічана... Толькі грашыма выходзіць па шаснаццаць рублёў, — адказаў Радкевіч.

— А братачка, дык гэта такі праўда?

— На тваю сям'ю, мусіць, прыпадзе тысяч трыццаць... Што ты будзеш з імі рабіць?

— Ой, братачка, дзірак шмат: хата старая, падрубы пагнілі, трэба замяніць...

— А чаму б табе не паставіць новы дом?

— Параюся са старою... А ўсё Лісоўскі. Гэта чалавек, галава варыць...

— От быў бы зяць!..

— А братачка, каб мая воля, але ж цяперашнія дзеці... Напішу Алёнцы, што нам далі ў гэтым годзе тэхнічныя культуры, лён і каноплі... Гэта ж, братачка, як я некалі працаваў на аднаасобнай гаспадарцы, біўся як рыба аб лёд, дык ніколі не меў такога прыбытку...

— А помніш, Лапцік, як ты хістаўся?..

— Уга! Чаму ж не? Затое цяпер, братачка, упэўніўся, што партыя селяніна тады на правільную дарогу скіравала... Зараз ніхто мяне з яе не зверне... Дудкі!.. — Лапцік з хвіліну падумаў. — Хоць што ты, братачка, кажаш, хістаўся, такі ўжо характар у нашага брата,

сем разоў адмерае, а раз адрэжа, але калі што зробіць, дык грунтоўна... от што! Тутэйшаму чалавеку можна даверыцца і ў радасці і ў горы... Адзінкі могуць быць ні богу свечка ні чорту качарга, у сям'і не без вырадка... — у Лапціка загарэліся вочы. — Шмат я, братачка, за гэты час перадумаў, адзіная наша дарога — у камуну... га?

— Правільна разважаеш, Лапцік, — сказаў Радкевіч. — Рыба шукае дзе глыбей, а чалавек дзе лепей...

...Шмат хто з калгаснікаў, у якіх хаты старыя, сталі пагаворваць адносна пабудовы камяніц. Але дзе будавацца і як? Праўленне распрацавала план забудовы. Будучы цэнтр калгаса пераносіўся да рэчкі, там разбілі сквер, насадзілі дрэў. Да самай гравійкі праклалі новую дарогу, роўную, як струна.

Але гэта толькі адзін бок справы. Лісоўскі арганізаваў у калгасе заняткі. Усе людзі па вечарах вучыліся ў розных гуртках. Сам Лісоўскі кіраваў партыйнай вучобай і вучыўся ў агранамічным гуртку.

...Ад Алёнкі ўсё не было пісьма. Неяк напрадвесні Радкевічыха збіралася ісці ў сельмаг. Стары сказаў ёй, каб яна заадно купіла вінаграднага віна..

— Навошта яно табе спатрэбілася? — спыталася яна. — Чакаеш каго?

— Я аб заклад пабіўся з адным чалавекам і, мусіць, прайграў, — адказаў ён. — Нявыкрутка, прыйдзецца ставіць.

У магазін якраз нечага зайшоў і Лісоўскі. Ён пацікавіўся, ці не прыехаў хто з дзяцей, бо віно без прычыны не бяруць.

— Мой стары некаму прайграў бутэльку, — нічога не падазраючы, сказала Радкевічыха. — Дык от купіла...

Лісоўскі збялеў. «Усё прапала, — падумаў ён. — Не бачыць мне Алёнкі, як сваіх вушэй. Ну што ж, Віктар, трымайся! Не першы раз табе прымаць удары». Ён забыўся, чаго прыйшоў у магазін, пастаяў трохі ля прылаўка, унурыў галаву і пайшоў у праўленне. А неўзабаве туды забег Радкевіч, каб узяць нарад, яму патрэбны былі людзі для работы ў садзе.

— Дык што будзем рабіць, Тодар Маркавіч, без агранома мне, як без рук, — глуха загаварыў Лісоўскі. — Вясна не за гарамі, хутка пачнем сеяць...

— Пачакаем, — няўпэўнена сказаў Радкевіч. — Абы-каго возьмеш, толку не будзе...

— Няма чаго чакаць, трэба браць... Мне аднаму не пад сілу...

— Што гэта ў цябе раптам стала сілы бракаваць... Горш за ўсё, калі чалавек страціць цярпенне...

— Будзем браць агранома, — цвёрда заявіў Лісоўскі.

— Ну што ж, бяры, — неахвотна згадзіўся Радкевіч. Ён усё яшчэ не мог пагадзіцца з тым, што Алёнка не вернецца ў калгас.

— Дык як, ставіце віно? — крыва ўсміхаючыся, спытаў Лісоўскі.

— Не, — падумаўшы, адказаў Радкевіч. — Пакуль не здаюся... Яшчэ сэрца мяне ніколі не падводзіла...

— Гэты раз, пэўна, падвяло... Іначай, не запасаліся б віном...

— На ўсякі выпадак, — глянуў Радкевіч на Лісоўскага. — Потым можа не быць такога...

На другі дзень увечары на праўленні абмяркоўвалі пытанне адносна агранома. Нягледзячы на тое што Радкевіч настойліва раіў пачакаць выпуску, каб узяць маладога спецыяліста, Лісоўскі настаяў на сваім. Большасць была схільна не адкладваць пытання. Гэта была вострая спрэчка паміж старым і новым старшынёю. Члены праўлення не ведалі яе прычыны і хоць прагаласавалі за прапанову Лісоўскага, але, адумаўшыся, сталі сумнявацца ў правільнасці рашэння. Яны ведалі, што Радкевіч на глум слова не скажа. Хоць ён цяпер і не старшыня, але пра калгас дбае. Праўленцы сталі выказваць свае меркаванні старшыні, але ён не захацеў слухаць. Лісоўскі даў заяўку ў раён, каб прыслалі агранома, аднак падабраць спецыяліста для калгаса «Будучыня» было не так-та лёгка, а пасылаць абы-каго не хацелі, ведаючы, што ў Лісоўскага ён доўга не ўтрымаецца. Таму справа пасылкі спецыяліста зацягвалася.

...Ужо расцвілі вішні ў садзе, зазелянелі маладыя, прышчэпленыя мінулым летам дрэўцы. Сад калгаса «Будучыня» ўпрыгожыўся белымі і ружовымі, сабранымі ў суквецці-парасончыкі, кволымі кветачкамі. І вось аднойчы Радкевічу паштальён прынёс разам з газетамі сіні канверт. Почырк быў незнаёмы. Стары, спяшаючыся, разарваў пісьмо, надзеў акуляры і стаў чытаць.

«Дарагі Тодар Маркавіч!

Вы, напэўна, здзівіцеся, што я Вам пішу. Мяне вельмі цікавіць, ці прыняліся нашы вішні. Мне даўно хацелася Вам напісаць, але я саромелася свайго неабдуманага ўчынку летась: кінула ўсіх і паехала. Пішу Вам, як роднаму бацьку, які ведае мае пачуцці. Не дакарайце мяне, я іначай зрабіць не магла. Наколькі мне стала вядома, вы адзіны чалавек, які не забыўся пра мяне. Ад усяго сэрца Вам дзякую.

У мяне ўсе адзнакі добрыя і выдатныя. Праз некаторы час пачынаюцца дзяржаўныя экзамены. Прызнаюся, я ўвесь гэты год марыла, што прыеду ў свой калгас, насадзім з Вамі сады. Але калі ён (Вы ведаеце, пра каго ідзе гаворка) гэтага не захацеў, запрасіў агранома, дык няхай будзе так. Значыць, не суджана нам быць разам. Я сёлета не прыеду дадому, хоць, прызнацца па праўдзе, вельмі хацелася пабрадзіць па тых сцежках, дзе вучылася хадзіць, заглянуць у школу, дзе пазнала прыгоства роднага слова, падзякаваць маім мілым настаўнікам, мілым бацьку і маці (у тым ліку і Вам), што прышчапілі густ да працы. Мне прапануюць астацца пры інстытуце, але мяне цягне на практычную работу. Відаць, паеду на Палессе.

Бывайце! Моцна цісну Вашы залатыя рукі. Вы, дарагі Тодар Маркавіч, чалавек з халоднай галавой, гарачым сэрцам і чыстай душою. Жадаю Вам добрага здароўя. Жывіце доўга-доўга, працуйце на шчасце людзей.

Алёнка».

Радкевіч, крануты высакароднасцю душы дзяўчыны, забыўшыся нават надзець шапку, амаль выбег на двор, каб хутчэй паведаміць Лісоўскаму, што яго, старога, меркаванне спраўдзілася. Ён хутка ішоў па вуліцы, вецер раздзімаў пасівелы пушок на галаве. Па дарозе стары спаткаў Сяргея Беражынскага, які ехаў на эмтээсаўскай машыне.

— Чаму вы прагналі трактарыста з саду? — запытаўся Сяргей.

— А чаго вы пасылаеце да мяне пэцкаля, — буркнуў нездаволены Радкевіч. — Паабломваў мне галіны... агрэхаў нарабіў...

— Што з імі рабіць, не слухаюць, — развёў рукамі Сяргей.

— Калі не ўмееце людзьмі кіраваць, дык не бярыцеся, — раззлаваўся Радкевіч.

— Добра, добра, прышлю больш акуратнага, — пабяцаў Сяргей і спытаўся: — Дык як вы жывяце?

— А вы як, яшчэ не жаніліся? — замест адказу спытаўся Радкевіч.

— Нешта Алёнка не піша, мусіць, з вучобай не ладзіцца. Эт, з жанчыны такі аграном, як з мяне аптэкар...

— І не напіша, — секануў Радкевіч. — А з яе лепшы будзе аграном, чым з вас інжынер... І чалавек — не вам раўня... Бацькам праз суд аліменты плаціць... Эх, вы...

— Каб добрыя былі бацькі, дык не падалі б у суд...

— Яблычка ад яблынькі не адкоціцца.

Сяргей нешта хацеў сказаць у апраўданне, але Радкевіч не стаў яго слухаць. Ён пайшоў прама да дома старшыні. З грукатам адчыніўшы дзверы хаты, стары абвясціў:

— Танцуй, Віктар Трафімавіч, Алёнка прыслала пісьмо, засумавала па родным краі і, мусіць, больш за ўсё па табе...

Радкевіч паказаў пісьмо. Лісоўскі, прачытаўшы, увесь ззяў і аж памаладзеў.

— Даставай сваю бутэльку, — прапанаваў Радкевіч. — Нябось выстаялася, памацнела...

— Прабачце, Тодар Маркавіч, пасля таго праўлення... — Лісоўскаму стала няёмка. — Але...

— Будзеш плаціць штраф, — перабіў яго Радкевіч. — Не спадзявайся, я не дарую.

— Згодзен хоць цэлую скрынку выставіць, — сказаў Лісоўскі.

— Я жартую. Віно нікуды не дзенецца, — ужо сур'ёзна гаварыў Радкевіч. — А дзяўчына, што птушка, можа пырхнуць і паляцець... Не выпускай шчасця.

— Я зараз жа напішу, каб адразу пасля экзаменаў ехала сюды...

— Бо табе патрэбен аграном...

— Не аграном... Толькі ці паедзе?

— Прыедзе, — запэўніў яго Радкевіч. — Іначай бы не пісала... Жанчын трэба разумець... Вялікія практыкі... Хітрухі... Але і без іх нявыкрутка...

Шчаслівы Лісоўскі сеў пісаць пісьмо. Забыўшыся пра ўсё, ён уголас гаварыў, рука не паспявала перадаваць на паперу яго думкі, гэта быў голас сэрца:

«Мілая Алёнка!

Прыязджай да нас. У нас ужо расцвілі вішні. Калі я гляджу на іх, мне адразу ўспамінаешся ты. І мне робіцца і радасна, і сумна, бо я адзін, без цябе.

Алёнка! Ніяк не магу дачакацца, калі я з табою спаткаюся, каб разам прайсціся па абсаджаных вішнямі дарогах і сказаць табе ўсё...

Каб ты ведала, Алёнка, як я цябе кахаю, дык...»

Задаволены Радкевіч не стаў глядзець, што піша Лісоўскі. Стары ціха выйшаў, радуючыся за чалавечае шчасце.

1954

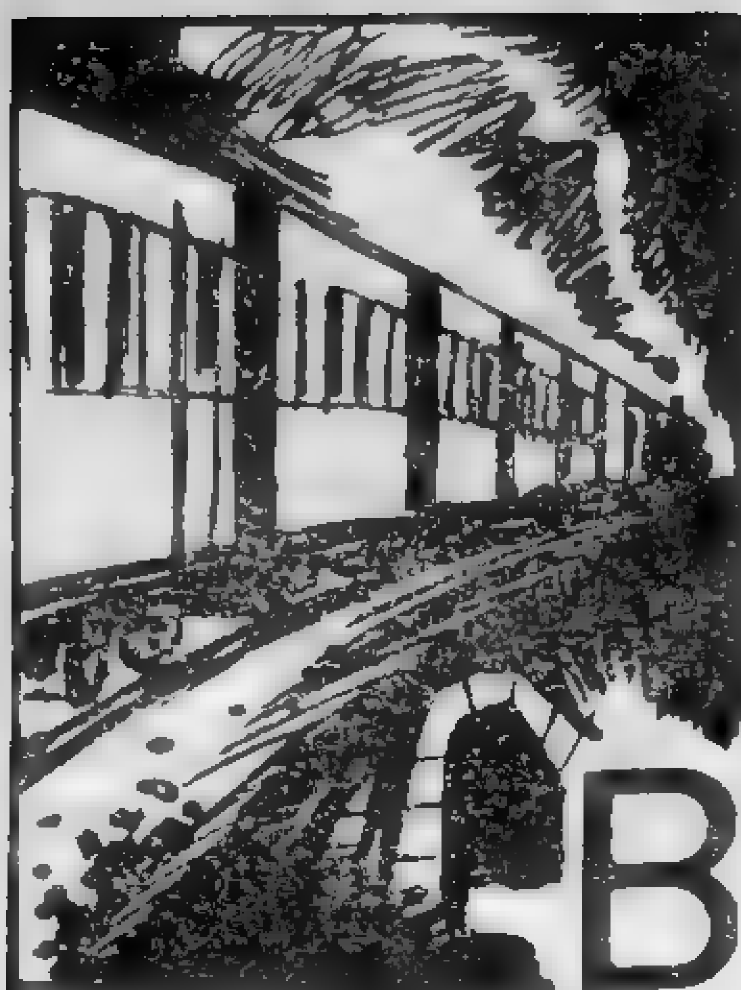

У вялікай дарозе

Высокі і стройны чалавек у паношаным чорным бобрыкавым паліто, у новай сіняй кепцы, насунутай на вушы, ішоў з даволі абтрапаным чамаданам на вакзал. Стаяў люты мароз, шчыпала за шчокі, і зліпаліся вейкі. Світала. З комінаў старчма ўзнімаліся шэрыя дымы. На гарадскіх вуліцах ужо было шмат пешаходаў. Усе некуды спяшаліся. На вакзале, як заўсёды, было ажыўлена. Сярэдніх год невысокая жанчына, развітваючыся з дзябёлым мужчынам, пацалавалася; каржакаваты барадач, падобны да камінара, рабіў настаўленні яшчэ зусім жаўтаротаму хлапчыне ў вушанцы на патыліцы, каб той не піў, не курыў і ў карты не гуляў. «Гэта згуба!» — прабасіў барадач. Старая з зямлістым тварам рогам хусткі выцірала запалыя вочы, праводзячы чарнабровую маладзіцу з малым дзіцем на руках. Чуўся скрыпучы голас: «Ты хоць пішы, дачушка, як цябе там прымуць!.. І не гніся!..»

Чалавек падышоў да касы, паказаў пасведчанне і без чаргі купіў білет. Паглядзеўшы на гадзіннік (да адыходу поезда заставалася хвілін трыццаць пяць), пасажыр спакваля пайшоў у буфет. А тут яшчэ больш тлуму! За адным са сталоў чуліся ахрыплыя галасы: «Ты мне друг?» — «Друг!» — «То давай, братка, пацалуемся!» Пасажыр стаяў у нерашучасці каля буфета, яму з горычы карцела выпіць, але раніцаю і тым больш адзін ён ніколі не піў. Да яго падышоў чалавек немаладога веку і, спыніўшыся, загаварыў:

— Прабачце, калі не памыляюся, вы бралі білет да Дзятлавіч?

— Так. А што?

— Я таксама ў Дзятлавічы еду. А які ў вас вагон?

— Дзевяты.

— Купіраваны?

— Дваццаць першае месца.

— А ў мяне дваццаць другое, — узрадаваўся спадарожнік і прапанаваў: — То, можа, на дарогу, малады чалавек, возьмем чаго ў губу?

— З прыемнасцю. Каньячку, ці што?

— Не ўжываю каньяку, клапамі пахне. Лепшай за рускую горкую нідзе ў свеце не знайсці. Чыстая, як дзіцячая сляза!

Спадарожнікі выпілі, закусілі бутэрбродамі з чорнай ікрою і, спяшаючыся, пайшлі, бо з рэпрадуктара абвясцілі пасадку на поезд. У купэ было іх двое. Яны разгаварыліся.

— Вы, мусіць, малады чалавек, нечым моцна ўстрывожаны і нездаволены, — пачаў сусед, прычэсваючы пасівелы пушок на галаве. Твар у яго быў, пасля выпітага, як рыжык, вочы шчырыя, добрыя, на вуснах ласкавая ўсмешка. — Такое ўражанне, што ў вас нешта не ладзіцца.

— Па чым гэта відаць?

— Па вачах. Вочы — люстра чалавека. Хоць, можа, я вам надакучаю роспытамі. Але трэба мірыцца з суседам, якога бог у дарозе паслаў, — усміхнуўся спадарожнік. — Цярпець...

— Так, не ладзіцца, — прызнаўся малады чалавек. Ён быў хмурны. Яму раптам захацелася расказаць гэтаму чалавеку, як бацьку, пра ўсё сваё жыццё: можа, лягчэй стане на сэрцы. — У мяне не толькі не ладзіцца, але, можна сказаць, развальваецца жыццё.

— Гэта горш. Раскажыце, калі не сакрэт.

— Сакрэту ніякага. А вы хто, кім будзеце?

— Мяне завуць Ціхон Платонавіч Залуцкі, працую я ў Камарынскай сярэдняй школе, выкладаю матэматыку.

— Камарынскай? У вас там калгас «Авангард»?

— Так, так, толькі ідзе не ў авангардзе. Серадняччок. Каб нашаму калгасу кіраўніка з розумам, ого! Прасілі, не даюць... Хоць, праўда, не адмаўляюць... абяцалі падшукаць сталага чалавека... Старшыня — першая скрыпка!

— Я аспірант сельскагаспадарчага інстытута, Аляксей Баравіцкі, еду ў Камарына. Мяне рэкамендуюць старшынёю аб'яднанага калгаса «Авангард».

— Цікава! — усклікнуў Ціхон Платонавіч. — Дык

мы з вамі ў адну дарогу. От будуць рады авангардаўцы!

— Рады будуць, кажаце? — перапытаў Аляксей.

— Вось пабачыце, — запэўніў Ціхон Платонавіч.

І спадарожнікі пацiснулі адзін аднаму рукі. У дарозе людзі чамусьці іншы раз хутка сыходзяцца, хутка раскрываюць душы адзін перад другім, а часамі бывае і так, што пасябруюць на ўсё жыццё.

— Толькі выглядаеце вы дрэнна. Цяжка вучоба прыйшлася ці што іншае?

— Было і гэта, і да гэтага. Раскажу вам усё, калі маеце ахвоту паслухаць, — адказаў Аляксей, ускінуўшы ўгару русыя валасы. У яго блакітных вачах свяцілася туга. — За вайну я страціў усю сваю сям'ю. У блакадзе загінулі бацька, маці, дзве старэйшыя сястры і меншы брат. Я быў у партызанах, а потым у войску. А як скончылася вайна, пайшоў вучыцца. Не скажу, каб мне лёгка давалася навука, асабліва на першым і другім курсах — перапынак у вучобе адчуўся, — але на трэцім курсе я набраў разгон і скончыў інстытут добра.

— Пахвальна, — адобрыў Ціхон Платонавіч.

— І вось мяне пакінулі ў аспірантуры, — прадаўжаў Аляксей. — На другім годзе вучобы я пазнаёміўся з дзяўчынай, Лізай Пракаповіч, студэнткай інстытута замежных моў. Аднойчы я ў іх забавіўся — мяне цягнула ў сям'ю — і не прыкмеціў, як праскочыў час. Маці з дачкою, палохаючы мяне ўсялякімі страхамі, не пусцілі дадому. Я пераспаў тую ноч у сталовай на канапе. А на другі дзень яны мне прапанавалі наогул перайсці да іх на кватэру, адвялі мне асобны пакой. Я згадзіўся. Мець хоць які куток шмат лепш, чымся жыць у агульным памяшканні.

— Зразумела, — сцвердзіў Ціхон Платонавіч.

— Ішоў дзень за днём. Па вечарах Ліза круціць патэфон, гучыць джазавая музыка: факстрот, чарльстон, танга, румба — гэтыя пласцінкі ў маці з вайны асталіся. Ліза вучыць мяне танцаваць, але поспехі нязначныя. Мне не падабаюцца гэтыя танцы, але я пакуль што цярплю. А Ліза ад іх у захапленні. «Ты, — кажа, — мужык і не разумееш сапраўднай культуры».

— Гм... Нічога сабе культура... Акрамя цынізму ў факстроце і сутаргі ў чарльстоне, больш у гэтых тан-

цах я нічога не бачу, — на высокай ноце вымавіў Ціхон Платонавіч.

— Прыйшла вясна. Ліза здае дзяржаўныя экзамены. І раптам у іхні дом уварваўся скразняк. Ліза атрымала прызначэнне ехаць настаўніцай англійскай мовы ў Быстрыцкую школу.

— Ну і што тут такога? — здзівіўся Ціхон Платонавіч. — Быстрыца — раённы цэнтр, там ёсць дзве школы-дзесяцігодкі, руская і беларуская. Акрамя гэтага — бальніца, Дом культуры, кіно. Там шмат інтэлігенцыі.

— Але ж гэта не сталіца, — зазначыў Аляксей і прадаўжаў: — Пачалася асада, слёзы, папрокі. Асабліва шалела маці. «Цяперашнія хлопцы — не хлопцы, а нейкія бярвенні, — бубніла яна, накрываючы стол. — Беднае дзіця едзе ў глуш, і хоць бы каму якая справа, — гаварыла яна сама сабе, але каб я чуў. — Ну і што яна, ластаўка мая, будзе рабіць у той Быстрыцы, там ад суму можна звар'яцець».

У Лізы пабялеў твар, параскідаліся чорныя локаны, вочы заплаканы, а пад імі — сінцы. Забалела ў мяне сэрца, калі я ўбачыў, як пакутуе дзяўчына. «Куды ёй, такой кволай, як былінцы, у вёску», — падумаў я тады. Гаспадыня запрасіла нас да стала вячэраць, але сама не села, а потым і зусім сышла з хаты.

Я падумаў пра жаніцьбу. Мне Ліза падабалася, хоць і была мяшчаначкай. Думалася, настаўлю на свой лад.

Мы з Лізай весела гаварылі аб розных дробязях. Раптам у яе пырснулі слёзы, дзяўчына ўскочыла і пабегла ў свой пакой, пакінуўшы адчыненыя дзверы. Чую, як яна ўсхліпвае, а пасля наўзрыд заплакала. У мяне слабасць — не магу пераносіць слёз. Падышоў я да яе, пачаў суцяшаць...

— Н-да, — вымавіў Ціхон Платонавіч. — Слёзы жанчыны — іх зброя... Не кожны перад імі ўстаіць...

— А назаўтра мы з Лізай запісаліся...

— І, вядома, яна ў Быстрыцу не паехала.

— Зразумела, як жа яна пакіне мужа.

— А што далей?

— Далей? — перапытаў Аляксей. — У той жа дзень маці, а мая цешча, разнесла пагалоску, што яе дачка прыняла ў свой дом прымака. Часта ў доме была звадка. Не мог жа я са стыпендыі вытрымаць на ўсялякія там панаксаміты, якімі так стала захапляцца мая маладая жонка. У мяне нават не хапала на набыццё ёй

халатаў, якія часта мяняліся. Таму прыйшлося прыхваткамі брацца за пабочную работу, каб хоць у якой-небудзь меры задаволіць патрэбу «маленькай ластаўкі», як гаварыла старая. То ў газету артыкул напішаш, а то проста вагон дроў разгрузіш. Не прывыкаць мне да работы!

— Не салодкі хлеб прымака, — паспачуваў Ціхон Платонавіч.

— А што да дамка, у якім мы жылі, дык ён мне вантробы ад'еў, — успамінаў Аляксей. — Цешча ўздумала абгарадзіцца, і мне прыйшлося паставіць шчыкеты вышэй чалавечага росту. А сад, агарод — усё было на мне. Суседзі мяне нават празвалі «чорным валом».

— Па ўсім відаць, што яно так і было, — заўважыў Ціхон Платонавіч.

— Але ўсё гэта нічога не значыла ў параўнанні з тым, што пачалося, калі мяне выклікалі ў райком партыі і прапанавалі паехаць у вёску старшынёй калгаса. Некалькі тыдняў ішла калатня. Прызнацца па праўдзе, я і сам некаторы час вагаўся. Разбіваліся ўсе мае планы з дысертацыяй, аднак пачуццё абавязку перамагло, і я даў згоду ехаць. Даведаўшыся пра гэта, цешча накінулася на мяне, што я такі і гэтакі, што мне трэба падбаць, каб скончыць дысертацыю і стаць навуковым супрацоўнікам, а калі дастану добры аклад, тады і жонка, як і ўсе жонкі дбайных мужоў, будзе хадзіць у шаўках. А што буду я мець старшынёю — адны прычэпкі начальства і вымовы. Потым навалілася на мяне, што я не сем'янін, толькі падмануў яе ластаўку, што я нікуды не павінен ехаць...

— А жонка што на гэта казала?

— Матцы падпявала, — Аляксей выняў папяросу, прапанаваў Ціхону Платонавічу, але той адмовіўся, тады ён сам задыміў, хоць відаць было, што курыць ён пачаў нядаўна. — Перш за ўсё жонка зрабіла мне істэрыку, потым стала даймаць, што куды б мяне ні папхнулі, туды я і іду, што я яе не кахаю, бо каб па-сапраўднаму кахаў, дык зрабіў бы ўсё для яе, чаго толькі яна захоча. А калі я ёй заявіў, што ўсё-такі паеду, што я не магу не паехаць, дык яна кінула мне: «Каб і не вярнуўся!» Дык як вы мяркуеце, пасля ўсяго гэтага лёгка ў мяне будзе на душы?

— Та-а-к, — ухіліўся ад адказу Ціхон Платонавіч. — А цешча як?

— На развітанне сказала: «Не ўздумай толькі не даваць разводу!»

— А як вы самі на гэта глядзіце?

— Проста не ведаю, — шчыра прызнаўся Аляксей. На яго высокім ілбе акрэсліліся дзве складкі. — У нашым родзе ніхто ніколі не кідаўся жонкамі. Да таго ж я адчуваю, што кахаю Лізу і, каб не маці, перавыхаваў бы яе. Цяпер жа мяне думка даймае, ці здолею я ў такім стане быць карысным у вёсцы. І яшчэ мне хочацца напісаць дысертацыю.

— Напішаце, — запэўніў Ціхон Платонавіч.

— А калі яны пойдуць на разрыў, дык ці знайду я сабе сяброў? — разважаў уголас Аляксей. — Цяжка чалавеку быць аднаму... нават няма з кім пагаварыць... душу адвесці...

— У вялікай дарозе, у якую вы зараз выбраліся, знойдзеце сабе сапраўдных сяброў, — спачувальна гаварыў Ціхон Платонавіч. — Ці мала што здараецца ў жыцці, толькі ніколі не трэба падаць духам.

— Дзякую за добрае слова, — крыху павесялеўшым тонам прамовіў Аляксей.

— А што да Лізы, дык калі яна вас кахае, то нідзе не дзенецца, прыедзе, — заключыў Ціхон Платонавіч. — А не захоча расстацца са сваім «мяшчанскім кодлам» — не шкадуйце... Добра, што самі вырваліся адтуль... Не ў кожнага хапіла б сілы... Балота засмоктвае...

* * *

Спадарожнікі пад'язджалі да Дзятлавіч. Абапал чыгункі рос змешаны лес, пад цяжарам снегу гнулася долу галлё елак, лёгкай шэранню пакрыліся голыя бярозы і асіны. Уздоўж дарогі ўзвышаліся, пабліскваючы на сонцы, гурбы снегу. Лашчыла вока дзівосная прыгажосць ляснога царства.

Праскочылі поле. Паказаліся старыя ліпавыя прысады. Поезд сцішыў хаду, пастуквалі на стыках рэек колы вагонаў, пазвоньвалі буферы. Нарэшце поезд паволі падышоў да невялічкага светлага будынка станцыі Дзятлавічы. На пляцы стаялі падводы, каля іх папасваліся памаўзлівыя козы. Паміж вазкоў і саней мітусіліся вераб'і, шукаючы сабе спажывы. Каля рослага варанога каня, закрываючы яму вока і моцна тры-

маючы за павады, стаяла дзяўчына ў кароткім кажушку і ў вялікай шэрай шарсцяной хустцы, якая звісала да каленяў. Ціхон Платонавіч накіраваўся проста да яе.

— Вось бачыце, па нас прыехалі, — звярнуўся ён да Аляксея. І з нездавальненнем дадаў: — Зноў на гэтым злыдні. Гэта не конь, а звер. І чым больш ураецца, тым шпарчэй бяжыць, рукі паздзіраеш, яго стрымліваючы.

— А я дык люблю ездзіць на такіх конях, нечага, не спі ў шапку, — адказаў Аляксей.

— Праўда? — падняў вочы Ціхон Платонавіч. — А наш цяперашні старшыня адмовіўся ад яго, дык гэта страказа ім авалодала.

Да Ціхона Платонавіча падбегла дзяўчына і пацалавала ў калючую шчаку. У яго па вуснах прабегла задаволеная ўсмешка, ён прыгарнуў дзяўчыну да сябе і пацалаваў у лоб.

— Знаёмся, дачка, наш новы старшыня.

— Вельмі прыемна, — зняўшы вышытую рукавічку, працягнула яна пульхную руку. — Настася!

— Аляксей Баравіцкі, — прывітаўся ён і звярнуўся да Ціхона Платонавіча: — Яшчэ ці выберуць...

— Выберуць, — запэўніла Настася. — Вам ужо і хату падрыхтавалі. Праўда, невялічкая хатка, але ўтульная, на вашу сям'ю хопіць. З райкома партыі паведамілі, што вас двое. А толькі чаму вы адны, хіба не збіраецеся доўга ў нас аставацца?

— Пагляджу, як людзі прымуць, — хітрыў Аляксей. — Можа, прыйдзецца ад варот зрабіць паварот...

— Нашы людзі такія: калі з добрымі намерамі да іх ідуць, сустракаюць, як самых дарагіх гасцей, а калі з благімі — гладкай дарогі.

— Настася! — нездаволена вымавіў Ціхон Платонавіч. — От страказа!..

Яны прайшлі да вазка. На паружавеўшы твар Настасі спаўзалі завіткі валасоў, падобных па колеру да спелай пшаніцы. Свяціліся агнём сінія вочы. Настася зняла з каня гуньку і паклала ў вазок, а потым пачала адвязваць ад слупка кантар. Аляксей залюбаваўся, як упраўна ў Настасі хадзілі рукі. Вараны не мог устаяць на месцы, грыз цуглі, біў капытамі зямлю.

— Што, застаяўся? — выбіраючы з-пад хамута грыву, прагаварыла Настася. — Зараз табе будзе добрая прамінка.

— Як маці? — пытаўся Ціхон Платонавіч.

— Здаровая, — коратка адказала Настася.

— А Славік?

— Ніяк не можа дачакацца, калі ты прыедзеш. Усім хваліцца, што прывязеш яму пісталет. Ці купіў хоць?

— Купіў, — усміхнуўся ў сівыя вусы Ціхон Платонавіч і, звяртаючыся да Аляксея, пахваліўся: — Унука маю. Вельмі любіць мужчын, мы з ім моцна дружым. Пацешны хлапчук!

Настася выкіравала каня і запрасіла садзіцца ў вазок.

— Давай мне лейцы, — прапанаваў Ціхон Платонавіч.

— Не, лепей я сама, — адмовілася Настася. — Я ведаю ўсе яго норавы.

Мужчыны селі ззаду, а Настася, як запраўскі фурман, у перадку, накрыўшы ногі гунькаю.

— Пайшоў! — злёгку тузанула ляйчынай Настася.

Вазок крануўся з месца, зарыпелі палазы. Нібы правяраючы, ці ў моцных руках лейцы, конь узмахнуў галавою і патрос доўгаю грываю. Настася важна сядзела з выцягнутымі ўперад рукамі. Вараны імчаўся рыссю, зграбна выкідваючы наперад моцныя ногі. З-пад капытоў ляцелі камякі снегу, стукаліся ў фанерны перадок вазка, рассыпаючыся бісерам. Вазок кідала ў бакі, у вушах свістаў вецер.

На ўскраіне Дзятлавіч вараны спудзіўся выбегшай з веснічак дзяўчыны з вядром, ірвануў убок, закусіў цуглі, выцягнуў шыю і панёс галопам. Настася ніяк не магла саўладаць з канём. Вазок ужо гатовы быў перакуліцца, ды Аляксей прытрымаў яго нагою. Настася з усяе сілы намагалася стрымаць каня, але нічога не магла зрабіць. Ціхон Платонавіч падаўся наперад, аднак увішны Аляксей выхапіў у Настасі лейцы, некальні разоў з сілаю тузануў у бакі і асадзіў воранага, які ўвесь аж дрыжаў, а з разяўленага рота камякамі падала пена. Аляксей ударыў каня ляйчынай па баку, вараны, узмахнуўшы галавою, ірвануўся, але яздок асадзіў яго зноў.

— Стаяць! — скамандаваў Аляксей. — Цяпер паехалі ступою, а то яшчэ дыхавіцу нагоніш. Тады гора не абярэшся: не паспеў, скажуць, новы старшыня ўзяцца за работу, а ўжо каня загнаў. Будзь здароў! — гукнуў ён каню, які зафыркаў, прачышчаючы ноздры.

Настася, адчуўшы спрыт і сілу ў руках Аляксея, зірнула на яго з прыхільнасцю, задаволеная тым, што ўсё абышлося добра. Яна паправіла валасы, якія выбіваліся з-пад хусткі, і зноў узяла лейцы. Ехалі паволі. Дарогу замятала пазёмка.

Гаварылі аб тым аб сім, а пасля перайшлі на калгасныя справы. Настася ажывілася. Яна з гумарком расказвала, што ў іх часам у дванаццаць гадзін выходзяць на работу, што ў чацвёртай брыгадзе на трыццаць восем коней ёсць толькі тры хамуты і пяцёра саней, што ў першай брыгадзе летась не хапіла каровам корму. Людзі, замест таго каб працаваць у калгасе, ідуць у заработкі: адны ў леспрамгас, другія на торфараспрацоўкі, а трэція на чыгунку. Яна гаварыла так, нібы сама была вінавата ва ўсім. Аляксей, слухаючы Настасю, адчуў, што яна хварэе за ўсе непаладкі ў калгасе — гэта быў «смех праз слёзы».

— Што ў цябе, дачка, за настрой сёння? — спытаўся Ціхон Платонавіч.

— І сама не ведаю, — прызналася Настася. — Хочацца па-сапраўднаму ўзяцца за работу! І калгаснікі ў нас ёсць добрыя, і зямля ніштаватая, а справы ідуць як мокрае гарыць...

—А хто ў гэтым вінаваты? — Аляксей павярнуўся да Ціхона Платонавіча, падставіўшы спіну ветру, каб закурыць.

— Кіраўніцтва, — хутка адказала Настася. — Наш цяперашні старшыня ў некалькіх калгасах працаваў... І ўсюды ў сваю карысць...

— А ў чым прычына? — дапытваўся Аляксей. — Можа, яму не памагалі?

— Прычына? — перапытала Настася і горка ўсміхнулася. На яе разрумяненых шчоках відаць былі ямінкі. — Неяк запаўняў наш старшыня анкету і папрасіў мяне, каб я праверыла, ці не нарабіў памылак... Чытаю... «*Пытанне:* Ваша прафесія? *Адказ:* Кіруючы працаўнік». «На не кіруючай рабоце, — кажа, — я не спраўлюся...» Дык чаго ад такога чакаць?! Не ведаючы справы, не вельмі будзеш кіраваць...

Мужчыны зарагаталі.

— А як сёлета каровы, дагледжаны? — спытаўся Аляксей.

— Сёлета ў парадку, але колькі мне гэта каштуе, — уздыхнула Настася.

— І коні ў целе?

— А што ім зробіцца, гуляючы? — усміхнулася Настася. — У нас ёсць гнядая жаробка, хоць якая яна жаробка, двое жарабят мела, а яшчэ ні разу ў хамуце не была. Ад хамута, як ад пудзіла, уцякае... А дровы для калгаса на трактары падвозяць... і ваду таксама... Дык куды гэта годна!..

Уз'ехалі на горку. У нізіне раскінулася вёска Камарына — цэнтр калгаса «Авангард», якую падковай агінала невялічкая рэчка. Узвышалася школа, у якой Ціхон Платонавіч не толькі выкладаў матэматыку, але таксама быў дырэктарам. Аляксей уважліва ўглядаўся, яму пачынала падабацца гэтая мясцовасць. Але калі апынуліся на калгаснай сядзібе, дзе пад пластом снегу ржавелі розныя машыны, стаялі калёсы, як на кірмашы, з пазадзіранымі аглоблямі, Аляксей спахмурнеў. Двор быў неабгароджаны, па ім сноўдаліся коні, падбіраючы расцярушанае сена. Заўважыўшы, як Аляксей змяніўся ў твары, Ціхон Платонавіч спытаўся:

— Што так задумаліся? — і, не дачакаўшыся адказу, дадаў: — Не сумуйце. Народ чакае сапраўднага старшыні, і калі вы ім будзеце, дык у крыўду не дасць, усімі сіламі падтрымае... А па ўсім відно, што вы здолееце кіраваць... Дык бярыцеся аберуч, шчаслівай вам дарогі!..

* * *

Пасля справаздачнага сходу, мнагалюднага і шумнага, на якім Аляксей стаў старшынёю, адбылося не вядомае дагэтуль ажыўленне ў калгасе «Авангард». На другі дзень новы старшыня калгаса Аляксей Баравіцкі за гадзіну да світання правёў лятучку з членамі праўлення і брыгадзірамі, на якой дамовіліся, што рабіць у гэты дзень. Былі вызначаны людзі, сабраны хамуты і сані — набралі пакуль што семнаццаць падвод — пачалі вывазку вапеннага торфу, якога тут аказалася ўдосталь. Старшыня ўзрадаваўся: для падняцця ўраджайнасці кіслай глебы вапнаванне — самы лепшы сродак. А ўвечары Аляксей правёў незвычайную нараду — савет старэйшых. Іх з пашанай прывозілі з брыгад да праўлення.

— Я папрасіў вас сабрацца, бацькі, каб параіцца, што рабіць, — пачаў Аляксей. — У нашым калгасе, со-

рам людзям сказаць, не хапае ні хамутоў, ні саней... А на сходзе выказваліся супроць пазыкі ў дзяржавы. Як жа тады быць? Можа, варта было б нам, калі вы на гэта згодны, звярнуцца да калгаснікаў за дапамогай... Я адказваю галавою, што праўленне ўсё верне людзям, што толькі на час пазычыць. Каб людзі не сумняваліся, дамо кожнаму распіску з пячаткай... Другога выйсця няма, у касе праўлення — ні капейкі... Можна было б, канечне, знайсці што-небудзь прадаць, але якая з гэтага карысць... Выбракуеш, скажам, карову, а яе цяпер, не тое што летам, — за паўцаны аддасі... А збыць лягчэй, чым набыць... Дый якія там каровы, толькі што хвасты...

У глыбокім задуменні сядзелі старыя. Адзін з іх, з шырокаю сівою барадою, бліжэй падсунуўся да старшыні і наставіў руку да вуха, каб лепш чуць. Сухенькі стары, з гладка паголенымі ўпалымі шчокамі і абвіслымі вусамі, уважліва ўглядаўся ў твар новага старшыні, нібы хацеў заглянуць у душу гэтага чалавека, які аказаў такі гонар бывалым людзям — раіцца з імі, як наладзіць гаспадарку. А адзін стары, высокі і сутулы, з доўгімі натруджанымі рукамі, без канца моргаў вачыма і варушыў губамі, нібы паўтараючы словы Аляксея. Сярод старых быў таксама Ціхон Платонавіч, але наперад не высоўваўся, яго цікавіла, што будуць гаварыць людзі. А на Аляксея ён паглядаў з замілаваннем: «Нарэшце прыйшоў сапраўдны гаспадар, ён навядзе парадак». Некаторы час панавала маўчанне. Потым загаварыў з кутка невялікі жвавы дзед. Пастукваючы кійком і пераступаючы нагамі, ён спытаў:

— А можа, яно ўсё ж каб у дзяржавы крэдыт узяў?

— Як ні пярэчаць многія, а да дзяржавы такі прыйдзецца звярнуцца, — гаварыў Аляксей, — але пра гэта будзе ісці асобна гаворка. Нашы грамадскія будовы нікуды не вартыя. Да будучай зімы трэба будзе абавязкова паставіць кароўнік.

— Па-мойму, мужчыны, як той казаў, гэтак, калі да нас чалавек павярнуўся тварам, — загаварыў дзед, — дык мы да яго ўсім сэрцам і душою. Дзела Аляксей Ігнатавіч гаворыць! Па ўсім відаць, што ён на глум слова не скажа, от што! Дый нам не так ужо шмат і патрэбна грошай. У нас ёсць свае і рымары, і сталяры, і кавалі... Абы толькі было з чаго рабіць... як той казаў... гэтак... от што!.. Адным словам, збяром грошы...

— Ды яно ж так, — азваўся дзед з шырокаю сівою барадою, — у калгас на работу мне цяжка зімою хадзіць, сустаўны раматус, каб ён згарэў, да таго ж удушша, ліха на яго, а седзячы ў цяпле, каб быў тавар, дык я магу на ўвесь калгас нарабіць хамутоў... А мае хамуты не горшыя за куплёныя...

— Дзіва! — сказаў нехта.

— А ў мяне і палазы ёсць, і да палазоў, магу сані праз некалькі дзён выставіць, а там колькі ацэніце, — голасна прамовіў высокі і сутулы стары, моргаючы вачыма. — Вось толькі грошай няма, у нядзелю, што зарабіў, робячы кадушкі, дочкам на строі аддаў... Такое насенне, браце ты мой, адна перад адной, навыперадкі!..

— Уга! А каб сказаў, мая каторая там да паркалю ці мультану падышла, дык і ў той бок не глядзіць... Толькі бацька паспявай зарабляць!.. Але ж калі трэба для гаспадаркі, дык трэба памеркавацца, нідзе не дзенецца... На многа няма чаго спадзявацца, а якую там паўсотню... — абарваў на гэтым гаворку з кутка стары.

— Можа, таварыш старшыня, пачнем колы рабіць? — пытаўся высокі і сутулы дзед, яшчэ больш моргаючы вачыма. — Вясна не за гарамі... Закінеш наперад, як знойдзеш... А драбіны яно і без мяне каторы там саб'е... Поўная хата, я ж кажу, дзяўчат, адна перад адной навыперадкі!.. Хлопцы, дык яны ў хату цягнуць, а дзяўчаты з хаты...

— Пачнем рабіць і колы, — адобрыў старшыня.

— Што тут нам доўга гаварыць, — падышоў да стала Ціхон Платонавіч. — Я мяркую, значыць, што выкажу агульную думку савета старэйшых, — мы цалкам адабраем прапанову нашага старшыні звярнуцца да калгаснікаў з просьбаю пазычыць праўленню неабходныя сродкі... У нашых умовах гэта самае разумнае рашэнне...

— Ці ўсе згодны з прапановаю Ціхона Платонавіча? — спытаўся Аляксей.

— Усе, — загулі галасы.

— І яшчэ ў мяне ёсць адна справа, — гаварыў Аляксей. — Вось у нас у свінарніку няма загародак, а хутка пачнецца апарос, колькі будзе страт у гаспадарцы... Свінні ў нас добрыя, вялікі прыбытак могуць даць... Як бы гэта сабраць дошак... Не пазней лета будуць вернуты...

— Дошкі яно, канечне, у кожнага з нас ёсць, кругом быў лес, хто не ленаваўся... Цяпер, праўда, калгасны лес спляжылі, кала няма дзе высекчы... — гаварыў худзенькі стары. — Але, як той казаў, не пры нас будзь сказана, як каторы дасць дуба... тады што, га?..

— Адкладзём гэты невясёлы занятак, дзед Архіп, гадкоў на некалькі, — усміхнуўся Аляксей. — Мне хочацца з вамі яшчэ папрацаваць...

— Адкуль ён мяне ведае? — сказаў убок задаволены дзед і выйшаў наперад: — Ды яно, як той казаў, спяшацца на той свет няма чаго... Хто як хоча, мужчыны, агітаваць вас не буду, а я дошкі дам... — Стары ўхмыльнуўся. — А толькі, таварыш старшыня, можа, мне распісачку дасце, не на дошкі, канечне, а каб якіх гадкоў колькі яшчэ пажыць на белым свеце...

— Магу з гарантыяй!.. — весела сказаў Аляксей.

Старыя засмяяліся.

— Аб чым гаворка, збяром дошак, — рассек рукою паветра дзед з шырокаю барадою. — Быць не можа, паставім гаспадарку на ногі, а то сорам на людзях паказвацца... Не трэба далёка за прыкладам хадзіць, унь суседзі толькі грашыма па дваццаць рублёў атрымалі... Дык хіба дзіва, што іхнія дзяўчаты будуць купляць шаўкі...

— Вот калі! — падтрымаў высокі і сутулы стары. — А нашы за імі рвуцца, навыперадкі!..

— Аляксей Ігнатавіч! — выйшаў з кутка невялікі рухавы стары з кійком. — На мінулым сходзе, як я зразумеў, вы націскалі на кукурузу... Гаварылі, харч добры, малакагонны, і ўсё такое... А ці не выгадней нам садзіць бульбу? Сала, яно трывалей за малако... га?..

— Не, — запярэчыў Аляксей. — У шматгаліннай гаспадарцы патрэбна і бульба, і кукуруза...

— Зноў жа лён — працаёмкая культура, — прадаўжаў стары. — Ці выцягнем? Рабочых рук мала!

— Пра ўсё гэта ў наступны раз мы спецыяльна пагаворым, — адказаў Аляксей. — Калі не пярэчыце, дык тыдні праз два збяром савет старэйшых... тады і вырашым гэту справу... я падрыхтуюся, і прашу вас падумаць, якія культуры нам выгадней сеяць... А кукуруза і ў нашых умовах апраўдвае сябе, я ўжо не кажу пра лён, суседзі ім азалаціліся...

— Згодны! — пачуліся галасы. — Пагаворым наступным разам...

— Я тут хацеў спытаць... — пастукаў кійком аб падлогу стары.

— Калі ласка.

— Ці надоўга маеце намер у нас аставацца, га? Я гэта да таго, што без жонкі прыехалі...

— Мяркую, калі справы пойдуць на лад, назаўсёды ў калгасе астацца, — падумаўшы, адказаў Аляксей.

— Гэта дзела! — загаманілі мужчыны.

— А што да жонкі, — дадаў Аляксей, — дык з дня на дзень чакаю ад яе адказу... не хацелася ёй ехаць у вёску, можа, перадумала... Добра было б, а то аднаму ні туды ні сюды...

— Пэўна! — прамовіў скрыпучым голасам высокі сутулы дзед. — А калі не паедзе, дык такой жонкі няма чаго і шкадаваць... Гладкай дарогі!..

...Ужо дзён праз дзесяць усе коні калгаса «Авангард» былі заняты на вывазцы ўгнаенняў, недахопу хамутоў і саней не было: што купілі, а што самі змайстравалі. Акрамя гэтага, з'явіліся на полі трактар, некалькі машын і экскаватар, прысланыя шэфамі з горада, на ўсіх відах транспарту ішла вывазка вапеннага торфу. Неабходна было нагнаць упушчанае. З самага рання і да позняга вечара, нягледзячы на марозы, працавалі людзі.

* * *

Аднойчы пад вечар паштальён разам з газетамі на імя старшыні прынёс яму на кватэру і пісьмо. Аляксей па почырку пазнаў, што пісала Ліза. Ён узрадаваўся і занепакоіўся, асцярожна разарваў сіні канверт. Ліза была няўмольная, яна патрабавала неадкладна даць згоду на развод. Аляксей хацеў быў ёй напісаць, каб яна не спяшалася, добра падумала, перш чым разводзіцца, але потым вырашыў: «Разбітае не склеіш». Яму сябра перад гэтым пісаў, што бачыў некалькі разоў Лізу з Дубіцкім, які працаваў прадаўцом у ларку і «з пены піва» пабудаваў камяніцу. Аляксей тут жа сеў за стол і напісаў, што згодзен развесціся. Але падняцца з-за стала не мог — неяк пацяжэлі ногі. Апаноўвалі розныя думкі: што рабіць? «Сумна чалавеку толькі для самога сябе жыць, зусім нецікава!..» У стане роспачы і застала яго заатэхнік Настася. Яна прыйшла зацвердзіць рацыён для жывёлы.

— Вы што, Аляксей Ігнатавіч, над дысертацыяй працуеце? — спыталася Настася. — Цікава, якую вы абралі тэму?

— Тэма маёй дысертацыі — «Дзейнасць грануляванага суперфасфату ва ўмовах вапнавання дзірванова-падзолістых глеб», — паведаміў Аляксей. — А толькі, Анастасія Ціханаўна, я не над дысертацыяй працаваў, а вось жонцы напісаў, што даю згоду на развод. Не захацела, бачыце, паехаць у вёску.

Настася так і села з паперкай у руках.

— Няўжо так далёка зайшоў разлад, — гаварыла яна, — што няма дарогі да прымірэння? Хіба, як кажуць, характарамі не сышліся?

— А сапраўды, характары ў нас розныя, — Аляксей прайшоўся. — Бацьку вашаму ў поездзе я расказваў пра сваё жыццё. Ён нічога вам не гаварыў?

— Казаў пра чутую ў вагоне адну чалавечую гісторыю...

— Тады вам усё вядома. Адзін з герояў гэтай чалавечай гісторыі ваш пакорны слуга.

— Вы?

— Так, — сцвердзіў Аляксей. — Дык як вы думаеце, лёгка мне? Хоць, што я пытаю; хто не пражыў падобнага, той мяне не зразумее...

— Чаму? — здзівілася Настася.

— А таму, — ухіліўся ад адказу Аляксей. — Вы калі-небудзь кахалі?

— Кахала. Нават сына маю.

— Жартуеце! — недаверліва паглядзеў на яе Аляксей.

— Ніякіх жартаў. Славікам завуць.

— Калі ж вы паспелі, вы такая маладая. Колькі вам год? Хоць такіх пытанняў жанчынам не задаюць, але ў вашым узросце яшчэ можна. Я даў бы вам гадоў дваццаць.

— Дваццаць адзін. А сыну тры гады.

— А муж дзе працуе?

— Не ведаю, я назаўсёды выкінула яго з галавы.

— Як?!

— Калі на тое пайшло, магу расказаць пра сваё няўдалае каханне.

— Вельмі цікава.

— Мне было семнаццаць год, калі я закахалася ў *аднаго,* — Настася паклала паперку на тапчан. — А яму

было дваццаць сем гадоў, здавалася, чалавек павінен быць сталым. Я тады яшчэ сама вучылася, а ён ужо другіх вучыў.

— Хто ён? — спытаўся Аляксей. — Як яго прозвішча?

— А гэта не мае значэння, — павяла плячыма Настася. — Нават не хочацца ўспамінаць яго, такі ён стаў мне агідны.

— То, можа, вы яго не кахалі?

— Ой, што вы! — рашуча запярэчыла Настася. — Я і клалася спаць і ўставала з яго імем на вуснах. Ён таксама гаварыў, што кахае мяне, кляўся быць верным да магілы, а аказалася... — Настася пасуравела. — Я тады вучылася ў заатэхнікуме. Пачалося ў нас з таго, што на адным з студэнцкіх вечароў ён запрасіў мяне станцаваць з ім вальс. Я ахвотна згадзілася. Мы ўвесь вечар танцавалі. Памятаю, што я была на сёмым небе, калі ён мяне праводзіў у інтэрнат. Я ўпершыню ішла з хлопцам пад руку, у мяне так лёгка было на душы, што я не адчувала зямлі пад нагамі.

Настася перадыхнула.

— Потым мы сталі амаль кожны вечар сустракацца, хадзілі ў кіно, у тэатр, на вечары з танцамі. Я раней вельмі любіла танцы! Адны сяброўкі мне зайздросцілі, лічылі яго вельмі прыгожым, а другія зняважліва называлі «сэрцаедам», але я нічога гэтага не чула. Аднойчы, гэта было вясною, толькі расцвітаў бэз, ён прапанаваў зайсці да яго на кватэру. Я, не падумаўшы, згадзілася. Ён пачаставаў мяне віном, а сам выпіў гарэлкі. Ці ад хмелю, ці ад чаго іншага ў мяне так закружылася галава, што я вымушана была прылегчы на канапу. — У Настасі навярнуліся слёзы. — Ён быў настойлівы, а я страціла над сабою кантроль — і тут здарылася самае страшнае...

Наступіла няёмкая паўза. Насця хусцінай выцірала слёзы. Усхліпнуўшы і глыбока ўздыхнуўшы, яна зноў працягвала:

— Пасля мы яшчэ сустракаліся. А калі мяне пацягнула на кіслае, ён адвярнуўся ад мяне — не захацеў мець дзіцяці... Не ўтойваю, каб дагадзіць яму, я гатова была на такі крок. Я паехала дадому і прызналася ва ўсім сваім бацькам. Яны катэгарычна забаранілі мне гэта рабіць, асабліва бацька. Я вярнулася ў горад, каб перадаць яму сваё рашэнне, але яго ўжо не

застала. Ён збег з горада, як апошні баязлівец. Потым толькі я даведалася, што ён не адну мяне так падмануў...

— І вы яго так і не шукалі?

— Не.

— Дарэмна, трэба было правучыць нягодніка!

— Такіх людзей нічым не пройме́ш, — Настася схамянулася. — Прабачце... Я вам першаму пасля бацькоў расказала гэтую сумную гісторыю. І можа, толькі таму, што спачуваю вашаму гору.

— Выходзіць, мы з вамі сябры па няшчасці.

— Так атрымоўваецца, — Настася ўздыхнула. — Дык вось як часам бывае ў жыцці. Цяпер, мусіць, я ніколі не буду мець шчасця.

— А чаму? Значыць, і мой такі лёс?

— Што вам, вы — вольны казак.

— Раны кожнаму баляць.

— З часам загояцца.

— Дык і ў вас таксама.

— У мяне іншая справа...

Яны некаторы час маўчалі: у абоіх было цяжка на душы. Потым Настася ўстала, узяла паперку і падала старшыні.

— Паглядзіце, Аляксей Ігнатавіч, ці правільна я вызначыла рацыён?

— Добра, — прабегшы вачыма, адказаў Аляксей і спытаўся: — Дарэчы, калі мы зоймемся распрацоўкай плана па жывёлагадоўлі? Адклад не ідзе на лад. Можа, сёння? Згодны?

— Трэба малога класці спаць.

— А-а-а. Тады іншая справа.

— Заходзьце калі да нас! А то вы ўсюды ўжо былі, а нас мінаеце. Бацькі крыўдзяцца.

— Дзякую, зайду!

Настася развіталася і пайшла, Аляксей правёў яе да дзвярэй, мімаволі затрымаўшы позірк на яе стройных нагах. Расказ Настасі зрабіў вялікае ўражанне на Аляксея. Ён падумаў, што яе лёс нейкім чынам нагадвае яго, калі яшчэ не горшы. А чалавек яна, па ўсім відаць, не благі, з адкрытаю, шчыраю душою.

Аляксей успомніў, што яшчэ не абедаў. Дастаўшы з печы капусту, звараную вартаўніцай, ён прымайстраваўся на кухонным століку і пачаў есці. Гэта ў яго быў

абед і вячэра. Раніцаю ён піў толькі чай. Падсілкаваўшыся, Аляксей пачытаў газеты, прагледзеў часопісы і лёг спаць, але доўга не мог заснуць. Яго непакоіла, што на мінулую ранішнюю лятучку спазніўся адзін брыгадзір, а на сённяшнюю — ужо два, затрымаўшы ўвесь актыў на паўгадзіны. Трэба было адразу ж прыняць меры, а ён гэтага і другі раз не зрабіў. Так да дабра не дойдзеш. Аляксей нават не падазраваў, што гэта было выпрабаванне яго як кіраўніка. Трэба будзе прыняць крутыя меры, каб раз і назаўсёды спыніць нядбальства. Яшчэ трэба будзе сказаць, што летам лятучкі будуць праводзіцца за паўгадзіны да ўсходу сонца. І калі хто з брыгадзіраў любіць позна спаць, дык няхай складзе з сябе абавязкі. Гэта не яго, Аляксея, новаўвядзенне, ёсць шмат людзей, якія ўжо даўно так працуюць. А галоўнае — сказаць, што за ўзняцце сельскай гаспадаркі ўзяўся ўвесь народ і варта яму толькі раззлавацца, як тыя, хто свядома ці несвядома перашкаджаюць руху наперад, будуць сцёрты ў парашок.

...А на трэці дзень, раніцаю, як і трэба было чакаць, спазніліся ўжо тры чалавекі. З іх брыгадзір чацвёртай брыгады Адам Грыцкевіч, які першы раз спазніўся на пятнаццаць хвілін, цяпер прыйшоў пазней на цэлую гадзіну. Ад яго яшчэ несла гарэлкай. Паволі збіраўся народ.

— Перш чым ад людзей патрабаваць дысцыпліны, трэба самому кіраўніку быць дысцыплінаваным, — горача загаварыў Аляксей. — А таму я лічу, што брыгадзір чацвёртай брыгады Грыцкевіч не заслугоўвае таго, каб быць кіраўніком. Гэта ён у брыгадзе завёў такія парадкі, што даваў коней узараць агарод або прывезці дроў толькі тым калгаснікам, якія абяцалі паўлітэрку. Стаўлю пытанне перад праўленнем: вызваліць яго ад абавязкаў брыгадзіра.

— Вы што ж, думаеце ўсіх брыгадзіраў змяніць? — адразу ўзняў голас Грыцкевіч.

— Не ўсіх, а вас аднаго. І будзем так рабіць з кожным, хто пойдзе па вашых сцежках, — абарваў яго Аляксей. — Бачылі, як народ узяўся за работу? Не перашкаджайце яму. Усякага, хто стане ўпоперак дарогі, народ змяце са свайго шляху!

— Ён за народ лічыць заатэхніка, з якой вядзе адну лінію, — іранічна вымавіў Грыцкевіч. — Хутка яна

яго апрацавала... Але што, вопытная, з маладых, а ранняя...

— Не смець пра Анастасію Ціханаўну больш так гаварыць, — крыкнуў Аляксей. — Вам трэба яшчэ павучыцца ў яе... Яна дбае пра гаспадарку, а вы разбураеце...

Узняўся шум, некаторым не падабалася «лінія», як гаварыў Грыцкевіч. Яго падтрымалі кумы, сваты, сябры па бутэльцы. У спрэчках выявілася, што ўчора вечарам у чацвёртай брыгадзе з-за гулянкі брыгадзіра не былі падвезены кармы каровам.

Большасцю галасоў брыгадзір чацвёртай брыгады быў вызвален ад работы. Гэта выклікала шмат размоў, пасыпаліся скаргі на новага старшыню, але пераважная большасць людзей адобрыла рашэнне праўлення.

З гэтага часу ўмацавалася думка, што новы старшыня не толькі добра ведае гаспадарку, але і чалавек цвёрдага характару: нават брыгадзір чацвёртай брыгады, які пры былым старшыні хадзіў на галаве, заклікан да парадку, а значыць, пастаўлены на ногі. Паходзіць у радавых, возьмецца за розум. Гэта лепшыя лекі.

* * *

Неяк Аляксей зайшоў да Залуцкіх. Да гэтага ён пабыў амаль ва ўсіх калгаснікаў, паглядзеў, як жывуць людзі. У Залуцкіх, вядома, было лепей, але нічога лішняга не кінулася ў вочы. Ён застаў дома Ціхона Платонавіча, Настасю і Славіка. Усе былі вельмі рады яго прыходу, асабліва хлопчык. Ён хутка пабратаўся з Аляксеем, узлез да яго на калені, доўга прыглядаўся, а пасля спытаў:

— А ты адкуль прыехаў?

— З горада, — адказаў Аляксей.

— З горада? — перапытаў Славік. Вочы яго акругліліся (хлопчыку ўвесь час гаварылі, што бацька жыве ў горадзе), ён рэзка павярнуўся на каленях у Аляксея і нечакана спытаў: — Ты мой тата ці так сабе?

Аляксей на момант разгубіўся, а пасля, засмяяўшыся, адказаў:

— Так сабе... Мяне завуць Аляксей. Будзем сябрамі. Згодзен?

Хлопчык моўчкі кіўнуў галавою. Усе вальней уздыхнулі. Але Славік зноў атакаваў госця:

— Дзядзька Аляксей, а ты да нас назусім прыехаў ці толькі пагуляць?

— Назусім, працаваць, — адказаў Аляксей. — Вось прыйдзе вясна, мы з табою будзем хадзіць у поле, пабудуем цёплы кароўнік, тады каровы будуць даваць больш малака.

— Аляксей Ігнатавіч, а як будзе з цялятнікам? — спыталася Настася.

— А мы, мамуля, і цялятнік пабудуем, — заявіў важна Славік.

— Нічога, мусіць, не зробіш, прыйдзецца і цялятнік будаваць, — усміхаючыся, гаварыў Аляксей.

— Слаўка, сынуля! Дзевяць гадзін, — абвясціла Настася. — Спаць!

— Я зараз, мамка, толькі яшчэ дам салют.

— За што? — вочы Ціхона Платонавіча смяяліся, стары быў задаволены ўнукам, сваёй уцехай.

— За цялятнік, — сказаў Славік і стрэліў з пісталета.

— Вось і паспрабуй цяпер не пабудаваць, — весела засмяяўся Аляксей. — Тады і па дружбе.

Настася пайшла ўкладваць Славіка, а Аляксей з Ціхонам Платонавічам яшчэ доўга гутарылі.

* * *

Даволі вялікая частка вёскі Камарына па левым беразе рачулкі Цнянкі за вайну з фашыстамі была спалена. Згарэла і школа. Пасля вайны на тым жа самым месцы па тыпавому праекту пабудавана двухпавярховая драўляная дзесяцігодка. Школьны ўчастак з маладым садам абгароджан з двух бакоў шчыкетамі і ад рэчкі — частакол у шашкі з галін вярбы. Паўз агароджы ўзвышаліся дрэўцы вяза, ліпы, рабіны, клёна, белай акацыі, таполі пахучай і канадскай, слівы ўсурыйскай — усё гэта было пасаджана рукамі вучняў, захвочаных Залуцкім. З усіх дрэваў у садзе выстаяў вайну толькі дуб, галінасты прыгажун. На яго купчастую вершаліну вучні старэйшых класаў зацягнулі дзе-даўскую барану з драўлянымі зубамі. Хутка тут асталяваліся буслы. Вось і цяпер адзін з іх стаяў на высокіх чырвоных нагах і чырвонай доўгай дзюбай старанна

чысціў сваё пер'е. З гнязда шуганула дробнае птаства і шэрымі камякамі рассыпалася па зямлі, жаласна ціўкаючы.

Часта Аляксей не без зайздрасці паглядаў на школу, марачы ў думках зрабіць сядзібу калгаса яшчэ лепшай, бо хоць Аляксей і абгарадзіў грамадскія будовы плотам у тры жэрдкі, аднак гэта ўражання не рабіла. Але больш за ўсё цягнула Аляксея да школы тое, што там жыла Настася. Яна з кожным днём станавілася для яго даражэйшай. Усё больш Аляксей пераконваўся, што ў іх многа агульнага не толькі ў лёсе, але і ў думках, у поглядах на рэчы і справы. Ён ніяк не мог забыць аднаго бурнага сходу, на якім былы брыгадзір Грыцкевіч ледзь не праваліў план пасеву кукурузы і льну. Толькі энергічная падтрымка Настасі і яе важкія довады ў карысць прапаноў Аляксея далі перавагу на некалькі галасоў, і план быў прыняты. Фактычна, вырашылі справу жанчыны, якія паверылі Настасі і пайшлі за ёю. Аляксей адчуў, што Настася глыбока запала яму ў душу, дый Настася, па ўсім было відаць, гарнулася да яго, хоць і стрымлівала свае пачуцці.

Ужо даўно адсеяліся. Прайшла самая гарачая пара, калі, як кажуць хлебаробы, дзень год корміць. І вось аднойчы ў нядзелю Настася з Аляксеем, узяўшы з сабою і Славіка, выйшлі ў поле пагуляць і заадно агледзець палеткі. Аляксей намерыўся пагаварыць з Настасяй па душах, прапанаваць ёй выйсці за яго замуж, ды ўсё ніяк не мог пачаць гаворку.

Удалечыні зелянела рунь, а за ёю ўзвышаліся зубчастыя вершаліны лесу. Радавалі вока дружныя ўсходы яравых; па ўсіх адзнаках, ураджай павінен быць добры. Яны цешыліся з першых, яшчэ кволых лісцяў маладых бярозак, пасаджаных гэтай вясною абапал гравійкі. А калі дайшлі да азімых, настрой у Аляксея неяк знізіўся.

— Што вы засумавалі?

— А чаму не сказаць «ты»?

— Ніяк не адважуся.

— Трэба было б падкарміць азіміну, але няма чым і купіць няма за што...

— А хіба крэдыт ужо ўвесь?

— Крэдыт пайшоў на будоўлю.

— Што ж тады рабіць? — заклапочана спытала Настася.

— Прыйдзецца, мусіць, рызыкнуць: частку грошай пусціць на штучнае ўгнаенне. Як ты на гэта глядзіш?

— Другога выйсця не бачу.

— Так і быць. Але ці ведаеш ты, чым гэта пагражае? — павярнуўся да яе Аляксей.

— Зрывам будаўніцтва цялятніка.

— Не зрывам, а невялікай затрымкай.

— Ну што ж, прыйдзецца згадзіцца.

Яны некаторы час ішлі моўчкі, неўзаметку любуючыся адно адным. Нейкая невядомая сіла збліжала іх гарачыя сэрцы.

— Мілая Настаська, як мне лёгка, калі ты побач са мною, — прызнаўся нарэшце Аляксей. — Ты для мяне самы лепшы друг і дарадчык...

— І мне, Алёша, з табою прыемна, — Настася і не заўважыла, як перайшла на «ты».

— Настаська, ты ведаеш аб маіх пачуццях да цябе, — хвалюючыся, працягваў Аляксей. — Я крыху здагадваюся аб тваіх... Таму скажы мне адразу: ці згодна ты будзеш звязаць са мною свой лёс?

— Я ж, Алёша, не адна, — пабялела Настася. — Падумай добра, за цябе любая дзяўчына пойдзе... Будуць папрокі...

— Што ты, ніколі, — рашуча запярэчыў Аляксей. — Мы выхаваем Слаўку сапраўдным чалавекам...

— Дзядзька Аляксей, мамка, пачакайце, — гукаў Славік.

— Ты хочаш, каб ён зваў мяне таткам?

— А табе гэта прыемна будзе?

— Яшчэ пытаеш!

— Тады згода.

Яны, узяўшыся за рукі, ішлі, поўныя шчасця.

...Свяціла яркае вясенняе сонца. Настася, Аляксей і Славік стомленыя вярталіся з поля. Яны ішлі другой дарогай. Недалёка ад рэчкі, на месцы будоўлі кароўніка, ляжалі смалістыя бярвенні, узвышалася складзеная цэгла для шулаў. Аляксей нёс на плячах Славіка, той, здавалася, спаў. Аляксей з Настасяй вялі гаворку пра вяселле, сышоўшыся на тым, што не варта надоўга адкладваць. А калі яны падышлі да старога Залуцкага, які сядзеў каля хаты на прызбе, Славік страпянуўся і адрапартаваў:

— Дзеду! Дзеду! У тую нядзелю ў нас будзе вяселле, ага!

— Якое вяселле? — здзівіўся Ціхон Платонавіч, пасля здагадаўся: — Гэта праўда, дзеці?

Настася кіўнула галавою.

— Калі будзе на гэта ваша згода, — прамовіў Аляксей.

— Абы вы былі згодны, — сказаў Ціхон Платонавіч. — Ну што ж, значыць, ад усяго сэрца жадаю вам у жыцці шчасця.

— Я рады, бацька, што ў вялікай дарозе, пра якую вы мне гаварылі ў поездзе, я ўладкаваў і свае асабістыя справы.

— Мне думаецца, — гаварыў Ціхон Платонавіч, — што вы будзеце жыць добра. У вас абоіх шчырыя сэрцы...

Усе зайшлі ў хату. Ціхон Платонавіч паслаў Славіка да суседзяў па бабку, а сам выйшаў у сенцы, як ён сказаў, «па чыпурышку». Нельга ж не выпіць на заручынах, так ужо заведзена ў гэтых краях.

* * *

Восень у калгасе «Авангард» была багатай, аднак не ўсё прыйшлося размеркаваць на працадні. Патрэбны былі вялікія сродкі для будаўніцтва, для пакупкі племянных кароў, для насаджэння калгаснага саду і развядзення пчол.

Распачатая Грыцкевічам «кампанія» супраць Аляксея з трэскам праваліласся. Яшчэ тады, калі Грыцкевіч выступіў процiў незразумелага нoваўвядзення — вапнавання глебы, Аляксей даў яму добрую водпаведзь. Непісьменныя сяляне Крычаўшчыны, гаварыў ён, у другой палове васемнаццатага стагоддзя ведалі і прымянялі вапнаванне, а ён, Грыцкевіч, прабыў з дзесятак год старшынёю, потым брыгадзірам і не ведае пра гэты спосаб. А калі ўрадзіла кукуруза і было вырашана пытанне з кармамі, ды зарадзіў лён, Грыцкевіч апусціў галаву, хоць часам і падпускаў шпількі.

— Аляксею Ігнатавічу проста шанцуе, нават жонку ўзяў з такім пасагам, — хіхікаў Грыцкевіч, седзячы ў кругу сваіх сяброў. — Ужо адно гэта гаворыць, які ён майстар...

— От не плявузгай абы-чаго, пэцкаль, — не сцярпела Грыцкевічыха. — Лепш бы на работу хадзіў, як усе людзі. Спанеў, як пабыў начальствам.

Усе зарагаталі.

Кпіны Грыцкевіча даходзілі да Аляксея, але ён рабіў выгляд, што нічога не заўважае. Аднак усяму ёсць мяжа. Аднойчы, спаткаўшыся з Грыцкевічам адзін на адзін, Аляксей сурова яго папярэдзіў:

— Памятайце, Адам Адамавіч, калі я хоць раз яшчэ дачуюся, што вы абражаеце Анастасію Ціханаўну, дык тады крыўдуйце на сябе...

— Прабачце, Аляксей Ігнатавіч, больш гэтага не будзе, — неяк сагнуўся Грыцкевіч. — Справа, канечне, не ў Анастасіі Ціханаўне... З вамі я, як кажуць, браўся ўрожкі, але не выстаяў... Паклалі вы мяне на абедзве лапаткі... Нават суседзі, мільянеры, здзіўляюцца, як вы паднялі калгас за такі кароткі тэрмін...

— Не я зрабіў, а людзі...

— Усё гэта правільна, — прадаўжаў былы брыгадзір. — Але першую скрыпку вы ігралі... — Грыцкевіч замяўся. — Вось я хачу папрасіць вас, каб далі мне якую работу...

— Толькі буду рады, калі вы возьмецеся за розум, — сказаў Аляксей. Яму проста не верылася, што Грыцкевіч скарыўся, але гэта была праўда: жонка яго даняла, прыгразіўшы разводам, калі ён і далей будзе «біць лынды».

— Дзякую, — глуха сказаў Грыцкевіч і працягнуў Аляксею сваю дужую руку.

У гэты час выйшла з хаты з рыдлёўкай у руках Анастасія Ціханаўна. Яна прыкметна папаўнела, цяжарнасць адразу кідалася ў вочы.

— Ты куды, Настаська, сабралася ісці? — спытаўся Аляксей, з замілаваннем аглядаючы яе фігуру.

— Сад садзіць, — адказала Настася.

— Табе няможна, без цябе абыдземся.

— У цябе ж людзей не хапае.

— Даруйце мне, Анастасія Ціханаўна, за ўсё, — вінавата загаварыў Грыцкевіч. — А што да людзей, дык хопіць, сёння выйдуць нават тыя, якія ўлетку на печы сядзелі... Запэўніваю вас!.. А вы не ідзіце, гэта зацяжкая для вас работа...

Грыцкевіч павярнуўся і хутка пайшоў у другі бок вёскі.

— Што з ім такое здарылася? — спыталася Настася.

— Не ведаю, паглядзім, што далей з гэтага бу-

дзе, — пацiснуў плячыма Аляксей. — А ты ўсё ж не iдзi, прашу цябе.

— Добра, — згадзiлася Настася.

З хаты выбег Славiк, ружовашчокi, з маленькай рыдлёўкай, i весела зашчабятаў:

— Татка, а ты мяне возьмеш сад садзiць?

— Вазьму, — падхапiў яго на рукi Аляксей i пацалаваў. — Будзеце расцi разам — паглядзiм, хто хутчэй — ты цi сад?

...Ужо ўся першая брыгада была на полi, падыходзiлi другая i трэцяя, за iмi паказалася чацвёртая брыгада. Наперадзе крочыў Грыцкевiч. Аляксей здзiвiўся: iшлi на пасадку саду старыя i малыя, некаторых ён першы раз бачыў на рабоце, — адны з iх былi на «адыходных промыслах», а другiя, акрамя свайго агарода i ягад, нiчога не хацелi знаць.

— Дзякую вам, Аляксей Iгнатавiч, — усхвалявана гаварыла Грыцкевiчыха са слязьмi радасцi на вачах, — што вы i майго чалавека скiравалi на добрую дарогу.

— А вы ўпэўнены, што ён будзе працаваць? — спытаўся Аляксей.

— Будзе, — запэўнiла Грыцкевiчыха. — Я яго не першы год ведаю... Што казаць, выгуляўся... Цяпер ён пачне рваць... Ого!

— Дык тут, па-мойму, больш вашай заслугi...

— Ёсць крыху i маёй, — згадзiлася Грыцкевiчыха. — Ой, загаварылася, пабягу!.. Унь аж дзе нашы...

Калгаснiкi рассыпалiся па полi. Трэба было пасадзiць у гэтым годзе дваццаць гектараў саду. Аляксей са Славiкам спяшалiся: яны першыя пасадзiлi яблыньку.

Прыемна было на душы ў Аляксея. Цяпер ён па-сапраўднаму адчуў, што знаходзiцца ў вялiкай дарозе. Ён успомнiў пра дысертацыю i сам сабе сказаў: «Я павiнен яе напiсаць i напiшу».

1954

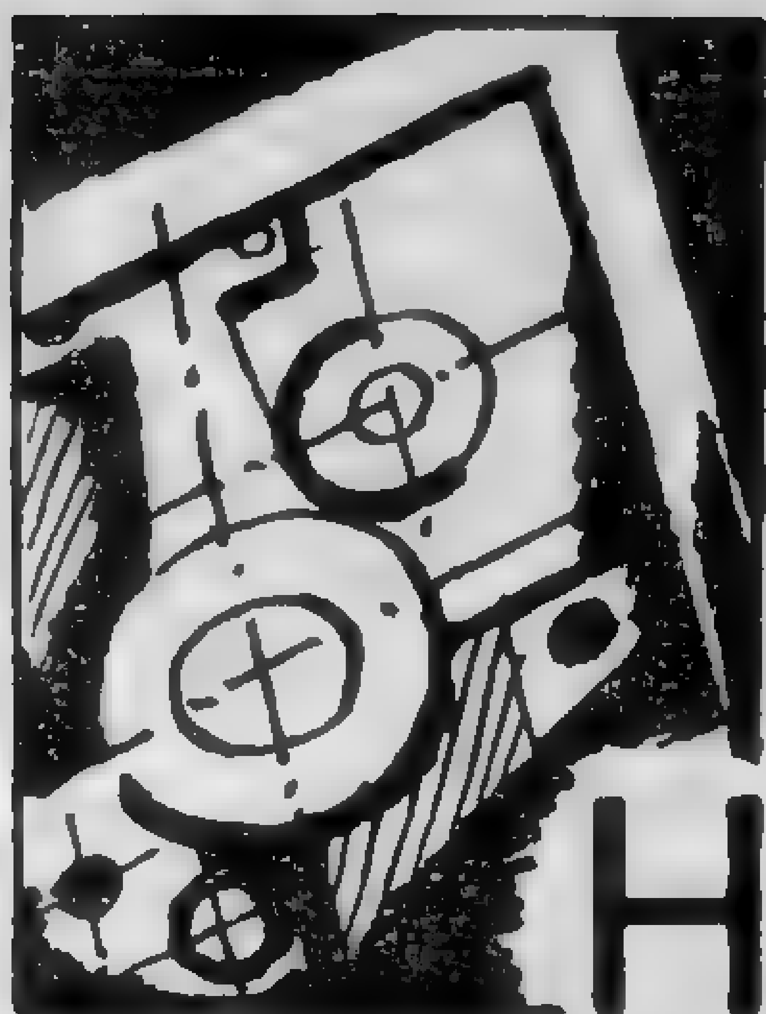

Незгасальныя зоры

Ніколі яшчэ на Тураўшчыне не было такога ўраджаю. На шырокіх нівах калгаса «Светлая паляна», акаймаваных зялёнымі палосамі дуброваў, шумелі жыты і пшаніца. Ды неяк пасля навальніцы збажына злягла, як мост.

Камбайнер Рыгор Чупрык са сваёй памочніцай трактарысткай Верай Сляпухай — яны працавалі на прычэпным зернеўборачным камбайне — з дапамогаю нескладаных дадатковых прыстасаванняў, якія яны самі зрабілі, з поспехам праводзілі ўборку палеглага збожжа.

Увесь дзень бесперабойна працаваў камбайн. Адчуванне задаволенасці працай падбадзёрвала маладых людзей. Калі дзяўчына, якая вяла трактар, смеючыся вачыма, аглядалася, хлопец за штурвалам камбайна вышэй узнімаў галаву, і яго выгляд нібы гаварыў: «Ведай нашых!»

Сонца зайшло за сцяну: па народных прыкметах павінен быць дождж. Камбайнер з трактарысткай, спяшаючыся, збіраліся ісці ў сваё сяло. Звычайна яны начавалі там, дзе працавалі, а сёння Веры захацелася пабыць дома. Чупрык быў не супраць праводзіць яе. У яго быў добры настрой.

— Ведаеш, Вера, твой бацька неяк расказваў, што на Палессі спрадвеку шчасце не заглядала ў дом, — гаварыў ён, ідучы.

— Гэта праўда, але народ наш не згінаўся, жыў, тварыў, шукаў шчасця... І знайшоў, — сказала Вера.

— Вядома, — згадзіўся Чупрык. — Нашы прадзеды, дзяды, бацькі змагаліся, каб «людзьмі звацца»... Яны паставілі на сваім... Узяць хоць бы твайго бацьку. Былы салдат гвардзейскага Праабражэнскага палка, ён

куляметчыкам у Чапаеўскай дывізіі біў белякоў, устанаўліваў у нашым сяле Савецкую ўладу, арганізаваў калгас, сустракаў са сцягам першы трактар... Яму ёсць пра што ўспомніць... Адным словам, усё зроблена без нас...

— Ты так думаеш, а па-мойму, не так, — запярэчыла Вера, а потым спыталася: — А чаго ты з маім бацькам пасварыўся?

— Я першы год працаваў на трактары і нарабіў агрэхаў... Бацька паглядзеў на маю работу і пачаў пакепліваць: «Пакалупаў зямлю, як свіння лычом...» Ну, пачалі смяяцца... а смех...

— Зразумела... — Вера задумалася. — І нам, Грыша, ёсць за што весці барацьбу, быць сапраўднымі людзьмі... незгасальнымі зорамі, іх на Палессі шмат... яны былі, ёсць і будуць...

Чупрык спыніўся, да яго не дайшло значэнне сказанага.

— Кім? — перапытаў хлопец.

— Незгасальнымі зорамі, — паўтарыла дзяўчына.

— Што гэта азначае?

— Быць працавітымі людзьмі, сумленнымі, прынцыповымі — глядзець у заўтра. Савецкія людзі — дзелавыя людзі. У нас багатая тэхніка. Трэба ад яе ўзяць усё, што яна ў сілах даць. А хіба мой бацька і такія, як ён, якім дзеці памагалі стаць пісьменнымі, могуць самі далей рушыць наша развіццё ўперад? Не! У іх не хапае ведаў. Гэта ўскладзена на нашы плечы.

Яны ішлі далей. Насоўваўся змрок.

— Вось ты якая! — Чупрык устрапянуўся. — Выходзіць, не ўсё зроблена нашымі папярэднікамі...

— Уга! Далёка да гэтага. Вось узяць хоць бы тваё прыстасаванне да камбайна, якое дазваляе жаць палеглае збожжа: рэч, здаецца, простая, але раней яго не прыдумалі... А не было б у цябе ведаў — нічога не выйшла б.

— Не маё, а наша, — паправіў Чупрык. — Ды пра што тут гаварыць, драбніца...

— У добрай гаспадарцы ўсё спатрэбіцца...

— Яно праўда, навука — вялікая рэч, — згадзіўся Чупрык. — Яна дае свае вынікі... Гэта ж адно з вашай сям'і выйшлі настаўніца, інжынер, генерал, аграном, дыпламат і, нарэшце, трактарыстка. Пайшлі палешукі ў людзі...

— Я, Грыша, у маленстве марыла стаць лётчыцай, — успамінала Вера. — Бацьку гэта вельмі радавала...

— Вядома!

— А маці вагалася. «Хацелася б мне, — казала яна не раз, — каб хоць адно маё дзіця асталося пры мне і працавала на зямлі-карміліцы...» Гэтыя словы запалі мне ў душу, і іх я не забыла.

— Па-мойму, у вас у сям'і бацька ўсім кіруе...

— Як сказаць! Каб не маці, дык і бацька не быў бы такі прыкметны.

Вера і Чупрык яшчэ даўно, калі вучыліся ў дзесяцігодцы, вырашылі падацца ў механізатары. У свабодны час яны самастойна займаліся вывучэннем камбайна і трактара, а калі пачыналіся канікулы, праходзілі практыку ў мясцовай МТС. Пасля заканчэння школы ён стаў працаваць камбайнерам, а яна трактарысткай.

Вера з Чупрыкам напрасткі ішлі праз лес у сяло Вуглічы, цэнтр калгаса «Светлая паляна».

Лес быў багаты дубам і грабам, часам пападаўся ясень і вяз. Кроны магутных дрэваў паспляталіся ўверсе. Зусім сцямнела. Абуджаліся начныя птушкі, недзе закугала сава.

— Ой, Грыша, каб не збіцца толькі нам з дарогі, — занепакоілася дзяўчына.

— Што ты! — запярэчыў Чупрык. — Я ў сваім лесе ніколі не заблуджуся...

— Наперад не хваліся...

Насунулася хмара — гэта яна паскорыла набліжэнне цемнаты. Зашалясцела лісце, лінуў спорны дождж. Ісці нельга было, і Вера з Чупрыкам схаваліся пад купчастым дубам. Хлопец зняў з сябе пінжак, і, накінуўшы дзяўчыне на плечы, асцярожна абняў яе за талію, і прытуліў да сябе.

— Баішся? — ласкава спытаў ён.

— А чаго?! — запярэчыла Вера. — З табою мне нідзе не страшна.

— Праўда?

— А ты хіба не ведаеш!

— Ведаю. А толькі лішні раз не шкодзіць упэўніцца. Цяпер няхай дождж хоць усю ноч лупіць.

— Ой, навошта? І так да ніткі прамоклі... Колькі зараз часу?

Чупрык дастаў гадзіннік, глянуў на чорны цыфер-

блат, які свяціўся фасфарычнымі лічбамі: было дзесяць гадзін.

— Нам да адзінаццаці абавязкова трэба быць дома.

— Будзем, — запэўніў Чупрык і раптам, панізіўшы голас, спытаў: — Вярунька! А ты не шкадуеш, што паслухала мяне і пайшла на трактар працаваць?

— Чаго ж мне шкадаваць, Грышук, калі я адчуваю сябе патрэбным чалавекам. Ды не толькі гэта. Пра нас з табою ўжо ведае ўвесь раён. Учора бацькі былі на кірмашы ў Тураве, дык у маці многія знаёмыя пыталіся: «Ці не твая дачка, Сляпуха, стала такой відушчай, што з Чупрыкам пайшла гэтак угару?»

— Няўжо?

— Дапраўды.

— А цяпер бацька не гаворыць, што збіваю яго дачку з дарогі? «Гадую, — кажа, — дзяўчыну невядома каму, каб хоць людскі хлопец натрапіў...»

— Наадварот, крыўдзіцца, што абыходзіш нашу хату.

— Сёння ж зайду, — паабяцаў Чупрык.

— Ён будзе вельмі рады, а пра маці і казаць няма чаго.

— А адкуль ты ведаеш?

— Бацька на кірмашы нешта купіў, і калі маці спытала, што гэта, дык ён адказаў: «Можа, часам Чупрык пераступіць парог, дык трэба мець пра запас, памірыцца...» Пра нашы адносіны яны крыху ведаюць...

— А што ён мог купіць? — нібы не чуючы апошняга паведамлення, спытаў Чупрык.

— Не ведаю. Калі я з кухні зайшла ў пакой, дык яны змоўклі. Бацька стаў зусім іншы, такі лагодны, хоць да раны прыкладай. Папрасіў мяне, каб я яму, каторы ўжо раз, пачытала пра Антэя.

— І што?

— Сказаў: «Не адрывайцеся, дзеці, ад зямлі-маці, тады ніякія ворагі вас не пераможуць». Мне стала так радасна на душы! А дагадваешся чаму?

— Не.

— Ой, які ты! Ён першы раз звяртаўся да нас з табою.

— І гэта ўсё праўда?

— А хіба я лгаць буду!

— Вярунька! Які я шчаслівы... А каб раз'ехаліся,

дык яшчэ невядома, можа б, ніколі і не спаткаліся... А вучыцца ўсюды можна...

Хлопец моцна прытуліў да сябе дзяўчыну і пацалаваў.

— Ой, пусці, Грыша. Хіба можна так... мядзведзь!

— Можна... Каб я ведаў, што твае бацькі згодзяцца на наш шлюб, дык хоць сёння пайшоў бы ў сваты... Мая маці вельмі любіць і паважае цябе... Я ўжо гаварыў пра гэта з Міхалам Буевічам, гэта ж ён нейкая далёкая радня нам, вазьму яго за свата...

— Ой, п'яніца пракляты! — Некалі быў дзякам, а цяпер баптыстам стаў; відаць, нейкі старшы ў іх... Кавалак гультая... За год — дзесяць працаднёў мае... Адно языком добра меле... Не прыводзь яго да нас, бо маці качаргою прагоніць. — Вера памаўчала. — Дык, можа, пойдзем? Дождж амаль перастаў...

— Куды нам спяшацца?

— Чарцей ганяць!

— Ты ў сваім розуме? — спалохана вымавіў Чупрык.

— У сваім, — адказала, усміхаючыся, Вера. — Калі сумняваешся, ушчыкні... Які ты смешны — не бачыш, што ў цябе пад носам робіцца...

Вясною памёр Грышаў бацька. Ён жыў з працы рук і меў сякі-такі запас грошай. Стары, бывала, дня не згуляе, у вольны час ад працы ў калгасе бандарыць. Аднаму кадушку зробіць, другому кубелец, трэцяму цэбар. Глядзіш — лішні рубель завёўся. Хата іх была ў канцы вёскі, недалёка ад могілак. Старая заставалася адна дома, бо сын працаваў у майстэрнях і там кватараваў. І вось неяк вечарам перад багамольнай жанчынай з'явіўся самы звычайны чорт з рагамі і хвастом, увесь калматы. Чорт запатрабаваў ад старой грошы, каб выручыць яе мужа з пекла. Маці, млеючы ад страху, дала грошы. Унадзіўся чорт і перацягаў усе грошы нябожчыка, а потым узяўся і за сынавы. Некалькі дзён назад Вера спаткала старую, калі тая ішла ў царкву са свечкай у руках і ўся заплаканая. На запытанне, што з ёй, хто яе пакрыўдзіў, старая пра ўсё расказала, але прасіла нічога не гаварыць сыну, бо чорт ёй пагразіў маўчаць. Ён прыходзіў у пэўныя дні, у адзін і той жа час. І вось Вера вырашыла прасачыць за «чортам», але адна пабаялася і ўгаварыла хлопца схадзіць з ёю.

Палавіну таго, што расказала Вера, было добра вядома Чупрыку, але паяўленне нейкага «чорта» ашаламіла яго.

— Ну і навіна, — закруціў галавою Чупрык. — Да чаго дайшло!

— Ты здзіўляешся, а чаму табе, Грыша, не заняцца сваёю маткаю? Яна такая даверлівая і забабонная...

— Што ты хочаш ад старой? Цяжка яе перавыхаваць...

— Але можна... Яна такая добрая...

Дождж зусім сцішыўся. Капала з лісцяў, і, калі кропля пападала за каўнер, было непрыемна. Хлопец з дзяўчынай ішлі лесам ужо даўно, а краю ніяк яшчэ не было відаць. Вера спалохалася:

— Па-мойму, мы адхіліліся ўправа.

— Выйдзем, гэты лес не такі вялікі, — падбадзёрваў Чупрык.

— Хоць і невялікі, а да раніцы можна праблукаць.

— Яшчэ што!..

Можа, яны і заблудзілі б, ды голас з рэпрадуктара наказаў, што яны ідуць у патрэбным кірунку. Спачатку пачуўся трэск — гэта ўключылі радыё.

Паскорыўшы крок, абіваючы густыя кроплі сабе на твар і адзенне, Вера і Рыгор ішлі проста на голас. Паведамлялі навіны апошняга дня, гаварылі пра ўборку ўраджаю.

І раптам: «Маладыя механізатары з Палесся, Вера Сляпуха і Рыгор Чупрык, вынайшлі прыстасаванне да камбайна, што дае магчымасць убіраць палеглае збожжа...»

— Рыгорка! Што гэта, сон? — усклікнула Вера.

— Не, Вярунька, наяве. А толькі няўжо наша прыстасаванне такое важнае?

— Мусіць, бо інакш людзі не гаварылі б.

— Гэта ж так проста!

— У прастаце — сіла...

Вера з Чупрыкам пацíху праз агароды падышлі да канцавой хаты і схаваліся за плотам. Якая розніца! Ва ўсіх дамах свяціла электрычнасць, а тут пабліскавала лампадка. Чакаць доўга не давялося. Вось нехта крадучыся ўвайшоў у весніцы і наблізіўся да акна, паглядзеў у шыбы, нібы правяраючы, хто ёсць у хаце, а потым пайшоў у сенцы. Хлопец з дзяўчынай перабеглі двор і ўляцелі ў хату ў той момант, калі старая даста-

вала з куфра ўкручаныя ў белую хустачку грошы. Пачалася валтузня. Чупрык хутка паваліў «чорта» на падлогу. Вера запаліла святло. Садралі маску з рагамі і ўбачылі Міхайлу Буевіча.

Маці Чупрыка, апранутая ў чорнае, поўная, з вялізнымі сінцамі пад вачыма, стаяла ні жывая ні мёртвая і са страху шаптала:

— А божухна!.. Свят, свят... Што гэта дзеецца на свеце...

Потым старая наблізілася да «чорта», горка скрывіліся яе вусны.

— Дык гэта ты, Міхайла, гэтак з мяне наздзекаваўся... Вось табе, пачвара!.. Ах, антыхрыст!..

— Даруй, Мікалаіха, — прасіпеў Буевіч.

Яго маленькія, чорныя, як гузікі, вочкі бегалі па хаце. Ён расчмыхаўся, выціраў рукой мясісты нос, пад якім чарнелі падстрыжаныя вусікі. Чупрык, узяўшы яго за каўнер, падвёў да дзвярэй:

— Пойдзем, «сват», разлічвацца за грахі.

Мікалаіха падышла да Веры і, пацалаваўшы яе, глухім голасам прагаварыла:

— Дзякую, ягадка, ты мне адкрыла вочы... А я, дурная, не верыла, што чорта людзі выдумалі... Ты, як тое сонца, прынесла ў наш дом радасць... — Мікалаіха выцерла слёзы. — Здаецца, і я на старасці год паразумнела.

...Апрануўшыся ў сіні гарнітур, белую кашулю з гальштукам, Чупрык нясмела зайшоў у хату да Веры, якая даўно яго чакала, каб пайсці пагуляць. Іграў гармонік, і карцела патанцаваць. Адзетая ў блакітную крэпдэшынавую сукенку, у жоўтых чаравіках, з раскручанымі косамі колеру спелага жыта, дзяўчына была сапраўднай вясковай прыгажуняй. На круглых з ямінкамі шчоках у яе іграў здаровы румянец, сярэдняга росту фігура яе была моцна складзеная, стройная.

Бацька Веры, Антон Сляпуха, убачыўшы ў сваёй хаце Чупрыка, па-святочнаму адзетага і вясёлага, не паверыў вачам. Ён узрадаваўся і занепакоіўся (які гэта бацька будзе абыякавы, калі дачка на выданні!). Высокі, крыху сутулы, з няголеным рыжым шчаціннем на барадзе і выцвілымі вачыма, у акулярах на кончыку таўсматага носа, стары выйшаў наперад і ў адказ на прывітанне хлопца падаў яму спрацаваную руку.

— Пра каго гэта, тымчасове, ты мне чытала, дач-

ка? Ага, пра Геркулеса, — усміхнуўся Сляпуха. — Нічога, сілу маем. Яно і я, тымчасове, некалі разгінаў рукамі падкову. — Убачыўшы, як паблісквоюць у іх абоіх вочы, стары перамяніў тон: — Нарэшце прыйшоў, скарыў сваю гордую галаву. Перад кім уздумаў задавацца, Рыгор? Злаваць на таго, хто выгадаваў яму гэтакую красуню?.. Дзе ты бачыў, тымчасове, яшчэ такую?.. Нідзе на свеце не знойдзеш!..

— Тата! — перабіла Вера.

— А што «тата», пажартаваць няможна? — дабрадушна бубніў ён. — Нябось кахаецеся?

— Кахаемся, — сказаў нясмела Чупрык.

— Моцна? — пытаўся стары. У вачах яго дрыжалі іскры смеху, але ён стараўся быць сур'ёзным.

—Ага, — сцвердзіў хлопец.

— А ты, тымчасове, што маўчыш? — звярнуўся Сляпуха да дачкі. — Або, можа, другі прыглянуўся?

— Не-е, — збянтэжана апусціла галаву Вера. — Грышка мне самы мілейшы...

— Але, Грыша, тымчасове, мусіць, не вельмі, бо без свата заходзіць? — усміхнуўся ў пракураныя вусы Сляпуха.

— І без свата можна абысціся. Але, калі трэба, дык я на адной назе... Ён хутка будзе тут, — і Чупрык памкнуўся ісці.

— Хто-о? Гэты «чорт» Міхайла Буевіч? — зарагатаў Сляпуха.

— У мяне другі сват ёсць, — пераступіў з нагі на нагу Чупрык.

— А куды ты дзеў Буевіча? — пытаўся Сляпуха.

— Здаў сельсавету. Ну, я мігам.

У хату ўвайшла Антоніха — маленькая, хударлявая, уся ў маршчынах, у цёмным мультановым каптане і чорнай спадніцы, у белай хусцінцы, уся нейкая насцярожаная і нібы нечага спалоханая. Яе вялікія, як і ў дачкі, вочы, быццам пыталіся: «Што здарылася?»

— Рыхтуйся, маці, сватоў прымаць, — паведаміў Сляпуха. — Упарадкуем апошнюю дачку, а потым можна і на спакой.

— А дачушка мая, а золатка! — усхліпнула Антоніха. — Як жа ўсё гэта нечакана...

— Трэба адбіць тэлеграмы дзецям, каб усе былі на вяселлі, — гаварыў Сляпуха. — Хочацца ўсіх пабачыць. Хоць, можа, генерал і не прыедзе... Справы ўсялякія...

— Як гэта! — страпянулася Антоніха. — Няхай толькі паспрабуе не выканаць загад маці.

Антоніха абняла і прыціснула да сябе дачку, пагладзіла яе тоўстыя косы і праслязілася.

— Ну, хопіць, маці, ідзі стол накрывай, — сказаў гаспадар.

...Падрыхтоўка да вяселля скончылася, паз'язджаліся ўсе родзічы дзяўчыны, толькі не было генерала. Яго чакалі з дня на дзень. У сяле вялося шмат гаворкі пра гэтае вяселле. Сяляне зайздросцілі дзецям Антона Сляпухі, толькі не Веры. «Самай меншай не пашанцавала, будзе корпацца ў зямлі, свету белага не бачачы, заўсёды ў мазуце, гразі і пыле». Гэтыя размовы даходзілі да бацькоў, стары маўчаў, сцяўшы зубы, а маці сяды-тады, схаваўшыся ў каморы, каб ніхто не бачыў, возьме і паплача. Гэта яна вінавата, што Вера пасля дзесяцігодкі асталася на зямлі працаваць.

Ды нечакана адно маленькае здарэнне прымусіла глянуць на Веру па-іншаму. Неяк пад вечар да дома Антона Сляпухі пад'ехала легкавая машына. Усе высыпалі на вуліцу: няйначай генерал прыехаў. Але з машыны выйшаў сухенькі стары ў акулярах у залатой аправе, з сівай бародкай клінком і падстрыжанымі вусамі, з вострым носам.

— Скажыце, дзе я магу ўбачыць Веру Сляпуху ці Рыгора Чупрыка? — спытаўся ён.

— Я Вера, — пачырванела дзяўчына. — А Чупрык у МТС. Што вам трэба?

— Ты Вера Сляпуха, такая маладая? — здзівіўся прыезджы і адрэкамендаваўся: — А я — галоўны канструктар завода сельскагаспадарчых машын... Віктар Андрэевіч Зарудны. Завод зацікавіўся вашым прыстасаваннем да камбайна... Вы мне раскажаце?..

— Можна.

Яны зайшлі ў хату, за імі хлынулі мужчыны і жанчыны, дзеці. Сабралася палова сяла. Вера, хвалюючыся, расказвала Заруднаму пра сваё вынаходства.

— А вы, Вера Антонаўна, не маглі б мне начарціць?..

— Калі ласка, — сказала Вера. — Я зараз знайду паперу.

— Не турбуйцеся, усё ёсць.

Зарудны дастаў з партфеля паперу. Вера, спяшаючыся, чарціла.

Людзі, як на вяселлі, запоўнілі хату і сенцы, стаялі на двары і вуліцы, гаманілі.

— Выдатна! Працей і лепш, чым у нас, — загарэліся вочы ў Заруднага. — Віншую вас, Вера Антонаўна, задача вырашана... мы доўгі час над гэтым працавалі... цэлым калектывам... Цяпер падпішыцеся. Вы атрымаеце ўзнагароду за вынаходства...

— Ой, то мы ўдваіх, з Рыгорам... Што вы, якую ўзнагароду?

— Не пярэчце... А як яго пабачыць, каб паціснуць яму руку? Можа, паедзем у МТС?

— А чаму ж не! — узрадавалася Вера.

У гэты час на «газіку» пад'ехаў генерал-маёр Сляпуха. Ён, разгублены, выскачыў з машыны. Да яго падбегла ўся радня.

— Няўжо без мяне згулялі вяселле? — пакрыўджана прабасіў генерал.

— Чакаем, чакаем, — сказала маці, рогам хусткі выціраючы слёзы. — Дарагія мае дзеткі...

— Тады вылазь, жонка, з машыны, — сказаў весела генерал. — А то мы хацелі вяртаць назад...

— Ой, што ты, братка, вяселле толькі заўтра будзе...

Усе былі рады за Веру і Чупрыка, а больш за ўсіх радавалася маці, што яе дачка, працуючы на зямлі, таксама знайшла сваё шчасце.

Красуйся на векі вечныя, Палеская зямля, свяціце, незгасальныя зоры!

1954

15. Зак. 2224

Жалейкава града

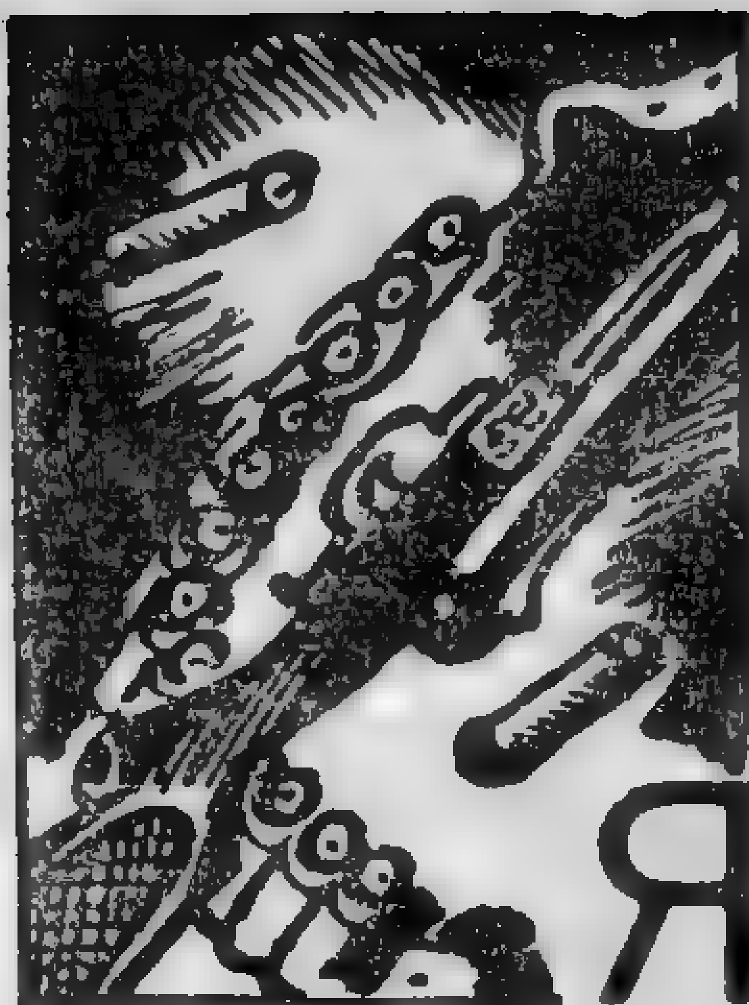

Я чуў гэты расказ ад вясковага паляўнічага.

Залатой восенню, удвух, мы паехалі ў палескія лясы на паляванне. Стрэльбы ў нас былі адменныя: у мяне — айчыннай вытворчасці, памастацку аздобленая бескурковая дубальтоўка, а ў майго сябра — фірмы Заўэра, дарагое ружжо. Мы надзелі камбінезоны для палявання, курткі, асеннія шапкі-вушанкі, балотныя боты і падперазаліся патранташамі. У мяне за плячыма — паляўнічая сумка — ягдташ, а ў майго сябра — крошні. Запасліся мы таксама сеткамі для нашэння дзічыны. Адным словам, выгляд у нас быў сапраўдных паляўнічых.

Чаму мы выбралі менавіта Палессе? Па-першае — ніколі там не былі, хацелася паглядзець гэты край, а па-другое — у паляўнічым магазіне пачулі размову спрактыкаваных паляўнічых, што на Палессі ёсць добрыя бакасавыя і цецеруковыя месцы. Ну, а зайцы — яны ўсюды трапляюцца. Яшчэ ў суботу, прыляцеўшы на самалёце ў Пінск, мы адразу на спадарожнай машыне падаліся ў глыбіню Палесся. Заначавалі ў вёсцы Забалоцце. Хлебасольная гаспадыня частавала нас сопкай бульбай з кіслымі агуркамі, сырадоем, а мы яе малых дзяцей — пячэннем і цукеркамі. Меншы, гадоў трох, хлопчык, з чорнымі быстрымі вочкамі, усё падбіраўся да нашых стрэльбаў: падкрадзецца і гладзіць чахлы, але большыя хлапчукі неўзаметку давалі яму штурхяля і адганялі.

Усталі мы рана, выпілі малака і пайшлі. Першае, што за вёскай кінулася нам у вочы, хоць год быў сухі, — шмат усюды вады, і нейкая яна ржавая. Мы прайшлі вялікае топкае балота, травяныя тарфянікі, усыпаныя купінамі, зарослыя асакой і пушыцай. Яшчэ

здалёку мы ўбачылі пазалочаны лес, а каля яго стагі парыжэлага сена і сінюю стужку пакручастай, з нізкімі берагамі, рачулкі. Мы спадзяваліся на ўдачу: увечары гаспадар расказваў нам, што тут можна спаткаць мноства дзічыны. А ў апошнія гады нават янота просста ўбачыць, хоць яго і забаронена страляць. Прызнацца па праўдзе, у нас дух займала пры думцы аб блізкасці паляўнічага шчасця. Але прайшлі балота — і хоць бы ўгледзелі якую-небудзь птушку. Нарэшце ўвайшлі ў лес; пад нагамі зашапацела пажухлае лісце. Глухамань была такая, што нам здавалася — тут і мядзведзя можна напаткаць. На ўсякі выпадак мы падрыхтавалі патроны, набітыя кулямі. Шумеў лес, спяваючы сваю бясконцую песню. Пахла вільгаццю, пераопрэлым лісцем. Чым далей мы ішлі па ўскраі лесу, тым больш змяняўся малюнак: чаргаваліся пясчаныя прасторы, астравы, берагавыя валы дзюнаў, віднеліся балоты. Пасля мы павярнулі ў глыбіню сасновага бору і апынуліся ў мохавых балотах, якія плямамі сустракаліся на пясках. Доўга мы хадзілі па градзе; тут раслі шыракалістыя пароды дуба і граба, ліпы і клёна, вяза і ясеня. Асаблівае ўражанне рабілі магутныя векавыя дубы; любуючыся прыгажунамі, мы забывалі, што прыйшлі на паляванне. І шум пушчы тут быў нейкі паважны і велічны. Потым мы наткнуліся на магілукурган і на камені-помніку прачыталі: «Тут пахаваны Лявон Жалейка. Ад сялян вёскі Карэлічы».

Стаміўшыся, мы накіраваліся на ўскрай лесу, каб трохі перакусіць. Нам стала холадна, трэба было раскладаць касцёр, каб крыху пагрэцца, дый каля агню неяк весялей чалавеку. Ламачча ўсялякага тут хапала, хоць гаць гаці. Мы распалілі вялізны касцёр і збіраліся падмацавацца. Раптам даляцела яхканне ганчака, потым грымнуў стрэл — недалёка хадзіў паляўнічы. Нас зацікавіла, якое ж яго паляўнічае шчасце. Чакаць доўга не давялося, да нас падышоў вясковы чалавек з бярданкай, у куртцы з армейскага шынельнага сукна, у старой вайсковай з малінавым аколышам шапцы з патрэсканым брылём, у крамных чорных майтках і ботах з кірзавымі халявамі. Рабацініст, з вогненнарыжага колеру калючкамі на ўпалых шчоках і на барадзе з ямкай, твар вясковага паляўнічага свяціўся радасцю, маленькія быстрыя вочкі смяяліся.

Дык як было яму не радавацца: ён увесь быў увеша-

ны дзічынаю, а зайца, якога толькі што забіў, трымаў у руках.

— Дзень добры! — ветліва прывітаўся ён, кладучы шэрага. Паляўнічы разрадзіў і павесіў на сук елкі бярданку руляю ўніз. — Можна каля вас прыпыніцца?

— Калі ласка, — адказаўшы на прывітанне, наперабой запрашалі мы, — з зайздрасцю паглядаючы на дзічыну. — Просім! Давайце перакусім разам!

Мы сталі раскладаць закуску, дасталі каньяк, дарожныя чаркі. У гэты час над намі закружыў груган. Мы схапілі стрэльбы. Бах-бах! Але з гругана і перца не ўпала.

— А каб яго качкі, апошні набой на гэта паскудства прыходзіцца псаваць, — вясковы паляўнічы хутка зарадзіў бярданку, злажыўся і стрэліў. Груган сутаргава ўзмахнуў крыллямі і каменем паляцеў на зямлю. — Рыжок, прынясі! — скамандаваў ганчаку паляўнічы.

Рыжы сабака з светлымі грудзямі і белымі пярэднімі лапамі імкліва кінуўся ў гушчар. Неўзабаве ён заскавытаў. Мы хацелі бегчы на дапамогу; відаць, груган яшчэ быў жывы і не даваўся сабаку.

— Нічога, рыжы, яго аходае, — запэўніў вясковы паляўнічы.

І сапраўды, хутка Рыжок прыцягнуў птушку. Пер'е на крыллях драпежніка аж сінела. Я ўзяў гругана за адно крыло і падняў на ўзровень грудзей — перабітае другое крыло даставала зямлі. Мы пагадзіліся, што з яго будзе добрае чучала.

Мой сябра хацеў зарадзіць стрэльбу.

— Не варта трымаць стрэльбу зараджанай, — параіў вясковы паляўнічы.

— А засцерагальнік для чаго?! — запярэчыў мой сябра.

— Стрэльбы, каб на іх качкі, адзін раз у год самі страляюць, — не згадзіўся вясковы паляўнічы. — Неяк раз я быў на паляванні з адным настаўнікам, дык ён ледзь не забіў майго друга, — вясковы паляўнічы паказаў на ганчака. — Ну што ж, Рыжок, падсілкуемся! — Паляўнічы, перш чым самому паесці, стаў карміць сабаку. — Ты сёння добра папрацаваў.

Мы запрасілі вясковага паляўнічага выпіць з намі па чарцы, ён ахвотна згадзіўся, але ад шпротаў і чорнай ікры з рускай булкай адмовіўся, а закусваў салам, прыпраўленым часнаком і рознымі іншымі прысмака-

мі («сала шмат трывалей!»), з пахучым чорным хлебам, спечаным на аеры. Ён прапанаваў і нам паспытаць сала вясковай засолкі. Для прыліку мы ўзялі па скрыліку ружаватага сала, але яно было такое смачнае, што мы адклалі ўбок усю нашу закуску.

Падсілкаваўшыся, мы разгаварыліся. Наш новы знаёмы — Рыгор Рэкуць, былы партызанскі снайпер, а цяпер брыгадзір калгаса «Палессе». Ці то ад кастра, ці ад чаркі вясковы паляўнічы расчырванеўся, ад яго дыхала здароўем. Размова ў нас зайшла пра палешукоў, і мы, ґарадскія, сцвярджалі, што вельмі ж ужо яны нейкія нясмелыя і ціхія людзі.

— Нясмелыя — гэта як сказаць, а ціхія — да пары, — рашуча запярэчыў Рэкуць. Для прыкладу ўзяць хоць бы нябожчыка Лявона Жалейку; які гэта быў чалавек, ого!

— А хто такі Жалейка? — не вытрымаў я.

— Хто такі Жалейка? — перапытаў Рэкуць, збіраючыся з думкамі. — Паляшук, — з гордасцю вымавіў ён. — Амаль усё жыццё Лявон Жалейка батрачыў у тутэйшага пана Жылінскага і толькі тады зажыў па-чалавечы, калі браты з усходу падалі нам руку дапамогі. Дарваўшыся да зямлі, ён працаваў як вол, каб дзяцей вывесці ў людзі. Залаты быў чалавек, з характарам, уга!

— Чаму ён у лесе пахаваны? — спытаўся мой сябра.

— Не забягайце наперад, усё раскажу. — Рэкуць падумаў і працягваў: — Пасля вызвалення ад панскай няволі Жалейка атрымаў зямлю, пабудаваўся і жыў у вёсцы Карэлічы. Росту ён быў — мне рукой не дастаць, крыху сутулы, белавусы, з зыркімі блакітнымі вачыма, доўгімі ў мазалях рукамі. Хадзіў Жалейка ўлетку босы, у белых зрэбных портках і даўгой кужэльнай кашулі, падпяразаны вузенькім паяском, а ўзімку абуваў лапці і апранаў кажух увесь у латках. Першыя свае юхтовыя боты, пашытыя перад вайною, ён так і не данасіў. Жонка ў яго была маленькая, худзенькая, з прыгаршчы кабеціна. У іх было чатырнаццацера дзяцей, праўда, выжылі з іх толькі шасцёра, чатыры хлопцы і дзве дзяўчыны, астатнія памерлі. — Рэкуць глянуў на нас. — Ці мо вы стаміліся?

— Што вы гаворыце! — усклікнулі мы. — Цікава паслухаць.

— Да самай вайны з фашыстамі Жалейка вёў аднаасобную гаспадарку, ніяк не мог нацешыцца з зямлі, пра якую з маленства марыў. У нядзелю, бывала, выйдзе на палетак, возьме ў жменю кавалак глебы, расцісне на далоні і рассее.

Вайна была вялікім горам для людзей. У Карэлічах няма такой хаты, каб каго не пакалечылі або не забілі фашысты. Вядома, вёска на скрыжаванні дарог. Пайшлі і Жалейкавы чатыры сыны ў армію. Дочкі да гэтага часу павыходзілі замуж. Старыя засталіся адны. Калі наша армія адступала, Жалейчыха горка плакала, дзялілася з салдатамі апошнім кавалкам хлеба. Але неўзабаве іх меншы сын, Андрэй, пакруціўшыся недзе, вярнуўся дадому. Хлопец быў такой прыгажосці, што дзяўчаты з яго вачэй не зводзілі. Ды толькі не доўга ён ацірайся дома, а падаўся на «сабачы хлеб», у «бобікі» (паліцаі) і нечым так выслужыўся, што хутка стаў начальнікам.

Гэта старых надламала. Бацька сланяўся, як цень, але яшчэ трымаўся, маці ж, пасля таго як пабыла ў Андрэя і на каленях прасіла яго кінуць сабачую службу і не ганьбіць увесь іх род, а сын не паслухаў яе, — зусім здалася. Яна не паказвалася ў вёсцы, дні і ночы плакала, аслепла ад слёз, адраклася ад сына і пракляла яго. Нарэшце звар'яцела і неўзабаве памерла. Яе праводзілі ў апошні шлях толькі Жалейка і сусед, стары дзядок. Яны, абодва згорбленыя, ішлі за трунoю.

Дрэнныя чуткі хадзілі пра Андрэя, шмат людзей ён са свету звёў. Гаварылі, што начальнік паліцыі здзекаваўся з дзяўчат, жанчын і нават дзяцей, якія траплялі ў яго рукі. Потым і старога часта можна было ўбачыць заплаканым. Яму крыўдна было, што ён дажывае свой век сярод людзей, якія пры спатканні пранізваюць яго гнеўнымі вачыма, поўнымі нянавісці. «За што такая кара? — размаўляў уголас Жалейка. — Ды што, у сям'і не без вырадка». І сапраўды, тры сыны яго былі ў арміі, дочкі з мужамі і дзецьмі ў партызанах. Ён і сам не супраць быў пайсці ў партызаншчыну, як ён казаў, але ці ж прымуць? Хто яму паверыць, што ён прыйшоў з чыстым сумленнем? Змыць гэтую пляму можна толькі сваёй крывёю.

У канцы сорак другога года гітлераўцы кінулі на партызан вялікія сілы, з артылерыяй і самалётамі. Цэлымі вёскамі ўцякалі ў лес сяляне пад ахову парты-

зан. Аднаго дня ўранні падняліся і Карэлічы, толькі Жалейку і яго суседу, старому дзядку, не было чаго траціць, яны засталіся на месцы. «А чаго Жалейку непакоіцца? — гаварылі аднавяскоўцы. — Яго не крануць фашысты, іх правая рука — яго сын-галаварэз». Яшчэ шмат чаго абразлівага даходзіла да вушэй старога, і сэрца яго аблівалася крывёю.

А пад вечар у апусцелыя Карэлічы з'явіўся атрад паліцыі на чале з Андрэем Жалейкам — прыйшоў у разведку. Андрэй зайшоў да бацькі. Перад старым Жалейкам стаяў у фашысцкай форме, з жалезным крыжам на грудзях, узброены з ног да галавы, малады прыгажун Андрэй. Сын падаў бацьку руку; сэрца не камень — стары працягнуў сваю. «А дзе ж маці?» — спытаў Андрэй. «Памерла, — цяжка вымавіў бацька. — З-за цябе памерла, ты ёй укараціў век». — «Глупства! — холадна сказаў Андрэй. — Прыйшла пара паміраць, дык і памерла». Стары Жалейка, сцяўшы зубы, змаўчаў. Доўга яны тады гаварылі, Андрэй усё дапытваўся ў бацькі пра партызан, але стары ні слова яму не сказаў, хоць і ведаў, дзе яны. Потым бацька расказаў сыну, з якой нянавісцю ставяцца да яго людзі. «Хто-о?» — запытаў Андрэй. Бацька назваў некалькі прозвішчаў, сын іх запісаў. «А навошта ты ўсё гэта бярэш на заметку?» — спытаўся бацька. «Патрапяць яны да мяне, я з іх жывых жылы выцягну», — адказаў сын. Бацька пашкадаваў, што сказаў пра гэта сыну, але ўсё ж падышоў да яго, па-мужчынску абняў і вымавіў: «Яшчэ не зусім позна, Андрэй, вазьміся за розум, на небяспечны шлях ты стаў. Маці з-за цябе страціла розум. Яна не магла чуць, што ты да людзей ставішся, як і нашы ворагі, не па-чалавечы; у цябе, як і ў іх, нічога няма святога. Ты страціў аблічча чалавека». Але сын спадылба так кальнуў бацьку вачыма, што стары ўздрыгануўся і змоўк. У гэты час на ўскраі вёскі завязалася перастрэлка. Партызаны пацяснілі паліцаяў, і тыя, адстрэльваючыся, уцякалі. Андрэй спалатнеў: «Дзе б схавацца?» — «Хіба ў гумне, — адказаў бацька, услых разважаючы: — А куды я дзенуся ад людскіх вачэй? Нікуды ад ганьбы не ўцячэш. Як змыць пляму?» — «У цябе, бацька, ёсць чым бараніцца?» — не слухаючы старога, спытаў Андрэй. «У сваёй хаце і нож зброя, — спыніў Жалейка погляд на нажы, які быў убіты ў сцяну каля граткі. — У гэтым мой ратунак». Ста-

ры ўзяў нож і засунуў за пазуху. Страляніна набліжалася. «Хавай, бацька, мяне хутчэй, іначай і табе дабра не будзе». — «Схаваю!» — мнагазначна вымавіў стары. Андрэй выскачыў з хаты і, прыгінаючыся, пабег у гумно, бацька ледзь паспяваў за ім. «А ён не толькі здраднік, але і баязлівец», — падумаў бацька. У гумне Лявон Жалейка сказаў: «Лажыся, сынку, цябе тут ніхто ніколі не знойдзе». Толькі Андрэй сабраўся класціся, як бацька ўсадзіў нож у грудзі сыну. «Што ты, тата, зрабіў?» — прастагнаў Андрэй. «Я, сынок, выканаў прысуд маці, яна цябе пракляла і хацела бачыць толькі ў труне». Прыкрыўшы труп, Лявон Жалейка выйшаў на прыгуменне. Сыпаў снег, завываў і скуголіў вецер, ірвучы саламяныя стрэхі. Кругом стралялі, свісталі кулі, але Лявон Жалейка не звяртаў на гэта ніякай увагі. Ён зайшоў да суседа, старога дзядка, пра ўсё яму расказаў. «Правільна ты зрабіў, Лявоне, людзі цябе за гэта не асудзяць». У часе перастрэлкі было падпалена некалькі хат, загарэлася і гумно Лявона Жалейкі, але тушыць пажару не было каму. Партызаны і паліцаі пастралялі і разышліся. Усю ноч Лявон Жалейка правёў каля палаючага гумна, у якім згарэў і труп яго сына.

І без таго пасівелы, Лявон Жалейка за тую ноч стаў белы, як голуб. Ён быў нібы ў нейкім забыцці, да ўсяго абыякавы, гатовы і сабе ўсадзіць нож у сэрца. У такім стане яго і засталі раніцаю гітлераўцы.

— Што тут было? — праз перакладчыка спытаўся фашысцкі афіцэр.

— Учора ўвечары крыху пацапаліся партызаны з паліцаямі, — паведаміў Лявон Жалейка. — Вось у гэтым гумне згарэў начальнік паліцыі, мой сын Андрэй.

— Андрэй Жалейка — твой сын? — перапытаў афіцэр.

— Так, — адказаў стары.

— Тады ты правядзеш нас праз Жабіны балоты на Жылінскага граду, — прапанаваў афіцэр.

— Добра, — адказаў Жалейка.

— Пайшлі! — загадаў афіцэр.

— Я толькі пераадзенуся, — паволі ўстаў Жалейка.

Стары зайшоў у хату, дастаў чыстую бялізну, крамныя порткі, яшчэ перад вайною купленыя, але ні разу не адзяваныя, юхтовыя боты, новы кажух, не спяшаючыся адзяваўся, паглядаючы на сцены новай хаты, нібы назаўсёды развітваючыся з ёю. А калі афіцэр

адвярнуўся, стары неўзаметку сунуў пад кажух нож. Потым Жалейка ўстаў, перахрысціўся перад абразамі і сказаў:

— Можам ісці.

— Партызаны на Жылінскага градзе зімуюць? — павярнуўшыся да Жалейкі, спытаў афіцэр.

— Не ведаю, — адказаў Жалейка. — Партызаны, што птушкі, сёння тут, а заўтра там. — Стары падумаў. — А толькі, пан афіцэр, павінен вас папярэдзіць, што праз Жабіны балоты нават зімою нялёгка прайсці. Глядзіце, каб у дарозе не дакаралі, цяжкі будзе шлях.

— Вядзі! — сказаў афіцэр; гэта быў загад.

Адчуваючы нядобрае, да Жалейкі зайшоў сусед, стары дзядок. На двары яны спаткаліся. Дзед нічога не гаварыў, а толькі сурова глянуў на Жалейку, нібы пытаючы, куды ён ідзе.

— Як вы мяркуеце, дзед, кудою лепей прайсці па Жабіных балотах на Жылінскага граду, мусіць, цераз Броды? — голасна спытаўся Жалейка, бо сусед недачуваў.

— Угу, — паспакайнеў той, у думках благаслаўляючы Жалейку. — Другой дарогі няма для гэ... ён на паўслове абарваў гаворку.

...Лявон Жалейка на чале фашысцкага атрада цяжка крочыў па Жабіных балотах, месцамі правальваючыся па калені. За ім мясілі гразь гітлераўцы. Дзьмуў сіберны вецер, мяло, за некалькі крокаў перад сабою нічога не было відаць. Праз некаторы час трохі сцішылася. Ужо некалькі гадзін Лявон Жалейка хадзіў па кругу сярод непраходных балот. Вясковыя дазорцы заўважылі варожы атрад, пазналі праваднiка і, здагадаўшыся, у чым справа, паслалі сваіх сувязных, каб сказаць партызанам. Нарэшце Лявон Жалейка завёў фашыстаў у такую дрыгву, што ніякага выйсця адтуль не было: з трох бакоў «зыбуны» — вада ніколі не замярзала, а дарогу назад павінны адрэзаць партызаны.

Лявон Жалейка спыніўся, выцер шапкаю пот на лбе, расшпіліў кажух і, цяжка ўздыхнуўшы, прамовіў:

— Ну вось, шлях мой скончаны... Дзеці, я дзеля вас гэта зрабіў!.. Спадзяюся, што род мой паляшуцкі не ўспамяне Лявона Жалейку благім словам... — Стары выхапіў з-за пазухі нож. — А вам, пачвары, тут будуць канцы...

І, не чакаючы расправы, Лявон Жалейка сам уса-

дзіў сабе нож у сэрца. Гітлераўскі афіцэр, спахапіўшыся, што трапіў у пастку, са злосці разрадзіў у старога пісталет. У стане ворагаў паднялася паніка. Падаспелі партызаны, завязаўся бой. Хто з фашыстаў быў забіты, хто захлынуўся ў балотах, а каго ўзялі ў палон.

Толькі на другі дзень мы адшукалі скрамсанае цела Лявона Жалейкі і пахавалі на Жылінскага, цяпер Жалейкавай, градзе, з партызанскімі ўшанаваннямі. А калі скончылася вайна, сяляне вёскі Карэлічы насыпалі там курган і паставілі помнік.

Рыгор Рэкуць цяжка ўздыхнуў.

— Гэта ўсё, што я меўся расказаць. Вось якія бываюць палешукі.

— І сапраўды, — усхапіўся з месца мой сябра. — Прайсці праз вякі і не схіліцца перад чужынцамі, перадолець нястачу і здзекі, каўтун, захаваць свае песні, — а песня — душа народа, — маглі толькі смелыя і моцныя людзі... — Ён звярнуўся да мяне: — Цікава, гатовае апавяданне...

— Ага, каб хто запісаў, — згадзіўся Рэкуць.

— Калі дазволіце, то я паспрабую, — сказаў я.

Ужо было позна, мы збіраліся ў дарогу. Нам трэба было зрабіць вялікі круг, каб выйсці на шашу. Рэкуць паглядзеў на нашы парожнія паляўнічыя сумкі і прапанаваў нам па зайцу.

— А колькі будзе каштаваць? — спытаўся мой сябра.

— Паверце мне, я ніколі дзічыны не прадаваў, — адмовіўся Рэкуць. — Гэта вам мой падарунак.

— Мы прымаем ад вас зайцаў толькі пры ўмове, што вы возьмеце наш падарунак з горада — порах і шрот, — сказаў я.

— Вельмі буду рады, — задаволена ўсміхнуўся Рэкуць. — А то ў нас цяжкавата ўсё гэта даставаць.

Мы з удзячнасцю ўзялі зайцаў, каб дома з нас не смяяліся. Рыгор Рэкуць напрасткі правёў нас цераз балоты на шашу. Мы запісалі яго адрас і, развітаўшыся, пайшлі ў кірунку Пінска, спадзеючыся сесці на спадарожную машыну.

1955

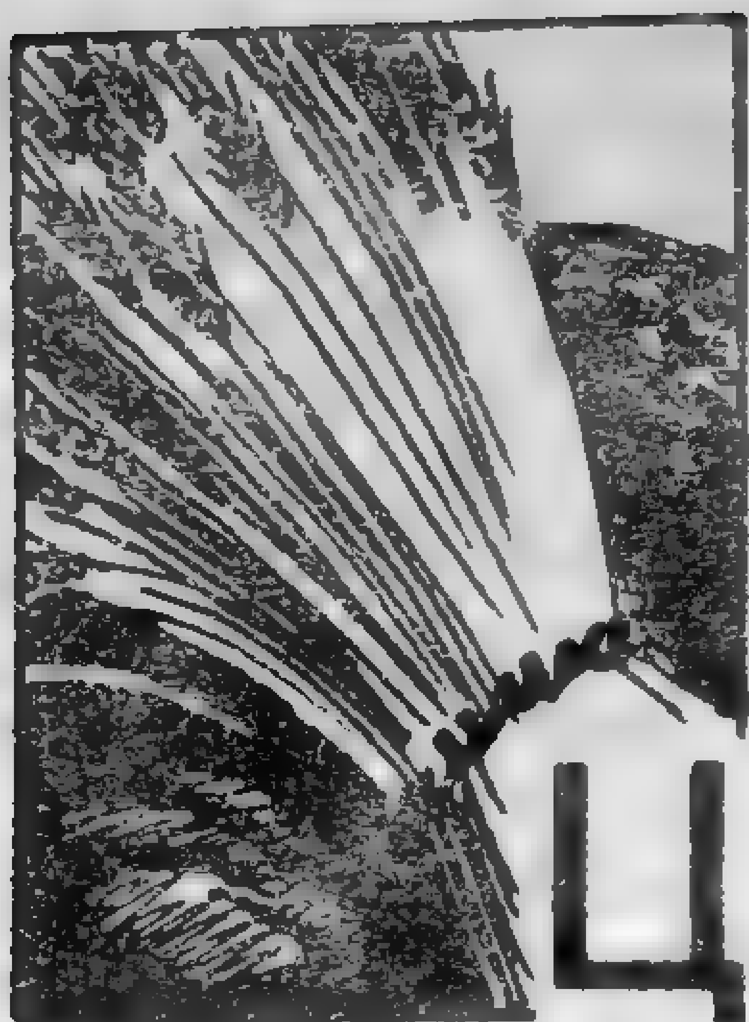

Свежы вецер

Цёплым летнім днём па пясчанай прасёлкавай дарозе, якая праходзіла праз палі калгаса «Новы свет», ажыўлена размаўляючы, крочылі два мужчыны — адзін пажылы, а другі маладога веку. Пажылы, сухі і крыху сутулы чалавек з пышнымі пасівелымі вусамі — старшыня калгаса Барыс Ніканоравіч Драздовіч, а малады, стройны, бялявы — стажор Васіль Антонавіч Басалыга. Чалавек у гадах праз некалькі гоней спыніўся, нешта растлумачыў хлопцу, і яны зноў пайшлі. Так, гамонячы, яны дайшлі да жыта; яно было вышэй іх росту і на ўзгорках ужо залацілася.

Драздовіч — чалавек спрактыкаваны, пра яго казалі, што «ён прайшоў агні і воды». Гэта і на самай справе так, стары шмат дзе пабыў. Яшчэ і цяпер лясы былой Заходняй Беларусі разносяць славу пра атамана Грушу — гэта быў Драздовіч, — які наводзіў страх на магнатаў і асаднікаў, што гаспадарылі на «крэсах усходніх». Людзі помняць, як аднойчы Груша, тады яшчэ малады, але ўжо з вусамі, спыніў у чыстым полі трыбухатага пана Заянчкоўскага, які заўсёды ездзіў у карэце цугам на белых конях, і, адлупцаваўшы яго розгамі па тым месцы, на якім звычайна людзі сядзяць, на развітанне папярэдзіў: «Будзеш людзей крыўдзіць — скуру спушчу!..» Атаман Груша нават самога пінскага ваяводу частаваў «бярозавай кашай»! Потым Драздовіч быў у Іспаніі, камандаваў ротай у інтэрнацыянальнай брыгадзе, абараняў Мадрыд ад фашыстаў. Там яго ведалі як Тараса Палясоўшчыка, называлі «рускі крэмень». І нават тады, калі здрадніцкая хунта адкрыла фашыстам дарогу ў сталіцу, калі рэспубліканскія войскі былі разбіты, рэшткі роты Тараса Палясоўшчыка не здаліся на літасць переможцаў, а пайшлі ў горы, біліся да таго часу, пакуль не

вырваліся з франкісцкай Іспаніі. Вярнуўшыся на радзіму, Драздовіч працаваў у савецкіх установах. Ужо ў час вайны з фашысцкай Германіяй, ён добраахвотна едзе ў тыл ворага, б'ецца з фашыстамі, праяўляе сябе мужным чалавекам, якому свабода радзімы даражэй за ўсё на свеце. Пасля заканчэння вайны Драздовіч прыехаў у родную вёску Папялішчы (адкуль пайшла такая назва,дакладна ніхто не ведаў), дзе яго выбралі старшынёю калгаса «Новы свет», у якім ён і да гэтага часу працуе.

А што да Басалыгі, дык яго жыццёвы шлях вельмі просты. Ён родам з вёскі Забалоцце, на Мазыршчыне, але жыў і вучыўся ў горадзе. Дзядзька хлопца, рабочы скуранога завода ў Мінску, дапамог яму «выйсці ў людзі» (уся сям'я Басалыгі: бацька, маці, тры сястры і два меншыя браты — за сувязь з партызанамі была расстраляна фашыстамі). Скончыўшы інстытут, Басалыга падаў заяву ў сваю партарганізацыю, каб яго накіравалі на работу ў калгас.

Басалыга ўжо каля двух месяцаў стажыраваў у «Новым свеце». Ён вывучаў людзей калгаса, яго эканоміку, прыглядаўся да заведзеных тут парадкаў. Асабліва яго цікавіў Драздовіч, толькі яму не вельмі падабаўся характар гэтага чалавека, які шмат на сябе браў, часам камандаваў, а горш за ўсё — часта «якаў». Басалыга прыйшоў да вываду, што Драздовіча ў калгасе, ды і ў раёне, многія хутчэй баяцца, чым паважаюць. Вельмі ж ён нейкі востры, нібы брытва. Мірацца з ім толькі таму, што ён любіць гаспадарку. А каб стары заахвоціў людзей, калгас, на думку Басалыгі, яшчэ хутчэй пайшоў бы ўгару. І сапраўды, старшыня, захапіўшыся гаспадарчымі справамі, вельмі мала аддаваў увагі выхаванню людзей, а на стажора паглядаў зверху ўніз, — мала мець адукацыю, старшыні калгаса трэба мець арганізатарскія здольнасці. Драздовіч сам сабе думаў: «Не выйдзе з Басалыгі добры старшыня. У белых пальчатках не пабудуеш камунізм». І запрасіў Драздовіч Басалыгу прайсціся ў поле, каб яшчэ раз упэўніцца, што гэта за чалавек і ці будзе з яго які толк. Як-ніяк, а ў Драздовіча спытаюць, ці можна Басалыгу раіць старшынёю калгаса.

— А скажы, галубчык, ты сам падаў заяву, каб цябе паслалі ў вёску, ці добраахвотнік па прымусу? — хітра прыжмурыўшы вочы, спытаўся Драздовіч.

— Сам, — адказаў Басалыга. — Адміністрацыя ін-

стытута не зграджалася адпускаць, хацелі пакінуць у аспірантуры, але мяне падтрымала партарганізацыя.

— А як табе, галубчык, падабаецца мая гаспадарка? Адных канапель колькі, палеткі рунеюць. Я гэтага дамогся...

Яны сталі на ўзгорку, навокал раскінулася зялёнае мора, хвалямі пераліваўся на сонцы лён-даўгунец. Як вокам кінуць, раскінуліся шырокія калгасныя палі.

— Добрая гаспадарка, — сказаў Басалыга.

— А каб табе далі такую, ці здолеў бы кіраваць?

— Чаму ж не! А толькі калі б гэта здарылася, дык мы пайшлі б другім шляхам.

— Хто гэта — мы?

— Калгаснікі, на чале з партыйнай арганізацыяй. Я — нічога, а мы — усё. У калектыве — сіла.

— Гм, — насцеражыўся Драздовіч, з ім яшчэ ніхто гэтак не размаўляў. — Што ты мне, галубчык, яшчэ скажаш?

— Усё ў вас ёсць, што належыць мець добрым гаспадарам, — гаварыў Басалыга, — пародзістая жывёла, лепшыя гатункі палявых і агародніх культур, пладовых дрэваў, ягаднікаў. Калгас «Новы свет» — удзельнік выстаўкі, да вас прыязджаюць экскурсіі, вы робіце даклады, дзеліцеся вопытам. Далёка наперад пайшла ваша гаспадарка, а дамы ў вёсках асталіся такія ж, якія былі сорак год назад.

— Нічога не зробіш, бязлессе, з пяску не пабудуеш камяніцу!

— Умелыя рукі могуць ператварыць пясок у выдатныя пясчана-вапнавыя блокі, — запярэчыў Басалыга. — Час вам мець цагляныя дамы з верандамі, ваннамі, з усімі выгодамі.

— Фантазія!

— Без фантазіі нельга жыць. Калі б вы ў свой час не фантазіравалі, дык не стварылі б такой гаспадаркі. Бяда ваша ў тым, што вы спыніліся на дасягнутым і апошні час топчацеся на месцы.

Яны некаторы час моўчкі стаялі, нібы мераючыся сіламі, а потым зноў пайшлі. У Драздовіча закіпала злосць, стары намагаўся, каб стрымаць сябе і не нагаварыць лішняга. У яго з'явілася жаданне давесці гэтаму блазнюку, што яго фантазія заснавана на пяску. А Басалыга абдумваў, як яму найдалікатней пекануць «старой качарзе», каб яму горача стала, іначай яго не прой-

меш. Больш зручнага моманту не знайсці. На людзях сказаць, што ён спыніўся на дасягнутым і далей не расце — закапыліць, наломіць дроў. Ён прывык, каб яго хвалілі, «курылі фіміям». А Драздовічаў не так многа, іх трэба берагчы. І ўберагчы можна толькі крытыкай.

— Ці не надумаўся ты мяне вучыць? — выгукнуў Драздовіч. — Будзь пэўны, стары конь баразны не папсуе.

— Каб гэтаму каню добрую прыпражку, дык ён яшчэ пацягне, — спакойна сказаў Басалыга.

Старшыня здзіўлена паглядзеў на стажора: куды хлопец хіліць?

— Прыпражку, — паўтарыў Драздовіч, сам з сабою разважаючы. — Што Фурманаў, каб не было Чапаева...

— А што Чапаеў, каб не было Фурманава, — у тон прамовіў Басалыга.

— Н-да-а, — расцягнуў Драздовіч, а потым сказаў: — Ну вось, мы прыйшлі да граніцы... Гэта поле калгаса «Чырвоны араты»... Пайшлі і яны ўгару... Хоць у мінулым годзе я даў сваім калгаснікам на працадзень па тры кілаграмы збожжавых і па пятнаццаць рублёў грашыма (лён выручыў!), а яны — па аднаму кілаграму збожжавых і па тры рублі і дзесяць капеек грашыма... А ўвесь час пасля вайны на грамах сядзелі...

Пачулася песня. Драздовіч і Басалыга прыслухаліся. Хор па некалькі разоў паўтараў адзін і той жа куплет, уражанне было такое, што гэта была рэпетыцыя.

Вечарынка у калгасе,
У «Чырвоным аратаю», —
Прыйшлі Сцёпкі, Пецькі, Васі,
Прыйшлі Зосі, Стасі, Касі,
А гармонік грае, грае.

— Да песень яны здатныя, сваю капэлу стварылі, — усміхнуўся Драздовіч. — А я турбуюся, каб у чалавека на стале быў хлеб...

— Не адным хлебам жыве чалавек, — запярэчыў Басалыга. — Яны багацейшыя...

— Чым? — перабіў яго стары.

— У іх шмат большая партыйная і камсамольская арганізацыі, іх бібліятэка разы ў чатыры большая за нашу, у іх кожны калгаснік выпісвае газету, а некаторыя — і часопісы, да іх прыязджаюць пісьменнікі, наладжваюць

літаратурныя вечары, абмяркоўваюць вершы, раманы, п'есы. Праводзяцца семінары, нарады, паседжанні...

— Ого, гэтага ў іх хапае, — усміхнуўся Драздовіч. — Поўныя папкі пратаколаў і паўпустыя свірны, вясною да свінарніка не падысці, патрэбна лодка... як і ў нашай трынаццатай брыгадзе, дзе мы зараз з табою былі... Гэтая брыгада складаецца з далучанага да нас нядаўна калгаса «Прамень»...

Да іх падышлі загадчык фермы, заатэхнік і даярка.

— Вы нас шукалі? — запытаўся загадчык фермы.

— Шукаў, — адказаў Драздовіч. — Можа, мне скажаце, загадчык, чаму ў вашай брыгадзе не павялічваецца надой малака?

— Паша дрэнная, — адказаў ён.

— А што скажа заатэхнік? — спытаўся Драздовіч.

— Каровы нікуды не вартыя, — унурыў галаву заатэхнік.

— І даярка так думае? — звярнуўся да жанчыны Драздовіч.

— Не, — адказала Настася і дадала: — Таму, што ў нас загадчык фермы разгірэка...

Усе здзіўлена паглядзелі на яе.

— Як гэта? — спытаў Драздовіч.

— А так, — тлумачыла Настася, — адной нагой стаіць ва ўласным агародзе, а другой — у грамадскай гаспадарцы...

— Правільна! — засмяяўся Драздовіч, а потым рашуча дадаў: — Дык з сённяшняга дня, Настася, ты будзеш загадчыцай фермы... — Драздовіч звярнуўся да заатэхніка: — Родам я, як вам вядома, з вёскі Папялішчы, дзе цяпер цэнтр нашага калгаса. Дрэнна да рэвалюцыі жылі тут людзі. Вось неяк сяляне надумалі арганізаваць малочную ферму, з гэтай мэтай запрасілі з мястэчка ветэрынара, які ўзначаліў новую справу. Прайшло некалькі месяцаў, і звычайныя сялянскія каровы ў два, а некаторыя і ў тры разы сталі даваць больш малака. Убачыў гэта памешчык і перавабіў ветэрынара да сябе. А такога заатэхніка, як вы, памешчык прагнаў бы.

— Выходзіць, што мне трэба падаць заяву аб звальненні? — спытаўся заатэхнік.

— А гэта няхай вырашае загадчыца фермы, — адказаў Драздовіч. — Паглядзім, якая яна гаспадыня.

— Так, падавайце, вам у нас няма чаго рабіць, — адказала Настася.

— Мой стыль! — гаворачы да Настасі, але каб пачуў Басалыга, задаволена вымавіў Драздовіч.

Настася пайшла, а за ёю папляліся былыя загадчык фермы і заатэхнік.

— Дык на чым мы спыніліся? — спытаў Драздовіч.

— Калгас «Чырвоны араты» праз некалькі год не толькі вас дагоніць, але можа і перагнаць, — сказаў Басалыга.

— Дудкі! — аж прастагнаў Драздовіч.

—Гэта будзе, — падбіваў Басалыга.

— У мяне адных толькі грузавых машын больш дзесятка.

— Машыны — справа набыўная. А між іншым, яны далёка не заўсёды ў поўную меру выкарыстоўваюцца. Тэхніка для таго і ствараецца, каб палегчыць цяжкую працу селяніна.

— Я гэта і раблю, — думаў услых Драздовіч. — Нядрэнна было б займець сваю МТС, хопіць у нас работы...

— Во, во! Сваю МТС. Кулацкія настроі...

— Што-о? — аж затросся Драздовіч. — Ён мяне ловіць на слове?! Вы, галубчык, ведаеце пра кулакоў з кніг, а гэта зусім не тое, што з імі было сутыкацца. Памятаю, на Шклоўшчыне прыязджаю забіраць кулака. Ну, зразумела, абшукалі, знайшлі вінтоўку. Не паспеў я аглядзецца, як ён за сякеру і гах па руцэ, адсек усё запясце. «Навошта вы гэта зрабілі?» — пытаюся. А ён, скрыгануўшы зубамі, адказвае: «А гэта ёй пакаранне за тое, што яна, калі вы сюды прыехалі, здрыганула і не звяла вас са свету». От яно як! — Драздовіч растлумачыў: — Для абслугоўвання нашага калгаса патрэбна спецыяльная МТС, замацуй яе за намі, зусім іншая будзе рахуба. Вось у якім сэнсе свая... — Стары падумаў. — Прыйдзецца вам, галубчык, нас пакінуць... Тут вам няма чаму вучыцца, вы самі пачынаеце «вучыць»... Калі хочаце ехаць, сёння ці заўтра... машыну я вам дам...

— Прабачце, Барыс Ніканоравіч, але калгас «Новы свет» не ваша вотчына і вы тут не гаспадарчык, — ледзь стрымліваючы сябе, гаварыў Басалыга. — Мяне сюды прыслала партыя...

— Стажорам. А стажор, па Ушакову, — асоба, якая набывае практычны вопыт, — вучыцца, а не вучыць. Не-е, вам...

— Васіль Антонавіч, — падказаў хлопец.

— Вам... Басалыга, яшчэ шмат чаго не хапае, каб быць добрым старшынёю калгаса.

— Гэта правільна. Для таго я і прыехаў да вас, каб вучыцца.

— А выходзіць, што навучэнец ужо вышэй за настаўніка.

— Пакуль не. Але так павінна быць. Закон жыцця. Мы зямное жыццё пераробім!

— Ну і стрэмка! — памякчэў Драздовіч.

— Што вы сказалі? — перапытаў Басалыга.

— А так, — ухіліўся ад адказу Драздовіч і, падумаўшы, спытаўся: — А з-за чаго вы надоечы пасварыліся са старшынёю райвыканкома Невяроўскім?

— Я сказаў, што раней у воласці былі: старшыня, пісар, ураднік і поп, а цяпер у адным толькі райвыканкоме (праўда, раён большую займае тэрыторыю, чым воласць) працуюць дзесяткі людзей, ім няма чаго рабіць, — таўкуць у ступе ваду... Прасядзець дзень на прыёме — не жартачкі.

— А ён?

— Ваша, стажор, справа цялячая — пад'еў і ў хлеў... Не вялікі вы асэсар... У мяне розныя райзагі па тыдню дабіваюцца на прыём...

— А вы?

— Не ведаў, кажу, што сям-там у нас за сталамі яшчэ сядзяць жывёліны...

Драздовіч зарагатаў. Ён не любіў Невяроўскага, а пра Басалыгу падумаў: «Васцёр!» Яны вярталіся па другой дарозе, некаторы час ішлі моўчкі: «А можа, будзе з яго толк?»

— Ну добра, а калі б, скажам, заўтра вас выбралі старшынёю такога калгаса, як «Новы свет», дык з чаго вы распачалі б работу? — парушыў цішыню Драздовіч.

— Я пачаў бы з выкарчоўкі ўсяго старога, — адказаў Басалыга.

— Што гэта значыць?

— Эканамічна такі калгас, як «Новы свет», моцны, але людзі ўсё яшчэ жывуць у брудзе мінулага, — разважаў Басалыга. — Яны церпяць ваша «ячаства»... А яно зусім вам не да твару...

— Што вы яшчэ мне скажаце? — нерваваўся Драздовіч.

— Многае, калі толькі ў вас хопіць сілы мяне выслухаць, — адказаў Басалыга.

— Давайце! — блiснуў вачыма Драздовiч.

— Памятаеце, з раёна я прывёз вам паперку, у якой прапанавалася з'явiцца на нараду ўсiм старшыням калгасаў i даяркам. Калi б паслаць ад нас толькi даярак, дык набралася б iх каля дзесятка. Бясспрэчна, што было б неразумным адрываць ад работы гэтульк i людзей. Але навошта вы распараджаецеся сакратаром партарганiзацыi, пасылаючы яго на гэтую нараду? Вы нават не запыталiся ў сакратара, цi выпадае яму ехаць, можа, у яго якая другая была работа? — Басалыга падумаў. — Гаспадарка «Новага свету» многагалiновая, вы ўсяго не паспяваеце ахапiць, актыву ў вас мала, — ён ёсць, але не прыцягнуты да работы.

— А хто ў гэтым вiнен? Партыйная арганiзацыя. Яна мне мала ў чым дапамагае.

— Вы з ёю не заўсёды лiчыцеся... Вы часам забываеце, што вы толькi слуга народа, а не камандзiр...

— Цiкава! — Драздовiч сам сабе iранiчна падумаў: «Глядзi ты, якi свежы вецер».

— Зноў жа спецыялiсты... Яны скаваны ў сваёй дзейнасцi.

— Э, што вы гаворыце, многiя з iх — што ўбiў, тое i ўехаў, як гэты заатэхнiк...

— Таму, што глушыцца iх iнiцыятыва, дый каму ахвота пачуць: «Прыйдзецца, галубчык, нас пакiнуць... машыну я вам дам...» Не ўсякi адмовiцца ад такой ласкавасцi, — гаварыў Басалыга. — А якую дапамогу маглi б сваiмi парадамi аказаць старыя, а вы на iх махнулi рукою... Добры кiраўнiк той, што ўмее ўсiх людзей прыстасаваць да карыснай працы... Зноў жа моладзь — гэта вялiкая сiла... а яна далёка не выкарыстоўваецца... Чаму б, скажам, не ўзяцца за нашы дарогi, выбрукаваць iх, абсадзiць дрэвамi?..

— Годзе! — перапынiў Драздовiч.

Яны далей iшлi моўчкi, спадылба паглядаючы адзiн на аднаго. «Гэты свежы вецер можа галаву набок скруцiць», — падумаў стары. На выгане пасвiлiся каровы. Абодва спынiлiся. Прыемна было глядзець на дагледжаны калгасны статак; жывёла ўжо вылiняла i аж блiшчала. Погляд Драздовiча як бы гаварыў: «факты — упартая рэч. Вось ён, вынiк майго гаспадарання». А Басалыга, успомнiўшы размову з аграномам, падумаў: «Больш карысцi было б трымаць кароў у стойлах. Колькi вазоў мурожнага сена маглi б даць гэтыя паплавы? Якой

бы ні была добрай гаспадарка, але далёка не ўсе магчымасці выкарыстаны, яе можна значна палепшыць».
У гэты час замітусілася жывёла, схапіліся ўрожкі мажны бык з бычком-пералеткам; на паспеў падбегчы пастух, каб іх разагнаць, як бык здужаў пералетка. Пераможца, схіліўшы набок галаву, каб падчапіць рогам, пагнаўся за свавольнікам, але ўвішны пералетак спрытна адскочыў і, апусціўшы галаву, зароў, ускідаючы капытамі зямлю, нібы зноў выклікаў на паядынак. Пастух ляснуў даўжэразнаю пугаю і пайшоў завярнуць кароў, якія сляпіцай лезлі ў канюшыну.

Апошнія некалькі гоней Драздовіч і Басалыга ішлі да сядзібы калгаса «Новы свет», не глянуўшы адзін на аднаго. Драздовіч думаў: «Ці ведаеш ты, галубчык, колькі патрачана сілы і энергіі, каб калгас «Новы свет» стаў такім, якім ён ёсць сёння? Шмат хто лічыць, што ў нас усё ішло гладка, як па масле. У «Новым свеце» ўстаноўлен жорсткі кантроль за выкананнем заданняў, мы неміласэрныя да бракаробаў, гультаёў і абібокаў, бязлітасна б'ём за нядобрасумленнае стаўленне да працы, — дарога наша да поспехаў не зусім гладкая». Разам з тым, Драздовіч адчуваў нейкі новы прыліў энергіі, жаданне яшчэ лепш працаваць, дабіцца яшчэ большых поспехаў. І ў Басалыгі мроіліся думкі, адна другую пераганяючы: «Няўжо стары мяне не зразумее, — не вораг я яму, а шчыры сябра. От каб мяне кінулі тут на некалькі год папрацаваць, мы ўдвух зрабілі б калгас непазнавальным!»

Парыла. З паўднёвага захаду веяў лёгкі ветрык. Па нсбе чародамі плавалі свінцовыя хмары.

* * *

Увайшоўшы ў вёску Папялішчы, цэнтр калгаса «Новы свет», Драздовіч, не развітаўшыся, цяжка ступаючы, пайшоў у напрамку да праўлення. Яму хацелася пабыць аднаму, але ля канторы стаяла легкавая машына (нехта прыехаў), трэба было ісці туды. У Драздовіча не адыходзіла злосць. «Я даваяду гэтаму малакасосу, пакажу, як трэба працаваць! Вучыць мяне надумаўся?!» А Басалыга, пазнаўшы, што стаіць машына старшыні райвыканкома Невяроўскага, не жадаючы з ім сустракацца, накіраваўся да сваей кватэры. Хлопец шкадаваў, што яму не ўдалося ўсё выказаць старшыні калгаса. «Драздо-

віч — хітры мужык, шмат яшчэ можа зрабіць карыснага, але недарма ён загаварыў пра Чапаева, яму сапраўды патрэбен Фурманаў. Бяда старога, што ён не мае добрага памочніка, які мог бы заўсёды сказаць праўду ў вочы. Стары стаў траціць пачуццё меры, хоць і знаходзіцца ў гушчы народа, але пачаў адрывацца ад яго. А новы час патрабуе і новых кіраўнікоў».

Драздовіч падышоў да машыны, якая стаяла ў цені пад ніцай бярозаю, і ўважліва пачаў яе разглядаць. Старшыня неабыякавы быў да тэхнікі. Заўважыўшы Драздовіча, Невяроўскі голасна загаварыў:

— А-а-а, Барыс Ніканоравіч, здароў! Я цябе доўга чакаю. Ну, як машына? Гэта ж мяне за лён прэміравалі.

— А ты яго сеяў?! — замест прывітання адрэзаў Драздовіч. — Па-мойму, ты летась пярэчыў супраць нашага плана...

— Прызнаюся, памыліўся, — прабасіў Невяроўскі. Ён быў без шапкі, з паголенай галавою, ад гэтага твар яго здаваўся круглым і нейкім халодным, як месяц.

— Прызнаваць памылкі ты налаўчыўся, але выпраўляць — невялікі ахвотнік, — сказаў Драздовіч і дадаў: — А час патрабуе іншага...

— Што з табою, налятаеш каршуном... — перабіў Невяроўскі. — Не пазнаю... Хто цябе гэтак узлаваў? Пэўна, той вучоны блазан!

Яны прывіталіся. Перад грузным Невяроўскім Драздовіч здаваўся яшчэ больш шчуплым. Прыжмурыўшы глыбока пасаджаныя блакітныя вочы, ён пазіраў знізу ўверх.

— Няўжо ж. Ён калючы, як вожык, голымі рукамі не возьмеш! — паволі гаварыў Драздовіч, скептычна аглядаючы Невяроўскага. — Басалыга наперад глядзіць...

— Чаго ты на мяне так углядаешся? — спытаўся Невяроўскі.

— Нішто сабе акругліўся, — усміхнуўся ў вусы Драздовіч.

У Невяроўскага ўсё выпірала — і ружовы карак з каўняра паўвайсковага гарнітура ахоўнага колеру, і пераціснуты шырокай папругай жывот, і лыткі з ссунутых у гармонік шаўровых халяваў, якія лопнулі ў швах. Дзіўна было, што і вочы, нейкага невыразнага колеру, нібы вылузваліся з арбіт. А што да носа, падобнага

на дулю, дык ён, здавалася, расплыўся на ўвесь твар. І чамусьці ён быў сіні, як сліва.

Невяроўскі з Драздовічам прайшлі і селі на лаўку. Налева ад іх пралягла шырокая і роўная, абсаджаная таполямі вуліца, з абодвух бакоў параскіданы дамы калгаснікаў. Быў выхадны дзень. Па скрыпучых тратуарах чародкамі ішлі гаманлівыя дзяўчаты. Каля праўлення яны спыніліся, мусіць, чакаючы падыходу хлопцаў.

— Куды вы сабраліся? — звярнуўся да іх Драздовіч.

— У «Чырвоны араты» на свята песні, — бойка паведаміла дзяўчына, звеннявая па ільне Марыя Вішнявецкая.

— А чаму б вам у сваім калгасе не арганізаваць хор? — прапанаваў Драздовіч.

— Не ў пашане ў нас культура, — разанула Марыя і пачырванела. Ружовага колеру сукенка вельмі пасавала да яе бялявага твару, быстрых сініх вачэй, тонкага носа, ноздры якога пры дыханні раздзімаліся. Дзяўчына павярнулася: відаць былі дзве тонкія, ніжэй паясніцы, русыя касы з уплеценымі ў іх ружовымі стужкамі.

— Ага, — падтрымала яе кірпаносая, на выгляд падлетак, дзяўчына. — Адно ведаем працаваць.

— А што ж ты думала?.. — павярнулася да яе Марыя. Яна прыгадала некалі сказаныя старшынёю словы: — «З гульняў не есці хлеба...»

Дзяўчаты весела засмяяліся. Адзетыя ў шоўк, у рознакаляровых хусцінках, яны нагадвалі вялікі букет кветак. Чуючы пах парфумы, над імі кружыліся пчолы. Дзяўчаты, палахліва адганяючы іх, шчабяталі, як птушкі.

— Не пускай дзяўчат туды, а то да восені многіх не далічышся, у «Чырвоным аратым» хлопцы зухі, — гаварыў Невяроўскі. — Атрымаецца пасіўны баланс...

— За гэта я не баюся, — усміхнуўся Драздовіч, з гонарам дадаўшы: — За апошнія дзесяць год, галубчык, з «Новага свету» ні адна дзяўчына не выйшла замуж у другі калгас. — Ён паказаў рукою. — Вось і на гэтай вуліцы жыве некалькі прымакоў... Адышла ў нябыт старая прыказка: «Прымачы — хлеб сабачы»... Ахвотна да нас ідуць хлопцы, толькі дзяўчаты вельмі ўжо сталі пераборлівыя...

— Вядома, — згадзілася Марыя. — Яшчэ чаго не хапала, каб абы-каго браць... У нас цяпер дзяўчаты хлопцаў выбіраюць, а не хлопцы дзяўчат...

— А навошта табе аднекуль браць, калі і тут ёсць хлопец, — сказала кірпаносая дзяўчына. — Яшчэ які!

— Хто? — пацікавіўся Драздовіч.

— Басалыга! — выпаліла дзяўчына.

— Вунь што, — расцягнуў Драздовіч.

— Цяпер зразумела, чаму яна такая порсткая, — ціха вымавіў Невяроўскі. — Ёсць на каго абаперціся...

— Ды ўжо ж, — дадаў Драздовіч.

— А ты падвядзі рысу, — параіў Невяроўскі.

— Што гэта значыць? — не зразумеў Драздовіч.

— Ну, перастань браць прымакоў, — хітрыў Невяроўскі.

— А-а-а, — засмяяўся Драздовіч. — Хіба толькі... Але гэта ад нас не залежыць...

Яны некаторы час маўчалі.

— А ці ведаеш ты, што твой стажор за тваёю спінаю надумаўся рабіць? — таямніча загаварыў Невяроўскі. — Званіў з райвыканкома ў Мінск свайму сябру, мастаку, уговорваў таго прыехаць у калгас пісаць твой партрэт... «Угаворым, — кажа, — старога папазіраваць...»

— Што-о? — здзівіўся Драздовіч. — А хто яго аб гэтым прасіў?

— Ну, з цябе пісаць яшчэ туды-сюды, дык і з даярак, і з ільнаводак, і з свінарак, і з цялятніц... Ці ненадоўга толькі ён хоча ў тваім калгасе абсталёўвацца?!

— Цікава, — вымавіў Драздовіч. — Сапраўды, мусіць, ён нешта надумаў рабіць...

— Дзіва! — падхапіў Невяроўскі. — Але, па-мойму, і табе палец у рот не кладзі... «Трэба, — кажа, — простых людзей паказваць у мастацтве... Яны стваральнікі матэрыяльных каштоўнасцей...»

Падышлі хлопцы, а з імі і Басалыга, у шэрым гарнітуры і вышыванай шаўковай з жаўтаватым адценнем беларускай кашулі.

— Дык вось для каго ты вышывала, — усміхнулася кірпаносая дзяўчына, звяртаючыся да Марыі.

— А табе што? — роблена злосным голасам прамовіла Марыя, сама любуючыся сваёй работаю.

— Бачыў ты яго, як ён хутка сваю асабістую справу правярнуў, — іранічна сказаў Невяроўскі. — Спрытнюга!

Драздовіч змаўчаў, але па ўсім відаць было, што гэта яго ўкалола. Ён пабялеў і неяк абмяк, імкнучыся раз-

гадаць, што надумаў рабіць стажор, а таксама куды хіліць Невяроўскі.

— Барыс Ніканоравіч! — выгукнуў Басалыга. — Заданне ніякага не будзе ў «Чырвоным аратым»? Вы нечага збіраліся іх наведаць...

— Не, — глуха адказаў Драздовіч, а калі моладзь пайшла, прагаварыў: — Пад корань сячэ... Марыя — лепшы ільнавод... важак моладзі...

— А ты яе прабяры...

Драздовіч маўчаў. Ён сядзеў задумаўшыся, відаць, у яго ішла нейкая ўнутраная барацьба. Драздовіч да таго ўвайшоў у самога сябе, што забыўся на прысутнасць Невяроўскага і ўголас прамовіў: — Што далей, то тужэй завязваюцца вузлы... Паглядзім, што з гэтага атрымаецца?

— Гані ты вон з калгаса гэтага выскачку! — параіў Невяроўскі.

— Га? — нібы прачнуўся Драздовіч. — Што ты сказаў?

— Не падабаецца мне гэты лайдак. Наровіць з часам у «Новым свеце» старшынстваваць. Няхай туды ідзе, дзе справа не наладжана, і там сябе паказвае. — Невяроўскі перамяніў тон. — Ніколі я табе не гаварыў, а цяпер мушу сказаць: ты мудры чалавек. Але падняць на такую вышыню калгас, а пасля перадаць гэтаму фарсуну... Кіраўніцтва раёна заўсёды на тваім баку. Старую кадру не дамо ў крыўду!

— А ён і табе наступіў на мазоль?

— Мне — не, а вось пад цябе падкопваецца.

— Адкуль табе вядома?

— Нутром адчуваю. Дзеля чаго ён пайшоў з моладдзю? Каб паддобрыцца, хіба ён не ведае, што яна — сіла? У яго вока сквапнае, — прыйшоўшы на ўсё гатовае, кожны можа гаспадарыць.

— Аднак ты не вельмі рвешся.

— Чаму ты сёння такі калючы?

— Скажы, чаго ты сюды прыехаў? — нібы не пачуўшы, спытаў Драздовіч і дадаў: — Каб заўтра ў райкоме сказаць, што ты нават у выхадныя дні займаешся кіраўніцтвам, бываеш у калгасах. Але ж гэта не так, табе захацелася адпачыць, поўная машына вудаў. Дык едзь сваёй дарогай і не тлумі мне галавы, яна і так баліць. А можа, які-небудзь іншы інтэрас маеш, цябе сам чорт не разбярэ.

— Не ведаў я, што ты такі дробязны чалавек, — загарачыўся Невяроўскі. — Вуды ўбачыў... Я толькі на часіну выскачыў...

— Хоць на дзве, якая мне да гэтага справа, — перабіў яго Драздовіч. — Кожны чалавек па-свойму скарыстоўвае свой вольны час...

— Я з табою сур'ёзна хацеў пагаварыць, а ты ніяк не даешся. Ды і шпількі твае дарэмныя: мяне не доймеш.

— Ого, ты цвердаскуры.

— Што гэта ўсё значыць? — пабарвавеў Невяроўскі, а потым усё ж стрымаўся і хітра загаварыў: — Я заехаў цябе папярэдзіць, што над табою навісла навала: гэты бойкі малады чалавек у райкоме ў прысутнасці прадстаўніка ЦК нагаворваў, што табе патрэбна падпора... Дык няўжо ты, як тое струхлелае дрэва, якое можна лёгка абярнуць?! Ды ты, нібы дуб, табе ніякая навальніца не страшна, ты любую справу можаш у цэнтры правярнуць... Ва ўсякім разе на мяне ты можаш спадзявацца, заўсёды падтрымаю...

— Не за гэтым, галубчык, ты сюды прыехаў, — кальнуў вачыма Драздовіч.

— А за чым? — насцеражыўся Невяроўскі.

— Не хочаш ехаць старшынёю ў калгас «Сцяг камунізму», — адрэзаў Драздовіч. — Прагаварыўся сам на сходзе, што ўсёй душою імкнешся працаваць у калгасе, але цябе не адпускаюць з раёна. А калі калгаснікі «Сцяга камунізму» паставілі гэта пытанне перад райкомам, дык ты адмовіўся туды ехаць. Заўтра пленум райкома, напэўна, гэта пытанне будзе пастаўлена, дык ты заехаў, каб я цябе падтрымаў, высунуў кандыдатуру Басалыгі.

— Ты закругліўся?

— Што-о?

— Ну, усё сказаў?

— Пакуль.

— Разумееш, пад мяне падкопваюцца, хочуць выжыць з раёна.

— Хто?

— Ёсць такія. Урэшце, я не маю вопыту.

— Як? Адам Іванавіч! Ты ж аграном. Быў дырэктарам МТС. Табе і карты ў рукі, — Драздовіч перадыхнуў. — Што, хіба шкада пакінуць у Соснах уласны дом, агарод, ганчакоў, машыну?

— Дзеці вучацца, не хочацца іх зрываць.

— У «Сцягу камунізму» будзе дзесяцігодка.
— Чакай, калі яе пабудуюць.
— А ты паскорыш.
— Мяне мучыць задышка.
— Нічога, — глянуў на яго Драздовіч. — От як пахо-дзіш пешшу, згоніш жывот, дык тваю задышку як рукою зніме.
— Павінен табе шчыра сказаць, Барыс Ніканоравіч, што ты жорсткі чалавек.
— О, так, — згадзіўся Драздовіч. — Мне так пада-баецца часам супраць шэрсці пагладзіць якую-небудзь жывёліну...
— Ну, я займеў домік, каб дзеці мелі прытулак, на-садзіў сад, трэба ўпрыгожыць жыццё дамачадцаў, завёў ганчакоў (праўда, не ўсе мае, частка аднаго майго знаё-мага — навуковага супрацоўніка), патрэбен жа і мне адпачынак; набыў машыну, гэта хутчэй для жонкі, а то рознае плявузгалі, нават у «Вожыку» прапісалі, што на службовай ездзіць на базар. Ну, а чым ты жывеш? Што ў цябе галоўнае ў жыцці? Выкладай свае аргументы, калі ты супраць камфорту...
— Барацьба з усім старым, не затрымлівацца на да-сягнутым — вось што ў мяне галоўнае, — Драздовіч сам сабе ўсміхнуўся: ён злавіў сябе на тым, што паўтарае думку Басалыгі, які ўвесь час не выходзіў з галавы, і да-даў: — Як бачыш, розніца паміж намі вялікая. Ты хо-чаш ствараць сабе «камфорт», а я ад яго адмовіўся, па-кінуў добра абсталяваную кватэру ў сталіцы, нават ра-зышоўся з жонкай — яна не захацела са мною паехаць у калгас. Ты дбаеш пра сябе, а я пра ўсіх. Раю табе добра падумаць...
— Не паеду! — загарачыўся Невяроўскі.
— Дык у мяне з табою няма ніякай гаворкі. Гэта ты адчыніў вароты?
— Я. А што?
— То зачыні, галубчык, іх з таго боку.
— Праганяеш? — усхапіўся Невяроўскі.
— Раней у нас казалі: глухому дзвюх абедняў не слу-жаць, — Драздовіч устаў.
— Пакуль што я кіраўнік раёна і знаходжуся на ўве-ранай мне тэрыторыі...
— Гэтая зямля дзяржавай навечна замацавана за калгасам, — гаварыў Драздовіч. — Яго ўладары даве-рылі мне... — Стары не скончыў думкі, рэзка падняў ру-

ку: — Прашу, галубчык, да мяне з рознымі сваімі камбінацыямі не прыязджаць!

— До-о-бра! — працадзіў праз зубы Невяроўскі. — Я табе гэтага не дарую. Дробны ты чалавечак!

— Які ўжо ёсць, — усміхнуўся Драздовіч. — Хоць нядаўна я ў цябе быў мудрым чалавекам... Добра, што я магу разбіраць, дзе праўда, а дзе падлізніцтва...

— Бывай! — не вытрымаў Невяроўскі.

— Гладкай дарогі!

Загуў матор, задрыжала машына і рэзка скранулася з месца. Вадзіцель, нібы яго падганяў гаспадар, спрытна вывернуў аўтамабіль з варот, прасігналіў і даў газ. Машына імчалася па калгаснай вуліцы, разганяючы курэй, узнімаючы пыл, які ветрам адносіла ўбок. Драздовіч пастаяў, потым зачыніў вароты і паплёўся да свайго дома. «Ну і дзянёк выпаў, вось дык адпачыў!» — горка ўсміхнуўся ён. «Няйначай будзе навальніца, — убачыўшы кучавыя воблакі, падумаў Драздовіч. — Яно не блага было б, каб прайшоў добры дождж». Стары паволі крочыў, трэба было абдумаць, што прынёс сённяшні дзень, а ён жа яшчэ не скончыўся. «Бываюць дні, — думаў стары, — якія астаюцца ў памяці на ўсё жыццё». Драздовіч павярнуў налева, на галоўную вуліцу калгаса, яму цяпер хацелася толькі аднаго: хутчэй дабрацца да канапы, прылегчы, заплюшчыўшы вочы, паляжаць, паспрабаваць разабрацца ў тым, што адбылося. «Фантазіраваць! — думаў Драздовіч. — Так, гэта трэба рабіць, каб не апынуцца ў хвасце...»

* * *

Ужо ўзышоўшы на двор, Драздовіч заўважыў, што перамяніўся напрамак ветру, значыць, не мінуць навальніцы. Бліснула маланка, пачуўся моцны кароткі ўдар грому, а потым залапаталі па даху буйныя кроплі дажджу. Драздовіч заспяшаўся на ганак. Нікога з дамашніх у хаце не было, недзе, мусіць, гулялі. «А гэта добра, — падумаў Драздовіч, — можна будзе адчыніць акно». Яны баяліся грому, заўсёды закрывалі комін у печы і нават форткі ў вокнах. Зноў бліснула маланка, пачуўся прыглушаны нарастаючы грукат, які, дасягнуўшы вялікай сілы, паступова заціхаў. Пачаўся лівень, пацяклі раўчукі, сплывала розная труха. Драздовіч глянуў на барометр: ён паказваў «навальнічны нос». Усё ж стары пады-

шоў да акна і стаў адчыняць. Секанўў касы дождж, заліўшы падаконнік, апырскаўшы фіранкі. Пацягнула свежасцю. Прыйшлося зачыніць акно. Шыбы вокнаў былі ўсыпаны дажджавымі кроплямі, якія зігзагамі сцякалі на зямлю. Скалануў вецер у агародчыку яшчэ маладзенькую грушу, упала недаспелая сапяжанка, скацілася з грады і плюхнулася ў поўную вады разору.

Драздовіч адышоўся ад акна і сеў на канапу. Пасярэдзіне сталовай на вялізным дыване стаяў круглы стол, засланы вышытым абрусам, у чахлах — цвёрдыя крэслы, на сцяне цікаў гадзіннік — было без чвэрткі тры гадзіны. У кутку стаяла шмат вазонаў, сярод іх фікус і пальма ўзвышаліся аж да столі. Стары сцягнуў боты і прылёг на канапе, але сон не браў, успомнілася гутарка са стажорам. «Бачыў ты яго, — падумаў Драздовіч, — вучыць пачынае». Ён прыгадаў свой прыезд у Папялішчы адразу пасля вайны. Перад вачыма паўстаў Грамабой, адзіны на ўсю вёску кульгавы конь з кляймом на сцегняку; каня вайскоўцы кінулі на дарозе; уцалела некалькі кароў (на іх вясной аралі), рабы певень і некалькі курэй. Вось і ўся жыўнасць на шэсцьдзесят тры хаты. «Цяпер можна гаварыць — Драздовіч камандуе, — злаваўся стары, — а што мне было рабіць? Прыходзілася на таго-сяго і прыкрыкнуць. Былі такія, што не хацелі выходзіць на работу». А цяпер гаспадарка, ёсць дзе разгарнуцца. Адной толькі ворыўнай зямлі каля трох тысяч гектараў, каля паўтары тысячы буйной рагатай жывёлы, частка пародзістай. Толькі кормных свіней больш за тысячу штук, каля паўтары сотні коней, а колькі птушкі! Сапраўдная шматгалінная гаспадарка. «Кажуць, Драздовічу дзяржава дапамагла, — у думках пярэчыў стары, — ну, добра, галубчыкі, а каму яна не дапамагала, але ў іншых усё гэта ішло як у прорву. Да таго ж, я з дзяржавай поўнасцю разлічыўся». Ну, а людзі, якія за вайну абнасіліся і хадзілі ў лахманах (некаторыя з іх тады чухаючыся выходзілі на работу), цяпер вунь як жывуць, не хочуць купляць якога-небудзь там корту, мультану ці паркалю, а давай ім сукно, шоўк ці шэрсць. Ці ўзяць, скажам, абутак: дзяўчаты дык на іншы і не глянуць, як на мадэльны. А дзе ты яго на ўсіх набярэшся! Вось якія ў Папялішчы адбыліся перамены, а ўсё чагосьці чалавеку не хапае, хочацца яму лепшага. «Хоць гэта, можа, — закон жыцця, — думаў Драздовіч. — Не, мусіць, стажор да мяне падкопваецца. Канечне, не ўсё

яшчэ ў нас даведзена да ладу. Свядомасць людзей адстае... А хіба я сам не ведаю, што свядомасць людзей адстала ў сваім развіцці ад фактычнага іх становішча... Я гэта ўлічу... Я... Вось толькі гэтае чортава «я», каб яго пярун!.. Тут ён мяне падкаваў... Але я (зноў «я», каб яно згарэла!) усё ж не здамся!..» «А чаго яму падкопвацца? — раптам прыйшла старому ў галаву думка. — Мяне не так лёгка абярнуць! А падпора, сапраўды, не пашкодзіла б. Басалыга, відаць, падышоў бы. Колькі работы! Хочацца, каб і ў нас быў узорны парадак. І ён будзе! А што да таго, што ў «Новым свеце» хаты такія ж, як былі сорак год назад, дык гэта ж праўда...»

Ураган утаймоўваўся, чуліся далёкія раскаты грому, ляскатала па жалезнаму даху, ішоў спорны дождж. Драздовіча хіліла на сон. Пакрэктваючы, стары ўстаў, прайшоўся і адчыніў акно. У лужынах падскоквалі бурбалкі. З-за хмар выглянула сонца, на небасхіле акрэслілася вясёлка. Павыбягалі дзеці з хат, па ручаінах паплылі папяровыя і выструганыя з кары караблікі. Драздовіч пацягнуўся, пазяхнуў, вярнуўся да канапы, грузна апусціўся, лёг і неўзабаве моцна заснуў. Ён не чуў, як вярнулася жонка. Яна сумысля бразгала на кухні, каб разбудзіць мужа абедаць, але ён нават не зварухнуўся. Яна трохі пабыла дома і зноў некуды пайшла.

Толькі пад вечар, як вярталася моладзь з «Чырвонага аратага», Драздовіч паварушыўся і, пачуўшы знаёмую мелодыю, хутка ўскочыў і высунуўся з акна. Каторы раз чуў ён гэтую песню, а заўсёды яна кранала за душу, хвалявала, навяваючы думкі аб мінулым. Хлопцы і дзяўчаты не зусім зладжана спявалі:

Ой, бярозы ды сосны —
Мае родныя сёстры,
Ой, шумлівы ты лес малады!
Толькі сэрцам пачую
Тваю песню лясную,
Ды успомню былыя гады.

Асабліва вылучаліся — адзін дзявочы голас, Драздовіч яго пазнаў: званочкам звінела Марыя Вішнявецкая, і хлапцоўскі тэнар, якога стары ніколі не чуў. Паміж імі ішло ці то спаборніцтва, ці то змаганне — не было ніякай зладжанасці. Няўжо гэта Васіль Басалыга салаўём заліваецца? Пры адной толькі думцы аб стажору старшыня нахмурыўся і пасуравеў. Але Драздовічу чамусьці зноў захацелася спаткацца з Басалыгам, пагаварыць, даць

зразумець, што ён, Драздовіч, сам разумее, дзе слабы бок — недастатковая работа з людзьмі. І, разам з тым, стары адчуваў, што ў яго з'явілася патрэба спаткацца з гэтым неспакойным маладым чалавекам. Гэта ж, па сутнасці, Басалыга настроіў па шчырасці пагаварыць з Ададамам Невяроўскім, — успамінаў Драздовіч, — з якім разышліся як у моры караблі. А заўтра ён выступіць на пленуме райкома з крытыкай такіх Невяроўскіх, якія адарваліся ад народа, выставіць патрабаванне ўзмацніць работу ў масах, аднавіць ленінскі прынцып калектыўнага кіраўніцтва. І сам у парадку самакрытыкі скажа, што часамі камандаваў у калгасе і з гэтым трэба рашуча канчаць. Калі моладзь параўнялася з домам старшыні, Драздовіч гукнуў:

— Васіль Антонавіч! Зайдзіце, калі ласка, да мяне.

— Добра.

— Можа б, і ты, Марыйка, заглянула? — прапанаваў Драздовіч.

— Другім разам, Барыс Ніканоравіч, — адмовілася дзяўчына. — Я ўся змокла, трэба пераадзецца.

— Ну, як сабе хочаш.

Па тым, як Марыя капрызна крутнула вострымі плячукамі, спадылба глянула на Басалыгу, Драздовіч здагадаўся, што паміж дзяўчынаю і хлопцам адбылася нейкая спрэчка.

«Ну і ферт! — падумаў Драздовіч. — І ёй паспеў насаліць. А яе не так лёгка вывесці з раўнавагі. З перчыкам малады чалавек. З ім трэба трымаць вуха востра».

Басалыга ў сенцах знарок расшпіліў каўнер вышытай кашулі і засунуў пад пінжак. Ён дакараў сябе, што яе адзеў, бо моцна паспрачаўся з Марыяй — часткова з-за льну, але больш за ўсё з-за старшыні і парадкаў у калгасе, што не скарыстоўваюцца магчымасці, людзі жывуць у старых хатах.

— Добры вечар! — прывітаўся Басалыга.

— Здароў, — адказаў Драздовіч, але зноў перайшоў на «вы». — То што ў вас з Марыяй такое адбылося, што яна не захацела разам зайсці? Раней яна ніколі не абыходзіла нашай хаты...

— Нічога асаблівага, — ухіліўся ад адказу Басалыга і дадаў: — Аднак які вы наглядальны чалавек, псіхолаг...

— Трошкі, — разгладзіў вусы Драздовіч. Ён падышоў да буфета, пастаяў, а потым дастаў бутэльку цынан-

далі, адкаркаваў, паставіў бакалы і сыр з кменам, наліў віно. — От пакуль няма дома старой... Ну, росы цёплыя!

Яны чокнуліся, выпілі і сталі закусваць.

— Сыр з кменам? — здзівіўся Басалыга. — Першы раз бачу. Ну і смачны!

— А як віно? Падабаецца?

— Нішто сабе. Квасок!

— Н-да, — ухмыльнуўся Драздовіч, а потым спытаўся: — Дык як прайшло свята песні?

— Добра.

— А ў каго гэта, галубчык, з нашых хлопцаў такі прыгожы тэнар?

— Прызнацца, не прыслухоўваўся, спявалі — хто ў лес, ■ хто па дровы...

— Ага, па-мойму, тэнар не даваў разгарнуцца сапрана... Можа такое быць?..

— А хто яго ведае...

— Мне здалося, што хлопец, які валодае тэнарам, не вельмі хацеў спяваць у хоры, а хутчэй імкнуўся паказаць сваю перавагу над іншымі...

— Магчыма, — цяжка вымавіў Басалыга. — Ёсць у чалавека такая слабасць — парысавацца... Яна ўласціва і старым і маладым, калі чалавек губляе над сабою кантроль і паблізу няма сапраўднага сябра, які пра гэта сказаў бы яму адкрыта... Чалавек — натура складаная...

— Ого, каб чалавека пазнаць, трэба многа солі з'есці...

— І шмат выпіць віна, — падкалоў Басалыга.

Драздовіч вачыма ўсміхнуўся, потым прадаўжаў размову:

— А за што вы з Марыяй пасварыліся?

— Вырашалі, як далей жыць.

— Цікава, — разліў па бакалах віно Драздовіч. — Аднавілі нашу размову?

— Прыкладна. А толькі адкуль вам вядома?

— Галубчык! Гэта дзяўчына такая, што з-за пустога не надзьмецца. І, канечне, калі загаварылі пра парадкі ў калгасе, мяне абараняла.

— Гарой за вас стаіць.

Яны выпілі і абодва крыху захмялелі.

— Дык ведаеце, чаго я вас паклікаў? — хітра прыжмурыў вочы Драздовіч.

— Не, — пацiснуў плячыма Басалыга.
— Каб сказаць, што аднаму чалавеку не пад сiлу скапаць гару.
— Не разумею.
— Хоць, што гуляць у кошку i мышку, — устаў i прайшоўся па дыване Драздовiч. — Вы чаму-небудзь навучылiся ў нас?
— Многа навучыўся, — лыпаў вачыма Басалыга.
— Як вы глядзiце на тое, каб вам узяць калгас «Сцяг камунiзму»?
Басалыга ўскочыў, хацеў нешта рэзкае сказаць, але стрымаўся.
— Я вам дапамагу, а потым паспаборнiчаем.
— Дзякую, — становiшча госця абавязвала Басалыгу трымацца ў пэўных рамках. — Праўда, у мяне выспявалi iншыя планы.
— Стаць старшынёю «Новага свету»? Ды я сам яшчэ не ўломак!
— Не. Сакратар райкома прапанаваў паставiць пытанне перад ЦК, каб мяне пакiнуць сакратаром партарганiзацыi ў «Новым свеце». Я даў на гэта згоду. Не скапаць гару, а падперцi...
— Гэта дзела! — пасля роздуму загарэўся Драздовiч. — Заўтра еду ў райком, угавару сакратара райкома неадкладна зрабiць перавыбары...
— Сакратара райкома, можа, вы i ўгаворыце, але мяне цяпер нiхто не прымусiць тут астацца, — захвалявашся Басалыга. Ён зашпiлiўся на ўсе гузiкi. — Дзякую за пачастунак!
— Куды вы спяшаецеся, Васiль Антонавiч? Вып'ем яшчэ па бакалу, — прапанаваў збянтэжаны стары. — Прашу вас!
— Не, — наадрэз адмовiўся Басалыга, збiраючыся выходзiць. — Усяго добрага! Больш мае тут нагi не будзе... Нiякая сiла не прымусiць... Скапаць такую гару я не збiраюся... I суседнi з вамi калгас браць не магу...
Стары перагарадзiў яму дарогу:
— Супакойцеся, Васiль Антонавiч, ну чым я вас пакрыўдзiў? Мне проста хацелася, каб вы сталi маiм суседам... Я да вас прыязджаў бы, а вы да мяне.... Раiлiся б, як узняць i адну, i другую гаспадаркi... Да таго ж, з вамi можна i розум патачыць, пафантазiраваць... А калi вы згаджаецеся быць сакратаром партарганiзацыi, тым лепш...

— Я ўжо сказаў, што мяне цяпер ніякая сіла не прымусіць тут астацца, — Басалыга вырваўся і пайшоў за дзверы.

«Ну і характар!» — падумаў Драздовіч.

Стары, праводзячы вачыма хлопца, успомніў пра вышытую кашулю, задаволена ўсміхнуўся і ўголас прамовіў:

— Ёсць такая сіла, галубчык, якая цябе ўціхамірыць... Схіліш галаву перад ёю, ганарлівец!..

У гэты час зазваніў тэлефон.

— Я слухаю! — зняў трубку Драздовіч. — Прывітанне! Чым угнявіў старшыню райвыканкома? Сказаў яму ўсё, што пра яго думаў. Што? Па-мойму, гавaруну Невяроўскаму не месца і ў партыі... Згодзен? Дык у гэтым напрамку і дзейнічай... Як? Затое народ адобрыць... Га? Дрэнна чутно? Нехта перабівае. Дзяўчыначка-галубачка! І не сорамна вам падслухоўваць чужыя размовы? Цяпер чуваць? Вось і добра. Як я гляджу — выбраць Басалыгу сакратаром партарганізацыі? Ты з ім гаварыў пра гэта? Станоўча гляджу, галубчык, а толькі, мусіць, з гэтага нічога не выйдзе... Ага, паспелі пацапацца... Згодзен, што падтрымка была б надзейная. Хоць і нялёгка было б з ім працаваць... Што? Але. Напала каса на камень. А ўсё ж, як той казаў, лепей з разумным згубіць, чым з дурнем знайсці. Разумееш, свежы вецер... Што? Гэта не толькі мне карысна, галубчык, але і табе. Чакай заўтра ад мяне нашатыркі. Ніякай літасці!.. За што? Трэба перабудоўваць усю работу райкома, больш аддаваць увагі людзям, адмовіцца ад кіраўніцтва па тэлефоне. Адным словам, заўтра пагаворым па душах. Што? Райком будзе раіць Басалыгу? Вітаю! Паклікаць яго да тэлефона? Лепей пазвані ў праўленне. Да пабачэння!

У сталовую зайшла жонка, дабрадушна бубнячы, што парушан усталяваны ўклад сям'і. Яна накрывала на стол.

* * *

Змяркалася, запальваліся агні ў дамах. Каля клуба баяніст зайграў «Пераможны вальс». З усіх бакоў хлынула моладзь у напрамку да цэнтра. Заўважыўшы Марыю Вішнявецкую, выйшаў з двара на вуліцу Драздовіч.

Ён спыніў дзяўчыну і хітравата спытаў:

— Кажуць, Марыйка, што ты збіраешся пакідаць нас?

— Як гэта?

— Нібы з Васілём мяркуеце некуды падацца.

— Хто вам сказаў?

— Людзі гавораць, — таямніча паведаміў Драздовіч.

— Нікуды я са свайго калгаса не пайду, — выпаліла Марыя. — А хіба Васіль намераны адсюль перабірацца? Яму нешта раней не хацелася.

— Нешта ж, мусіць, здарылася, што гэтак ірвецца кудысьці.

— Дарэмна, ніхто за ім не пабяжыць!..

— То і я гэтак мяркую... Яшчэ не было ў нас такога выпадку... Хоць, ён вучаны...

— Дык што з таго?! — узняла горда галаву Марыя. — Калі...

Падышла моладзь, і дзяўчына замялася, не дакончыла свае думкі. Усе пайшлі ў клуб, а за імі і Драздовіч, з зайздрасцю паглядаючы на маладых і здаровых юнакоў. Каля іх круціліся падлеткі, яны стараліся быць ветлівымі і далікатнымі, каб часам не далі па карку і не пагналі спаць. Нарэшце прыйшоў Басалыга, адзеты ў цёмнасіні гарнітур, у белай кашулі з гальштукам. Сярод дзяўчат вылучалася Марыя, тонкая, стройная, з густам адзетая. На яе квяцістую сукенку спаўзалі косы. Марыя была жвавай і порсткай, яе, нібы вытачаныя, ногі, здавалася, не маглі стаяць на адным месцы, прасілі танца.

З'яўленне Драздовіча на танцах першы раз за ўсе гады бянтэжыла моладзь, дый стары няёмка сябе адчуваў. Нарэшце ўсё ж баяніст зайграў вальс. Моладзь захапілася музыкай. Дзе ты ўтрымаешся, калі самі ногі танцуюць! Асобна ў кутку даволі зграбна танцавалі дзве дзяўчынкі. Яны пырхалі, як матылькі, а астатнія малыя, як камары, таўкліся на месцы. Мімаволі залюбаваўшыся прастатою танца, натуральнасцю рухаў, ажыўленасцю, Драздовіч сам, паддаўшыся агульнаму настрою, гатоў быў у гэтую хвіліну пайсці танцаваць. Ды толькі ён не ведаў, добра гэта ці блага, што ў гэтулькі год ахапіла яго такая спакуса. «Далей ад граху! — падумаў стары. — А то людзі засмяюць».

Драздовіч заўважыў, што ні Марыя, ні Басалыга не танцавалі. Што б гэта магло значыць? Заўважыўшы погляд старога, дзяўчына адвярнулася, пастаяла крыху, а пасля хутка выбегла за дзверы. Басалыга, сустрэўшыся

са злосным і дакорлівым поглядам Драздовіча, выйшаў за дзяўчынай на двор. Захопленыя танцам, плаўна кружыліся пары. Ніхто, акрамя Драздовіча, не заўважыў, што Марыя і Васіль зніклі. Драздовіч глянуў у акно: дзяўчына з хлопцам аб нечым горача спрачаліся. Васіль узяў пад руку Марыю, але яна вырвалася ад яго і затупала дробнымі крокамі ў напрамку да свайго дома. Васіль у нерашучасці трохі пастаяў, а потым, цяжка ступаючы, пайшоў яе даганяць. «Нічога, мусіць, з гэтага не будзе, — падумаў Драздовіч. — Вельмі ж ужо Марыйка нейкая кволая, колькі той дзяўчыны, з прыгаршчы... Увабраць такога мядзведзя, відаць, ёй такі не па сіле». Пастаяўшы крыху, панаглядаўшы за моладдзю, якая цяпер танцавала польку, забыўшыся пра ўсё на свеце, стары паволі пайшоў дахаты, страціўшы ўсялякую надзею на тое, што ўдасца залыгаць хлопца.

Увайшоўшы ў кватэру і замкнуўшы дзверы, Драздовіч, не запальваючы святла, ціхенька прайшоў у сталовую. Яму здалося, што ў пакоі душна, ён адкрыў фортку і падпёр яе на кручок. Пачуўшы бразганне, жонка спрасонку прамармытала:

— Што ты сёння ніяк не ўпынішся, кладзіся спаць... Ага, каб не забыцца, званілі з райкома, што пленум пачнецца ў дзесяць гадзін. І стажора туды клічуць...

— Добра.

Стары, не спяшаючыся, раздзяваўся. Ён успомніў сказаныя хлопцам на полі словы: «Мы зямное жыццё пераробім!» «Штосьці знаёмае, але дзе і калі я чуў ці чытаў? — намагаўся ўспомніць Драздовіч, наракаючы, што многае стаў забываць. — А-а-а, дык гэта ж Маякоўскі! Вунь яно што!» Яму стала прыемна на душы, што колішняя яго мара стала марай іншых. Такім і саступіць дарогу не страшна. Яны давядуць распачатую справу пераробкі свету да канца. «І ўсё ж, як бы яно там ні было, — думаў стары, — а не хочацца здавацца — ранавата яшчэ ісці ў архіў. Калі па праўдзе сказаць, дык чартоўскі хочацца жыць, працаваць. Але і моладзь пайшла, не нацешышся! А калючы Васіль прымушае думаць, яму мала таго, што ёсць, ён хоча большага. А і сапраўды, хаты ў нас такія, як і сорак год таму назад. Трэба падумаць пра пясчана-вапнавыя блокі. От каб гэта зрабіць, тады і паміраць можна».

З вуліцы даносіўся прыглушаны гоман. Драздовіч падышоў да акна. Ішла пара ў напрамку да клуба. Хло-

пец трымаў дзяўчыну пад руку. Праходзячы каля дома старшыні, маладыя людзі зусім спынілі гаворку. Стары пазнаў іх — гэта былі Марыйка і Васіль. Яны хутка зніклі ў цемры. Потым зноў загаманілі, але слоў нельга было разабраць. «Памірыліся, — падумаў Драздовіч. — Цікава, хто ж з іх перамог?»

Драздовіч прайшоў у спальню, лёг і спрабаваў заснуць, але сон не браў. Ці, можа, таму не спалася, што ён днём прыкархнуў, ці з прычыны падзей, якія адбыліся за дзень? Дрэмлючы, ён бачыў перад сабою Невяроўскага, які зматваў вуды, а рыбы, забаўляючыся, выскоквалі з вады і памахвалі хвастамі... Нарэшце, змогшыся, заснуў. Сніліся розныя сны. То ён бачыў Папялішчы зялёным горадам, дзе радамі выстраіліся белыя камяніцы, усе ў садах... То ён замяніў старшыню райвыканкома Невяроўскага і завёў такія парадкі: адвёў самы лепшы пакой пад рэгістрацыю шлюбаў, упрыгожыў памяшканне гербам і сцягам рэспублікі, диванамі, добрай мэбляй, кветкамі. Нібы вось-вось павінны прыехаць рэгістравацца Басалыга і Марыйка... Нарэшце прыехалі, ён у чорным, яна ў белым убранні, як да шлюбу... Драздовіч, хвалюючыся, надзявае сабе цераз плячо шырокую атласную стужку з чырвоным і зялёным колерам і ўрачыста пытае:

— «Марыя Вішнявецкая, жадаеце вы стаць жонкаю Васіля Басалыгі?»

— «Так», — адказвае яна.

— «Васіль Басалыга, жадаеце вы стаць мужам Марыі Вішнявецкай?»

— «Так», — адказвае ён.

Маладыя, распісаўшыся ў тоўстай, прыгожа аформленай кнізе, цалуюцца. Драздовіч іх віншуе:

— «Жадаю вам шчасця, доўгіх год жыцця і дзетак чараду!»

На гэтым ён прачнуўся, паляжаў з адкрытымі вачыма, чыркнуў запалку, — была гадзіна ночы, — павярнуўся на бок і моцна заснуў.

Доўга ўвечары Марыя і Васіль хадзілі па вуліцах. Абоім карцела патанцаваць, але спрэчка з-за парадкаў у «Новым свеце» не давала спакою.

— Скажы, чаму ты ўцякла з ігрышча? — ідучы побач з дзяўчынаю, спытаў Васіль.

— Я прыйшла ў клуб, каб патанцаваць... Мяне запрашалі на вальс, я ўсім гаварыла, што занята... і асталася

дурніцаю... хлопцы танцуюць і ўсміхаюцца, а ты і ў той бок не глядзіш... Сам гаварыў пра чужое «я», а сваё вунь як беражэш...

— Каб ты ведала, якія ў мяне непрыемнасці, дык гэтак бы са мною не абыходзілася... Мне не хочацца пакідаць «Новы свет», а прыйдзецца... У мяне кошкі душу скрабуць, а яна... Не кахаеш ты мяне...

— Што ты гаворыш? Адумайся, хіба ты не бачыш майго кахання... Свет мне засланіў, яшчэ і насміхаецца... Ужо шушукаюцца і рознае пра нас плявузгаюць...

— Калі па-сапраўднаму кахаеш, — захваляваўся Басалыга, — дык ці згодна будзеш са мною выехаць адсюль?

— А ты мяне па-сапраўднаму кахаеш? — замест адказу спытала Марыя.

— Гэта лішняе пытанне... Без цябе я не змагу жыць, — прызнаўся Басалыга, узяў пад руку дзяўчыну і прыціснуў да сябе. Яна не адхінулася. — Мне з табою гэтак добра...

— А калі так, дык астанешся тут...

— Прымаком?..

— Хоць бы і так...

— Не!.. — рашуча запярэчыў Басалыга. Ён дастаў папяросу і стаў прыкурваць.

— Значыць, па-сапраўднаму не кахаеш, — узяла яго пад руку Марыя.

— Дадуць мне калгас, хоць самы горшы, гэта ж цікава, за год-два паднімем гаспадарку, забудуемся... — марыў Басалыга.

— А чаму тут нельга гэтага зрабіць? Разам будзем будаваць хаціну, хоць чаму хаціну — дом паставім, які ж ты прымак тады?.. Гонар мужчынскі не дазваляе?!. А яшчэ лічыш сябе перадавым чалавекам, а ў самога старое ў галаве.

— Не прыйшоўся я тут да двара... Драздовіч...

— Не разумееш, Васіль, ты гэтага чалавека. Ён усё сваё сэрца аддаў калгасу... Стары цябе і так паверне, і гэтак пакруціць, з усіх бакоў прыглядаецца, ці здольны ты перш быць яго добрым памочнікам, а потым павесці гаспадарку лепей, чым ён... Я гэта па сабе ведаю. Калі я вучылася ў дзесятым класе, аблюбаваўшы мяне, ён паўгода абходжваў, угаворваў астацца ў калгасе. «Зразумей, Марыйка, — казаў ён, — цяпер і ў калгасе павінны быць адукаваныя людзі. Галаву даю на адрэз, не будзеш

шкадаваць, калі астанешся. Знатным чалавекам станеш... Лепш у вёсцы быць першым, чым у горадзе — апошнім...» І я не шкадую! Выпрабоўваючы, на што ты здатны, ён можа з табою і чарку выпіць... Дарэчы, чым ён цябе сёння частаваў?..

— Він ом.

— Яшчэ дойдзе і да гарэлкі... Ён і сам можа выпіць, зойдзе да чалавека, калі той запрашае, скажам, на вяселле ці радзіны, з сабою абавязкова што-небудзь прынясе, вып'е разам з усімі, паспявае, але мяжы не пераступіць і на заўтра, як заведзены гадзіннік, у вызначаны час будзе праводзіць ранішнюю лятучку.

— Дык няўжо ж ты думаеш, што я не падыходжу яму ў памочнікі, а потым не здолеў бы павесці гаспадарку так, як ён, а то, можа, яшчэ і лепей за яго?

— Не ведаю, — ухілілася ад адказу Марыйка. — Мой тата заўсёды кажа: гаспадарку весці — не лапці плесці... От каб ты пацёрся каля яго годзік-другі, тады іншая справа... Але, каб нам зноў не пасварыцца, дык пойдзем лепей патанцуем...

— Згодзен!..

Яны зайшлі ў клуб. Усе на іх звярнулі ўвагу, сталі шаптацца, мнагазначна падміргваць і пасміхацца. Басалыга, зрабіўшы выгляд, што нічога гэтага не заўважае, прайшоў да баяніста і папрасіў зайграць «вальс-мазурку». Марыйка не зусім смела выйшла, рухі яе былі скаванымі, а потым, як гэта кажуць, маючы добрую апору, паступова ўвайшла ў ролю: люба было глядзець, як спраўна ходзяць яе ногі, як лётае ў паветры яе стройная фігурка. Яшчэ адна пара паспрабавала за імі прайсці, але ў іх нічога не выходзіла, і яны спасавалі. Марыя з Басалыгам выйшлі пераможцамі, цяпер ужо ніхто над імі не падсмейваўся, а, наадварот, зайздросцілі. Толькі каля трох гадзін ночы скончылася ігрышча. Моладзь неахвотна разыходзілася па хатах.

Драздовіч, як заўсёды, прачнуўся ў пяць гадзін раніцы, але нешта доўга муляўся, мыючыся, фыркаў, галава была цяжкая. На заўвагу жонкі, чаму гэта ён сёння гэтак неспакойна спаў, стары адказаў: «З Невяроўскім ваяваў, наводзіў у райвыканкоме парадак».

Даўно ўжо была праведзена лятучка, размеркаваны ўсе работы, усюды заглянула вока старшыні; ён пабыў і ў кароўніку, і ў свінарніку, і ў птушніку, і на будоўлі — усюды зрабіў патрэбныя ўказанні. Нарэшце, стары зай-

шоў у канцылярыю праўлення, каб падпісаць паперы, даць распараджэнне бухгалтэрыі падрыхтавацца да выдачы авансу на працадні. Калі ён прысеў, дык адчуў, што баляць ногі, не хацелася ўжо ўставаць. «Першая адзнака старасці, — падумаў Драздовіч. — Мусіць, доўга не працягну». У гэты час зазваніў тэлефон, з райкома камсамола прасілі перадаць, каб з'явілася на нараду перадавікоў па ільне, Марыя Вішнявецкая.

Зрабіўшы ўсё, што трэба было, Драздовіч звярнуўся да шафёра:

— Возьмеш Марыю Вішнявецкую і Васіля Басалыгу, а потым заедзеш да мяне. Без чвэрткі дзесяць мне трэба быць у раёне.

— Шанцуе, — усміхнуўся шафёр.

— Каму? — не зразумеў Драздовіч.

— Гэтай парачцы.

Стары нічога не адказаў. Шафёр адчуў сябе няёмка, што ўмяшаўся не ў сваю справу.

Дарога была недалёкая. Што значыць для «Пабеды» якіх-небудзь чатырнаццаць кіламетраў да раённага цэнтра Сосны... Ехалі з хуткасцю шэсцьдзесят кіламетраў у гадзіну, шуршэла пад коламі машыны, пастуквалі каменьчыкі аб крыллі, ляцелі ў бакі пыркі з лужын. Тут, відаць, яшчэ і ноччу ішоў дождж. Маладыя белыя бярозкі па баках гравійкі былі памытыя і свежыя, як нявесты.

Драздовіч сумысля скіраваў размову пра будаўніцтва. Басалыга ажывіўся. Ён прапанаваў пабудаваць у «Новым свеце» завод, які за змену даваў бы прыкладна да тысячы шлакаблокаў, арганізаваць выраб чарапіцы, рам, дзвярэй і вокнаў.

— Мною падлічана, — гаварыў Басалыга, — што такі дом будзе каштаваць нядорага, калгаснік за некалькі год здолее яго выплаціць.

— Гэта дзела! — падумаўшы, сказаў Драздовіч.

Потым гаварылі пра розныя нязначныя дробязі. Нарэшце, Драздовіч расказаў пра свой сон — як ён віншаваў Марыю і Васіля з уступленнем у шлюб.

— Значыць, не быць гэтаму, — збялела Марыя.

— Чаму? — здзівіўся Басалыга.

— Яшчэ што! — Стары ўжо і сам быў не рад, што пра гэта загаварыў. — Выдумала нейкія забабоны.

— І мая бабка заўсёды гэтак адгадвала сны, — сказаў шафёр.

— От, нейкае глупства! — суцяшаў Басалыга. — Калі на тое пайшло, дык можам хоць сёння распісацца...

— А дзе будзем жыць? — ажывілася Марыя.

— Пабудуем камяніцу, — сказаў Драздовіч. — Сёння ж увечары збяром праўленне, абмяркуем пытанне адносна вырабу шлакаблокаў... Пасаг табе дамо, будзь спакойна... Хіба ж не заслужыла... За большае не ручаюся, а на паўкамяніцы... — Стары падумаў. — Мяркую, Васіль Антонавіч, што і вас не пакрыўдзім, дамо аванс на паўкамяніцы... Глядзіш, і дом, яшчэ і які!.. — Драздовіч павярнуўся да шафёра. — Як мяркуеш, Сяргей, падтрымае мяне праўленне?

— Уга! — адобрыў шафёр. — Займець у калгасе такую пару з іскрынкай!..

— Хопіць жартаваць, — уздыхнула Марыя.

— У кожным жарце ёсць крыху праўды, — заключыў Драздовіч. — Варта і над гэтым падумаць.

Яны ўехалі ў раённы цэнтр Сосны. Машына спынілася каля сквера, у якім густа раслі клёны і ліпы.

Марыйка выскачыла з машыны і хутка закрочыла ў напрамку да райкома камсамола. Па ўсім відаць было, што яе нешта хвалявала: гарэлі шчокі, крывіліся вусны, вось-вось з вачэй пырснуць слёзы.

— Ну, а мы з вамі, Васіль Антонавіч, можа, скокнем на «ражок», — хітра пасміхаўся Драздовіч. — У нашым распараджэнні дваццаць хвілін.

— Чаго? — не зразумеў Басалыга.

— Паклонімся Бахусу, — тлумачыў Драздовіч, вочы яго смяяліся. — Возьмем для храбрасці па шклянцы «жывіцы»..

— Што вы, Барыс Ніканоравіч, у нас жа ёсць справы, — Басалыга ўспомніў размову з Марыяй і ўхмыльнуўся. — Як кажуць: скончыў дзела, гуляй смела...

— Ну, няхай будзе на потым, — адобрыў Драздовіч.

— Выпрабоўваеце, так сказаць, — не ўтрымаўся Басалыга, каб не падпусціць старому шпільку.

— Вы самі да гэтага дайшлі? — спытаўся Драздовіч.

— Не зусім, — шчыра прызнаўся Басалыга.

— Гэта ўжо горш, — засмяяўся Драздовіч, а потым, нібы між іншым, кінуў: — А памочніца ў вас будзе не благая... З ёю і дома не засумуеш, і на людзях не пачырванееш...

Да іх падышоў Невяроўскі. Ён трымаўся так, нібы ў яго з Драздовічам нічога не адбылося. Яны прывіталіся.

— А тут вас шукае мастак, — паведаміў Невяроўскі. — Не ведае, як дабрацца да «Новага свету».

— Сяргей, зараз падкінеш яго ў калгас, а потым вернешся сюды, — распарадзіўся Драздовіч.

— Добра, — адказаў шафёр.

— Вось каго трэба раіць старшынёю «Сцяга камунізму», гэты вывезе, — звяртаючыся да Басалыгі, гаварыў Невяроўскі.

— Вывезці-то ён вывезе, але і ты можаш упрагчыся ў гэты воз, — умяшаўся Драздовіч. — Сам напрасіўся, а потым у кусты...

— Задышка, — скардзіўся Невяроўскі.

— Паедзеш, я на гэтым стаяў і стаяць буду.

— Не паеду! Басалыгу туды, даволі яму ў стажорах аціраацца...

— Басалыгу райком раіць сакратаром партарганізацыі «Новага свету». Лепшага я на прыкмеце не маю... Згодны ў нас астацца?

— Калі выберуць...

— Узначаліш тады будаўніцтва...

— З вялікаю ахвотаю!..

— Пойдзем у райком, там усё абмяркуем, — прапанаваў Драздовіч. — А табе, Невяроўскі, даўно не месца ў партыі... Адарваўся ад народа...

— Што ты, братка, выдумляеш? — лапатаў Невяроўскі. — Я ж сам даў згоду паехаць у калгас, вось толькі здароўя не маю... Якія вы ўсе жорсткія...

— Жыццё суровае, суровыя і законы, — гаварыў Драздовіч. — Увесь народ узяўся за падняцце сельскай гаспадаркі... І ты ўключайся... А не хочаш, дык як той казаў, злазь з даху і не псуй гонты...

— Нічога не разумею, што навокал робіцца, — разгублена прамовіў Невяроўскі, — людзей не пазнаю...

— Павеяў свежы вецер, — мнагазначна вымавіў Драздовіч, — ён ачысціць паветра... Быць не можа, пры такой вялікай увазе ўзнімем сельскую гаспадарку...

На гэтым яны абарвалі размову і пайшлі ў райком. Басалыга пачынаў разумець, што ў жыцці ўсё складаней, чым у кнігах, па якіх ён вучыўся, што яму, куды б яго ні паслалі, будзе вельмі цяжка працаваць. Разам з тым, у яго з'явілася ўпэўненасць і вера: якія б ні былі цяжкасці, ён іх пераадолее...

1955

Летняю ноччу

Нас было трох. Едучы на рыбалку, мы ўмовіліся, што кожны з нас увечары штонебудзь раскажа аб сабе. Але спаткаўшыся з сапраўдным рыбаком, нам захацелася паслухаць яго. Заначавалі мы на грудку, недалёка ад старога дуба, які дажываў свой век. Гарэў касцёр, доўгія языкі агню ласкава абхаплівалі падвешанае пачарнелае вядро, у якім варылася юшка. Пахла прыправамі. Калі полымя разразала цемру ночы, тады можна было добра разгледзець нашага новага знаёмага — Юльяна Высеўку, старога нарачанскага рыбака. Ён прыйшоў праверыць падвалокі, якія прасушваліся на беразе, і, заглядзеўшыся на лоўлю спінінгам, не заўважыў, як стала цямнець. Вяртацца ў вёску было далекавата, і стары астаўся каля кастра. Над возерам паднімаўся туман. Я зашпіліў каўнер фізкультурнага гарнітура, а Высеўка, мажны і моцны, ляжаў, абапёршыся на локаць, у расшпіленай белай вышытай кашулі, падпяразаны саматканым поясам з кутасамі, нібы сумысля падстаўляючы свае валасатыя грудзі лёгкаму ветру. Загарэлы, як бронза, твар старога каля вачэй і на лбе ўкрыты глыбокімі маршчынамі. Барада рыбака нібы абрасла мохам, тырчалі каштанавага колеру з сівізною калючкі. Ён курыў мультансамасад, выпускаючы з люлькі клубы пахучага дыму. Час ад часу стары чмыхаў дуляю-носам, тады натапырваліся парыжэлыя вусы. Спакойныя задумлівыя вочы пад калматымі брывамі гаварылі аб светлым розуме і вялікім сэрцы гэтага чалавека.

З возера часам наскокваў парывісты вецер. Тады гаманілі выносістыя сосны, змешваючы шум векавога бору з дзіўнай мелодыяй пляскання набягаючых на пясчаны бераг хваляў.

— Дык ты прыехаў паглядзець Нарач? — звяртаючыся да мяне, спытаўся Высеўка. — Кажаш, цікавіць характар тутэйшага чалавека, якога нядаўна быдлам звалі? Што ж, ягамосцю, пахвальна! — Ён падняўся, выбіў попел з люлькі.

Высеўка падрабязна расказваў нам пра возера Нарач, якое ляжыць у маляўнічай катлавіне. На паўночным беразе яго ўзвышаюцца высокія ўзгоркі, а на поўдні, уздоўж пясчаных берагоў, стаяць сасновыя бары. На ўсходзе да возера падступаюць балоты, сярод якіх прабівае сабе шлях да мора глыбокая рака Нарачанка — сток возера ў Вілію і далей у Нёман.

— У пахмурнае надвор'е, ягамосці, супрацьлеглага берага амаль не відаць, і возера тады нагадвае марскую затоку, — апавядаў рыбак. — У паўночна-ўсходняй частцы возера, недалёка ад берагоў, ёсць востраў плошчай каля шасці гектараў. Старыя людзі казалі, што нібы некалі ён злучаўся з берагам каменным валам.

Рыбак як быццам па карце чытаў, гаворачы пра падводныя пясчаныя грады і ўзгоркі. Побач з гэтымі падводнымі выступамі глыбіня апускаецца часта да шаснаццаці-семнаццаці метраў. Гэтыя выступы ўяўляюць сабою падводныя дзюны. Яны пераходзяць у часе вялікіх навальніц з месца на месца. Самай каштоўнай рыбай з'яўляецца рачны вугор, але ў апошні час ён рэдка сустракаецца. Колер вугра зверху — сінявата-чорны, або цёмна-сіні, знізу — значна святлейшы, звычайна жаўтавата-белы або блакітна-белы. Вугор крыху нагадвае гадзюку, а таму некаторы час яго не лічылі рыбай і не ўжывалі ў страву. Рачныя вугры большую частку жыцця праводзяць у прэсных вадаёмах і толькі для нерасту ідуць аж недзе ў акіян, пасля гэтага яны гінуць. Стары, калі быў хлапчуком, на свае вочы бачыў, як перабіраўся з рэчкі ў рэчку па роснай траве вугор, ды так хутка, што ён не мог з ім сысціся.

— Рачны вугор — вельмі смачная рыба, асабліва вэнджаная, дый марынаваная нішто, — адным словам, ягамосці, лепшую закусь цяжка знайсці, — ухмыльнуўся Высеўка. — Ага! — схамянуўся ён і паглядзеў на мяне. — Цябе, напэўна, больш за ўсё цікавяць людзі. Зразумела! Што ж, ягамосці, яны бываюць розныя. Узяць, напрыклад, Струка, з нашай вёскі чалавека. У бацькі было тры сыны, два працавікі, а трэці падрад-

чык. Хлопец у шаснаццатым годзе вярнуўся з вайны пакалечаным (прастрэлена плячо) і ў нашых вачах быў героем. Толькі пасля высветлілася, што ніякі ён не герой: яго куля дагнала, калі ён кінуў сяброў у бядзе, а сам з пазіцыі драпаў. Але я забягаю наперад. Хлопец раней быў хоць да раны прыкладзі, а потым, калі пацёрся каля гандляроў, падпанкаў і паноў — ён рыбу ў горад дастаўляў, — дык стаў немажлівым чалавекам. Падрадчык быў высокім і стройным, з прыгожым бялявым тварам, блакітнымі вачыма і русымі кучарамі. Ён не піў, не курыў, адно толькі дзяўчат мяняў, як некалі пані Тышкевічыха пальчаткі. На рыбе падрадчык нажыўся, купіў фальварак, а потым у родных братоў трацяк зямлі за даўгі заграбастаў. Прозвішча яго было, як я ўжо казаў, Струк, а толькі пасля ён стаў Струкоўскі, прыняў каталіцкую веру, выракся братоў, іх мовы і звычаяў. Браты вымушаны былі пакінуць хату і ісці з торбамі па свеце, пакуль не наняліся парабкамі. Я гэта дзеля таго расказаў, ягамосці, што не ўсе тутэйшыя людзі аднолькавыя, як некаторыя пра гэта гавораць. Але асноўная частка нашых людзей — сумленныя, працавітыя, здольныя, іх не сагнула і не зламала ні нястача, ні здзекі, ні прыгнёт «сваіх» і розных іншых паноў. — Высеўка задумаўся. — А былі ў мінулым у нас людзі, пра якіх і цяпер ходзяць легенды, што перадаюцца з пакалення ў пакаленне. Хочаце, раскажу я вам пра аднаго такога чалавека? Будзеце слухаць?

— З прыемнасцю, — папрасілі мы. — Вельмі цікава пачуць пра мінулае.

— Жыў на свеце Дабрэня, вясковы каваль, Янка Дабрэня, — апавядаў Высеўка. — Сілу хлопец меў такую, што лёгка падкову разгінаў. А што да розуму, дык любога найадукаванейшага пана ў спрэчцы зрэжа, хоць бы той смаліў самымі замысловатымі заморскімі словамі. Далёка ішла слава пра Дабрэню, чалавека з чуллівай душою і вялікім сэрцам. Ён не толькі добрым кавалём быў, але і палацы будаваў (ва ўсёй ваколіцы не было лепшага муляра), вырабляў скрыпкі і цудоўна сам іграў. Без яго не абыходзілася ні адно вяселле, ні радзіны, ні ігрышча — усюды ён быў жаданым чалавекам. Дзе толькі павернецца Дабрэня, там знікае сум і чуцен смех. Росту хлопец быў невялікага, каржакаваты, моцна складзены, хадзіў уразвалку.

Адным толькі ў маленстве Дабрэня быў пакрыўджаны — воспа пабіла ўвесь яго твар, і калі б не глыбока пасаджаныя, праніклівыя блакітныя вочы, капа русых валасоў на галаве, пышныя, пшанічнага колеру вусы — на хлопца ніколі б не звярнула ўвагі ні адна дзяўчына. Характарам хлопец быў мяккі, заўсёды памяркоўны, дзіцяці дарогу саступіць, на кураня рукі не падніме.

У той жа самай вёсцы, у канцавой хаце, круглай сірацінай расла дзяўчына, Кацярына Басістая (голас, праўда, не адпавядаў прозвішчу, ён званочкам звінеў), такой прыгажосці, што цяжка другую такую знайсці: стройная, як таполя, шчокі — як ружы, вусны — як вішні спелыя, вочы — як васількі. А валасы мела льнянога колеру і косы таўшчэзныя і доўгія, да пят. Бацьку дзяўчыны ў часе палявання пан нібы незнарок забіў, а маці, маладую жанчыну, калі яна, на полі жыта жнучы, нарадзіла дачку, ён загадаў узяць да сябе за «мамку», паніча грудзьмі карміць. Жанчына адмовілася выканаць волю пана. («Нічога не здарыцца з вашай пані, калі пакорміць сваё дзіця, мне ж трэба сваю сірацінy дагледзець!») Тады раз'юшаны пан крыкнуў слугам: «Забраць на псярню, будзе «мамкай» шчанятам!» І забралі. Занудзілася кабеціна ў панскай няволі па дачцэ (яе цётка даглядала), занядужала, захварэла на сухоты, пахадзіла па свеце некалькі год і здалася. Усёй вёскай хавалі гаротніцу.

Каця, як падрасла, перайшла ў сваю хату. Ніхто, бывала, танчэй яе не спрадзе кужалю, і ні ў кога не будзе так выбелена палатно. А калі абрус вытча, дык вачэй нельга адарваць. Паясы ж дзяўчына вырабляла — не налюбуешся. А як у полі заспявае, дык людзі ў дарозе спыняюцца, каб паслухаць.

Надышла пара, і Каця пакахала Дабрэню, а ён яе. Моцна яны любіліся. Хлопец з дзяўчынаю ўжо заручыны згулялі і збіраліся вяселле ладзіць. Пайшла гэта чутка па вёсках і дакацілася да паніча, Вінцука Тышкевіча, таго самага, якога маці дзяўчыны не пажадала карміць сваімі грудзьмі. К гэтаму часу стары пан Тышкевіч памёр, яго маладая жонка, яшчэ пры жыцці мужа, збегла з нейкім гусарскім афіцэрам, адны казалі — за мяжу, а другія — нібы ў Пецярбург. Вінцук ужо сам быў з вусамі і кіраваў маёнткам, праз аканомаў, зразумела. Жыў ён на Нарачанскім востра-

ве, далей ад людскіх вачэй. Там удзень і ўначы балявалі паны, рыбакі не паспявалі дастаўляць вугроў — ласунак яснавяльможнага панства.

Ужо маладыя прыехалі са шлюбу, пабылі за сталом, сват на каравай сабраў, як грымнулі музыкі і ўсе пайшлі ў скокі. Танцавалі «Лявоніху». І вось, у разгар вяселля, чорнай хмарай нахлынулі гайдукі, схапілі маладую, увапхнулі ў карэту і памчалі ў палац панічу на пацеху.

Дабрэня доўга біўся з гайдукамі — людзі дзівіліся, што з ім стала, адкуль браліся сіла і спрыт, — двух панскіх служак адлівалі вадою, а пасля падсаджвалі на коней. Але і жаніху ўсыпалі бізуноў за «непаслушэнства»: ад кашулі асталіся толькі шматкі, усё цела было ў крывавых пісягах. Калі панскія слугі скончылі «экзекуцыю» і, пасеўшы на коней, кінуліся даганяць карэту, Дабрэня ўскочыў на ногі і, як аглушаны, страсянуў галавою. Потым азірнуўся навокал дзікімі вачыма, скрыгануў зубамі і маланкаю ўляцеў у хату. Там ён схапіў вялізны нож сваёй уласнай работы, усунуў яго ў халяву і напрасткі кінуўся бегчы ў панскі палац.

Заліты потам і крывёю, Дабрэня дабег да возера, але на каменным вале стаяла панская варта — яна нікога не прапускала ў палац. Дабрэня ў момант вока зняў заставу: ён хапаў вартавых, як снапы, і кідаў у возера. Цяжэй прыйшлося яму пры ўваходзе на востраў, бо там вартавых было больш.

Дабрэня спачатку адбіваўся нажом, а пасля, выбіўшы ў аднаго з вартавых шаблю, пачаў ёю церабіць сабе дарогу. Ашалелыя ад страху перад яго адвагаю, панскія слугі пачалі ўцякаць.

А ў палацы ў гэты час рашаўся лёс Каці. Паніч думаў, што сялянская дзяўчына не пасмее пярэчыць яго жаданню, але сустрэў рашучы адпор. Каця з адчаем змагалася за свой дзявочы гонар. Шлюбная сукенка і вэлюм, парваныя, валяліся на падлозе. А калі раззлаваны паніч убачыў, што здабыча не даецца яму ў рукі, ён схапіў дзяўчыну за горла і хацеў паваліць на падлогу. Аднак Каця, намогшыся з апошніх сіл, вырвалася, сарвала са сцяны востры кінжал і ўсадзіла сабе ў грудзі.

Дабрэня ўбег у панскі палац у той момант, калі ў дзяўчыны асталіся лічаныя хвіліны да смерці. Яна

толькі паспела сказаць: «Мілы Янучок! Не судзіў нам лёс разам пажыць. Я цябе моцна кахала. І каб...» Гэта былі яе апошнія словы. На вачах у маладога яго нарачоная адышла ў нябыт. Паніч аслупянеў ад нечаканасці — дзяўчына пранізала сябе кінжалам, але не аддалася яму, і вось, як прывід помсты, перад ім вырас гэты прысадзісты хлоп з акрываўленай шабляй. Літасці ад яго не будзе... Бледны ад страху, паніч выхапіў са стала пісталет і стрэліў у хлопца, але куля толькі кранула плячо. Дабрэня з ярасцю кінуўся на Вінцука і адным ударам распаласаваў яго.

Позняй ноччу вяртаўся Дабрэня з целам Каці на руках дадому — вартавыя потым расказвалі, што на свае вочы гэта бачылі, — але не давялося яму дайсці. На Нарачы ўзнялася нечуванай сілы бура, магутныя хвалі ўшчэнт разбілі каменны вал. Колькі потым ні шукалі Кацю і Дабрэню, нідзе не маглі знайсці. Адны казалі, што абое загінулі, а другія — нібы Дабрэня тайна пахаваў Кацю — ён гэта зрабіў для таго, каб не наклікаць на людзей бяды, — а сам падаўся ў паўстанцы. Так гэта ці не так, ніхто дакладна не ведае, але неўзабаве палац на востраве быў спалены. І яшчэ гарэлі шмат якія маёнткі. Мне пра гэта расказаў мой дзед, а ён у маленстве чуў на начлезе. Пазней расказвалі гэта самае рыбакі.

Ва ўсякім разе нешта падобнае было. От якія ў нашым краі былі людзі, ягамосці!

— А цяпер хіба няма такіх? — спытаў мой сябра.

— Хо! Ёсць яшчэ мудрэйшыя!.. Надоечы мне ўнук чытаў пра Гастэлу, які ў часе вайны разам са сваім падбітым самалётам кінуўся на ворага... Не перавяліся ў нас смелыя і моцныя людзі...

Высеўка змоўк і, прыўстаўшы, падкінуў дроў у касцёр. Затрашчала сухое галлё, успыхнуў агонь, асвятляючы наваколле.

— Добра летнюю ноччу, — мнагазначна прамовіў Высеўка, — можна памарыць, заглянуць у заўтра, а часамі і ўспомніць мінулае...

— Ага, — згадзіўся я.

— А калі хочаце, дык аставайцеся на заўтра, заб'яце зайца, і юшкі з'ясце, і ўбачыце сапраўдных рыбакоў. Яны народ бывалы, раскажуць вам шмат цікавага аб нашых людзях. Кажаце, часу няма? Ну, што ж, як сабе хочаце!

— А можа, вы нашай юшкі пакаштуеце? — прапанавалі мы.

— Дзякую, — пазяхнуў Высеўка. — Нешта на сон хіліць...

— А калі пад чыпурышку? — спытаўся я. — Згода?

— Хо! Чую сапраўдны голас рыбака, — адклаў убок люльку стары. — Хто ж ад гэтага адмовіцца?

Мы разаслалі мой выгаралы плашч, дасталі прывезеную закуску, перакулілі па чарцы і, сёрбаючы юшку, зноў разгаварыліся. Добра адпачыць летняю ноччу каля кастра. Юльян Высеўка расказваў нам гісторыю за гісторыяй, адна за другую цікавейшыя. Пры выпадку я іх перакажу. Летняя ноч кароткая, за размовамі мы правялі час аж да ўсходу сонца. Не ўнімаліся вятры, хісталіся сосны, толькі стары дуб, калісьці кучаравы маладзец, хоць на яго галінах і парос дзікі мох, не згінаўся. Яшчэ з большай сілай пляскаліся хвалі, набягаючы на пясчаны бераг.

1955

Вярнуўся

Паволі адыходзіў поезд з Брэста на Мінск, паступова набіраючы хуткасць. Праехалі паўстанак Смалярнае. Відаць, тут яшчэ не так даўно былі велізарныя лясы, бо абапал балотнай рэчкі, куды ні кінуць вокам — тырчалі пачарнелыя пні. Паміж хмызнякоў, што раслі на ўзгорку, пракідваліся паляны. На адной з іх працаваў увішны трактар «Беларусь», яго праводзіла чарада варання. Поезд імчаў, убок адносіла з паравоза цёмны дым, які паволі развейваўся. Мільгалі ў вачах тэлеграфныя слупы, пералескі. На секунду паказалася на пераездзе цяжарная жанчына з жоўтым сцяжком — прапускала поезд. А да гэтага яна, мусіць, садзіла бульбу ў агародзе, бо там стаяў, унурыўшы галаву, запрэжаны ў плуг буланы конь...

— А мы, здаецца, з вамі недзе сустракаліся? — уладзіўшы на паліцах чамаданы, загаварыў Казімір Прыбыткоўскі. — Ці не ў Гомелі?

— Не толькі сустракаліся, але і гасцявалі разам, сядзелі за адным сталом, — шырока ўсміхнуўся Ціхон Паваротны.

— У Варатынскіх?

— Але.

— Паваротны ваша прозвішча?

— А ваша — Прыбыткоўскі?

— То як здароўе, калега?

— Дзякую, а ваша?

— Жывём!.. — мнагазначна сказаў Прыбыткоўскі.

— І жыць будзем!.. — у тон яму прагаварыў Паваротны. — Хоць, прызнацца па праўдзе, гарызонты нашы звужаюцца...

— Як у каго!.. — не згадзіўся Прыбыткоўскі.

І яны пацiснулі адзін аднаму рукі.

— Дык вы ў Мінск? — перапытаў Прыбыткоўскі. — Расце горад, шырыцца, прыгажэе... нават Свіслач у бетон бяруць... кажуць, ваду паднімуць...

— А чаму не, моры ствараюць, а то каб не падняць вады ў рэчцы, — ажывіўся Паваротны, дадаўшы: — Я вырас на адной з ускраін гэтага горада, Старажоўцы, там зазнаў першыя радасці жыцця...

— Выраслі ў Мінску? А ці ведаеце вы на былой Манастырскай домік з верандай?

— Не, не ведаю.

— Тады які ж з вас нарыхтоўшчык? Камерцыйны чалавек ды каб не ведаў доміка з верандай у слаўным горадзе Мінску на Свіслачы! — узняўшы галаву, гаварыў Прыбыткоўскі. Ён уважліва паглядзеў на свайго суседа праз акуляры, якія моцна сядзелі над гарбінкай носа. — Чалавек адзін раз жыве на свеце, а жыццё вельмі кароткае, трэба дбаць, як лепей пражыць... Я хачу, каб у мяне заўсёды быў на стале белы хлеб, а ікра хоць бы сабе і чорная... — Прыбыткоўскі хітра ўсміхнуўся. — Вось вы ездзілі ў вобласць, каб набыць насенне для падсобнай гаспадаркі... А навошта гэты клопат?.. Няўжо вам невядома, што ў сталіцы існуе арганізацыя, якая займаецца насенным фондам?.. Вы можаце атрымаць насення столькі, колькі вам трэба... толькі...

— А як? — падняў Паваротны круглую паголеную галаву. Ён глянуў на Прыбыткоўскага з захапленнем, бачачы ў ім дзелавога чалавека.

— Вельмі проста, — адказаў Прыбыткоўскі. — Вось мне неабходны трубы, а ў вас жа гэтага дабра хапае... Заводу патрэбна насенне... Дык у чым справа? Я вам дастану. Але...

— Што?

— Рука руку мые, — усміхнуўся Прыбыткоўскі.

— Ага!

— Дарэчы, у доміку з верандай бываюць такія жанчыны!

— Якія?

— Прыемныя ва ўсіх адносінах... Пабудзеш у вясёлай кампаніі, памаладзееш...

Поезд падыходзіў да вёскі Кнігаўка. Стройнымі радамі ўзвышаліся новыя хаты. Стаяла калона грузавых машын, калгаснікі разгружалі чарапіцу і шыфер, відаць, прызначаныя для грамадскіх пабудоў. А ці даўно замест гэтай вёскі тырчалі абгарэлыя коміны — тут

быў вялікі «кацёл». Хто астаўся жывы, той добра яго помніць. Стаялі раскіданыя па полі, паразбіваныя танкі розных марак. Каля аднаго «тыгра», застыўшага на агародах, тоўпілася дзетвара. Найбольш спрытныя хлапчукі ўзбіраліся на дула гарматы.

— Дзе вы ваявалі? — паглядзеўшы ў акно і ўспомніўшы калісьці бачаную карціну, спытаўся Прыбыткоўскі.

— А вы? — збянтэжыўся Паваротны.

— Будзем гаварыць адкрыта?

— Вядома. Хіба мы не ведаем адзін аднаго?

— У асноўным на рынку.

— То і я там змагаўся.

— Выходзіць, мы выключэнне, — засмяяўся Прыбыткоўскі. — Не ўсім жа ваяваць...

Вёска пачала знікаць з вачэй. Прыбыткоўскі ўспамінаў: не так даўно на ўскраіне гэтай вёскі, пад кудравым клёнам, які пачынаў зелянець, каля танка стаяла палатка, якая замяніла хату людзям, што вярнуліся з гітлераўскай няволі. Тут жа сушылася бялізна, дражнілася дзіця з малым шчанём. Цяпер у баку ад старой вёскі, на беразе паўнаводнай рэчкі, людзі ставілі кроквы на калгасным хляве. Недалёка стаяў новы свіран, на ім бусел ужо змайстраваў гняздо. «Архітэктар» з яго, відаць, няважны, бо ва ўсе бакі тырчалі галіны, бачны былі вялікія дзіркі, у якіх вяліся вераб'і. Узвышалася сіласная вежа. Раскінуўся малады калгасны сад. Калгаснікі забудаваліся добра, па плану. Яшчэ і цяпер падвозілі яны на конях і валах лес і цэглу. Прыемна было глядзець на зладжаную працу, на абрысы новай вёскі.

— Бачылі таго, што ў падраным шынялі быў, — гаварыў Паваротны, — за камель бервяно падняў...

— Ага, жылісты...

Поезд прарэзваў спрадвечную пушчу. І тут асталіся сляды вайны. Стаялі напалам сцятыя снарадамі гонкія сосны, ляжала з карэннем вывернутая бярэзіна, відаць, ужо струхлелая, тырчала ссохлая елка са знятай вершалінай. Паказаліся лясныя завалы, зробленыя партызанамі. Колькі часу прайшло, а рубцы вайны яшчэ былі. З-пад кустоў ядлоўцу выскачылі два зайцы; ашаломленыя, яны некаторы час беглі навыперадкі з поездам, а потым кінуліся ўбок і зніклі ў гушчары.

— Не займаецеся паляваннем? — спытаў Паваротны.

— Шкадую ног, — адказаў Прыбыткоўскі. — Шмат прыемней правесці дзень з прыгожай жанчынай...

Цяжкую задачу задаў Прыбыткоўскі свайму спадарожніку. Паваротнага спакушаў домік з верандай, толькі ці няма там якой пасткі. Але калі паслізнуўся, дык цяжка ўтрымацца, каб не ўпасці. Маладая жонка Паваротнага патрабавала да сябе многа ўвагі, модных сукенак, а таксама дарагіх упрыгожанняў. Дый першай, старой жонцы, хоць яна і не патрабавала, сядытады трэба было што-кольвечы перакінуць. Паваротны са скуры вылузваўся, зусім аблысеў, каб толькі не страціць фасону. У час акупацыі ён гандляваў на рынку, а таму лічыў сябе спецыялістам па гэтай справе, і калі прыйшла Савецкая Армія, падаўся на завод нарыхтоўшчыкам і меў добры «прыбытак». Але ўсё не хапала. Зараз у Паваротнага трашчала галава, ён думаў, што прастудзіўся, і ўвесь час моргаў маленькімі зыркімі вачыма, бесперастанку чмыхаў тоўстым, як дуля, носам. На самай справе і «катар» і «боль галавы» ішлі ад таго, што ён вёз маладой жонцы шкурку лісіцы, ад якой пахла нафталінам. Непакоілі і клопаты: ён абяцаў Тамары купіць сукенку — і не купіў; тады б не хапіла грошай на мяккае месца ў вагоне, а ён любіў, грэшнай справай, ездзіць з камфортам.

— Дык як, па руках? — спытаўся Прыбыткоўскі. — Дарэчы, у мяне можна будзе дастаць мануфактуру, зразумела, такую, якой няма ў магазінах.

Апошні козыр ён пусціў, звярнуўшы ўвагу на пах нафталіку і здагадаўшыся, што гэта нейкі падарунак жонцы.

— Давайце! — загарэўся Паваротны.

— Магарыч мой, — сказаў Прыбыткоўскі і дадаў: — Прапаную перакусіць, а ў Мінску сходзім у домік з верандай, паспытаеце хатніх абедаў... пальчыкі абліжаш!..

На невялічкім століку ў купэ мяккага вагона з'явіліся каньяк і бутэрброды з кетавай ікрою і паляндвіцай. Адразу ж пасля першай чаркі твар Паваротнага пачырванеў, ён шмат гаварыў, а Прыбыткоўскі, наадварот, пасінеў, стаў больш стрыманы і падкрэслена ветлівы. За бутэлькай Прыбыткоўскі канчаткова ўмовіўся, што Паваротны дае яму з завода трубы, а ён

узамен — насенне для падсобнай гаспадаркі, а таксама падкіне дэфіцытнай мануфактуры. На гэтай справе яны абодва добра зараблялі, дык трэба было як след замачыць кантракт. За размовамі яны і не заўважылі, як пад'ехалі да Мінска. Горад, што ў недалёкім мінулым ляжаў у руінах, ажыў. Праўда, сёе-тое нагадвала аб вайне, сям-там яшчэ прасвечвалі вокны ў каробках абгарэлых дамоў.

Сышоўшы з поезда і здаўшы цяжкія рэчы ў камеру хавання багажу, Прыбыткоўскі і Паваротны вырашылі пайсці ў домік з верандай. Ад станцыі да доміка было кіламетры чатыры. Таксі яны не ўзялі, а паціху, нібы прагульваючыся, пайшлі па горадзе. Прыгравала сонца, зелянелі ліпы, расцвіталі высаджаныя па баках вуліцы кветкі. Каля аднаго новага прыгожага дома стаяў гурт моладзі, нешта абмяркоўвалі. «А чаму б тут не прыбіць дошку з імем архітэктара, каб людзі ведалі, чый праект і кім пабудаваны дом?» — выказаў думку юнак. «Добра гаворыш!» — падхапіла дзяўчына. Гэта, відаць, была экскурсія школьнікаў старэйшых класаў з раёна, бо з імі была маладая жанчына, падобная да настаўніцы; яна запісала прапанову юнака ў блакнот. Ускінуўшы вочы на дом і зрабіўшы кіслую грымасу, Паваротны сказаў:

— Нічога цікавага! Чаго толькі людзям не ўзбрыдзе ў галаву — дошку прыбіваць, каб ведалі, хто будаваў? Хе!

— А як вам яна падабаецца? — акінуўшы поглядам з галавы да ног экскурсаводку, спытаў Прыбыткоўскі і дадаў: — Нішто тавар...

— Хо-хо!

Прыбыткоўскі з Паваротным, звярнуўшы з праспекта, доўга ішлі па розных вуліцах. Нарэшце паказаўся і домік, абгароджаны шчыкетамі і абсаджаны клёнамі. Зблізку ён быў не такі ўжо маленькі і меў добры выгляд: пафарбаваны ў зялёны колер, з белымі аканіцамі, уся веранда зарасла дзікім вінаградам.

Гаспадыня спаткала іх яшчэ на ганку, ветліва прывіталася з Прыбыткоўскім, пазнаёмілася з Паваротным, які чамусьці назваў толькі сваё імя і імя па бацьку, і правяла іх у сталовую. Гаспадыня была дзябёлая, з пафарбаванымі кароткімі валасамі, размалёванымі шчокамі і падведзенымі дугою бровамі.

— Абедаць будзеце? — запыталася яна і, весела

ўсміхнуўшыся, паказала два рады залатых зубоў, якія бліснулі полымем.

— Абавязкова, — сказаў Прыбыткоўскі. — А пакуль...

— Зразумела, — кіўнула гаспадыня. — З халодных закусак ёсць: селядзец з гарнірам, марынаваныя грыбы, рыба заліўная, цяляціна, смажанае парася...

— Усяго пакрысе, — распарадзіўся Прыбыткоўскі, дадаўшы: — За мой кошт...

Гаспадыня забегала. Яна ведала круты нораў Прыбыткоўскага, яго густ, шырокі размах у гульні. Паваротны акінуў вачыма ўтульны пакой з круглым сталом пасярэдзіне, з хрусталёвым посудам у буфеце, піяніна і карцінамі на сценах. Дзверы ў другія пакоі былі зачынены. У адзін момант быў накрыты стол, з'явілася ў графіне халодная гарэлка. Калі крыху выпілі, Прыбыткоўскі ўстаў, прайшоўся, а потым спытаў:

— Дык вы, кажаце, змянілі старую жонку?..

— Ага! — з гонарам адказаў Паваротны. — Маладая мая жонка — цудоўны чалавек. А старая, не дай бог, шалёная нейкая. Колькі я з ёю гора набраўся, але нарэшце разышліся. Дзесяць год з ёю прамучыўся. Лішняе не выпі, не згуляй, дык якое ж гэта жыццё?! Прыгожая ў мяне маладая жонка. І калі не прыйдзеш — дома. Часамі ўвечары выскачыць на пару гадзін да сваіх сябровак у дурня ці прэферанс згуляць і зноў дадому. А вы як жывяце?

— Нарэшце і я пасталеў, — сказаў Прыбыткоўскі. — Мала калі даю волю душы, а гэта ж трэба...

Яны чарку за чаркай выпілі графін рускай горкай. Потым пілі каньяк, зноў гарэлку і, нарэшце, перайшлі на піва. За півам яны канчаткова ўмовіліся, што трубы, якія вырабляў завод звыш плана, браў Прыбыткоўскі, за што ён даваў заводу гародніну і мяса для сталовай і дома адпачынку, а таксама, калі спатрэбіцца, неабходную мануфактуру.

П'яны Паваротны не пераставаў хваліцца маладою жонкаю, прычым паўтараў адно і тое ж па некалькі разоў, лез цалавацца.

— Што ты ўсё хвалішся, як маладажон? І цалавацца з мужчынамі я не люблю, — усміхнуўся Прыбыткоўскі, ён таксама быў п'яны. — Сумна, брат, з табою. Хоць бы ў карты згуляць, ды толькі няма кампаніі.

— Зараз будзе, — угодліва сказала гаспадыня і, звярнуўшыся да Паваротнага, спытала: — Як усё ж ваша прозвішча?

— А вам не ўсё роўна? — ухіліўся ад адказу Паваротны.

Неўзабаве ў сталовую ўвайшла чарнявая жанчына з радзімкай на твары. Прыбыткоўскі кінуўся ён насустрач.

— А, Тамара Маркаўна, прывітанне! Згуляем у дурня ці прэферанс?

Паваротны аслупянеў: перад ім стаяла яго маладая жонка, у доўгай чорнай сукенцы з панаксаміту, уся ў золаце і брыльянтах. Жанчына толькі на секунду разгубілася.

— Ты тут? — здзіўлена-радасна звярнулася яна да Паваротнага. — А я яго шукаю. О, мой ослік! Ты мне лісіцу прывёз?..

І, каб схаваць няёмкасць, узялася патрашыць пакунак, які быў прывязаны да знаёмага ёй дарожнага партфеля.

— О-о-о! Якая лісіца! А дзе сукенка?

— Тамара! — прабасіў нарэшце збянтэжаны Паваротны, не верачы сваім вачам. — Як ты тут апынулася?

— Дарагі мой! Я даведалася, што ты прыехаў, і пайшла ў пошукі, — не задумаўшыся, выпаліла Тамара.

— Як жа гэта так?.. — сурова глянуўшы на гаспадыню, ціха спытаў Прыбыткоўскі.

— А чаму ён не сказаў прозвішча, — вінавата апраўдвалася тая.

— Ну і ціхоня! Пайшлі дадому! — схапіла Тамара мужа за руку.

— Прэч! — аж папярхнуўся Паваротны. Ён хацеў падняцца і сцягнуў абрус, зазвінеў посуд. — Прэ-э-эч!

Напалоханая Тамара выскачыла са сталовай, як корак з бутэлькі, але ўсё ж чарнабуркі не выпусціла з рук. Яна на хаду прагаварыла:

— Ну і чорт з табою!.. Наліха ты мне здаўся... Падумаеш, набраўся фанабэрыі... Лысы асёл!

Паваротны, сціснуўшы кулакі, кінуўся за ёю, але Прыбыткоўскі затрымаў яго, пасадзіў у крэсла, наліў піва. Паваротны зрабіўся чырвоны як рак, у яго вачах гарэлі нядобрыя агеньчыкі. Ён залпам выпіў куфель піва і мнагазначна сказаў:

— Не вер каню ў дарозе, а жонцы дома...

— Дзіва што... — зазначыла гаспадыня.

— Маўчаць! — стукнуў кулаком па стале разгневаны Паваротны. — А хто ў гэтым вінаваты? Вы!

Паваротны ўстаў і пайшоў да выхаду. Прыбыткоўскі паспрабаваў яго затрымаць, але не здолеў.

— А як кантракт, у сіле? — запытаўся Прыбыткоўскі.

— Пайшоў ты к чорту! — вызверыўся Паваротны. — Пусці, кажу, іначай нюхаўку растаўку! Прэферансіст!..

— Вось няўдача, — застагнаў Прыбыткоўскі. — На чорта я сюды яго вёў... А мне да зарэзу патрэбны трубы...

Вярнуўшыся, ён грузна сеў на канапу, задумаўся і неўзабаве заснуў.

Гаспадыня не захацела чапаць п'янага і, згорбіўшыся, выйшла.

Доўга Паваротны блукаў па горадзе, абдумваючы сваё жыццё. Ён вырашыў кінуць Тамару і вярнуцца да старой жонкі. Не заўважыў, як апынуўся на Старажоўцы, перад знаёмымі веснічкамі. «Дзеці пэўна ўжо спяць», — падумаў ён. Паваротнаму захацелася паглядзець на іх, хоць сонных. Ён рашуча адчыніў веснічкі і зайшоў на двор, нясмела пастукаў. У акне мільганула жаночая постаць.

— Хто там? — пачуўся заспаны голас.

— Гэта я, Ціхон.

— Што табе трэба?

— Адчыні! Я да цябе...

Жанчына запаліла лямпу, ускінула на плечы паліто, адчыніла дзверы. Паваротны першы раз за пяць год разлукі зайшоў у кватэру, у якой жыў больш за дзесяць год. На стале ляжаў разгорнуты сшытак старэйшага сына, ён, відаць, увечары рыхтаваў урокі. У кутку сталовай былі акуратна складзены лялькі, якія Паваротны калісьці купляў. Там жа стаяў абшарпаны белагрывы конь, што некалі з Масквы прывёз сярэдняму сыну. Новых цацак не было, бо завошта іх купіць маці? Ёй трэба было ламаць галаву, як пракарміць і адзець дзяцей. Тут кожная рэч нагадвала яму пра роднае, блізкае. У дзіцячым пакоі скрыпнуў ложак, Паваротны зрабіў некалькі крокаў, каб пагладзець на сваіх дзяцей, але жанчына рашуча перагарадзіла яму дарогу.

— Я хачу паглядзець на дзяцей.

— А ў цябе іх няма, — цвёрда сказала яна. — Ты страціў права на бацькоўства. На слізкі шлях ты ступіў, Ціхон. На грошы з мазаля не вельмі будзеш гуляць. Думаеш, на заводзе не ведаюць, што ты махлюеш?

— Не злавіў за руку, не кажы — злодзей...

— Зловяць! Няма нічога тайнага, каб не стала яўным...

— Наталля, даруй... Я рашыў... Я вырашыў... Тут мае дзеці... Тут мой кут... — гаварыў, запінаючыся, Паваротны, намерваючыся прайсці да дзяцей, але жанчына яго не пускала. Ён адштурхнуў яе: — Пу-у-сці!..

— Не пушчу! — сказала жанчына. — У мяне няма жыцця... І ім хочаш загарадзіць дарогу ў будучыню... Лепей свае скарынкі, чым чужы пірог... Ты крадзеш на заводзе, што пад руку трапляе, і гэтым ганьбіш сваіх дзяцей. Не патрэбен ім такі бацька.

— Пу-у-сці!

— Не, — сказала, як адрэзала, жанчына. — Дзеці доўга па табе сумавалі... Яны пачалі ўжо цябе забываць... І раптам сёння ўбачылі, як ты з нейкім гарбаносым мужчынам ішоў па былой Манастырскай вуліцы ў бок тупіка... Я наглядала за Юрыкам, як ён увечары браўся некалькі разоў за адзін падручнік і ўсё ж не зрабіў урокаў... Дзецям патрэбен бацька, але што ты зробіш, калі ён валацуга?.. Не трэба да іх ісці... Ты сам... і іх хочаш загубіць...

— Я кончаны чалавек, ты гэта хацела сказаць? — адступіўшы назад і цяжка апусціўшыся ў крэсла, спытаўся Паваротны. — Не верыш мне?

— Тамара да дабра не давядзе... Дзеля яе ты кінуўся гандляваць, не пайшоў ні ў армію, ні ў партызаны, употайкі з ёю сустракаўся... А калі перайшоў зусім да яе, стаў красці ў дзяржавы... Так, так!.. Гэты крадзеж у вас па-другому завецца, але сутнасць адна... Тамары патрэбны транты, а не ты... Яна ўсё кіне пад ногі і растопча, абы мець лішнюю анучу... за анучу і цябе прадасць... Ідзі адсюль, калі ў цябе яшчэ хоць трохі асталося сумлення...

— А-а-а, — нібы прасвятлеў розум Паваротнага. Ён убачыў у дзвярах старэйшага сына, які недаверлівымі вялізнымі вачыма глядзеў на бацьку. — Сынок, Юрачка, хадзі сюды.

Маці, абяссіленая, апусціўшы рукі, адышла ўбок.

«Хоць бы не прачнуліся меншыя дзеці», — падумала яна і пакутлівымі вачыма паглядзела перш на бацьку, а потым перавяла вочы на сына.

— Ну, падыдзі, сынок, да бацькі, — ціха сказала жанчына. Яна ніколі дзецям пра яго нават благога слова не сказала. Навошта? Каб яны яшчэ пакутавалі? «Падрастуць, — думала яна, — самі разбяруцца».

— Не хачу! — буркнуў Юрка. Вочы яго былі поўныя слёз. — Чаго вы прыйшлі сюды? Што вам трэба ад нас?

— Вось бачыш, — падтрымала маці сына. — Прашу цябе, не трывож ты дзяцей... Ідзі адсюль...

— Гоніце?.. Ну што ж... пайду...

Маці ўзняла галаву, у вачах свяціўся гонар за сына. «Вось і гаспадар ёсць у хаце», — ласкава падумала яна, бачачы, як сын падае бацьку партфель.

— Нашы дзверы не наглуха закрываюцца, — прагаварыла з болем Наталля. — Ты зможаш пераступіць гэты парог, але толькі пры адной умове: калі станеш жыць сумленна, не з махлярства, а з працы рук сваіх, з мазаля, як усе добрыя людзі жывуць. Тады прыходзь да нас, мы забудзем усё старое... Праўда, Юрачка?

— Праўда, — сказаў Юрка. У яго скалануліся плечы, і ён выбег у свой пакой.

— Называецца, вярнуўся, — горка скрывіўся Паваротны. — Нябось сустрэча!..

— А ты іншай чакаў? — праз зубы працадзіла Наталля. — Па заслугах...

Спустошаны, ён устаў і, цяжка ступаючы, моўчкі выйшаў з кватэры. Паваротны адчуў сябе бяздомным бадзягам. Ён успомніў Прыбыткоўскага і пашкадаваў, што не скруціў яму шыю. Паваротны да раніцы блукаў па горадзе, а калі пачуўся гудок, пайшоў на завод з намерам расказаць пра ўсё і, калі даруюць, прасіцца хоць на самую цяжкую работу, — у гэтым ён бачыў свой ратунак.

1956

19. Зак. 2224.

Шумяць лясы зялёныя

Любіў Міхаіл Іванавіч Брагінец у выхадны дзень прайсціся ў поле ці лес, пабыць адзін на адзін са сваімі думкамі-марамі, падагуліць зробленае, вызначыць далейшыя планы. Ішоў ужо трэці год, як ён прыехаў з Мінска ў Чабарок сакратаром райкома па зоне МТС, на Палессе. Брагінец застаў у МТС пад адкрытым небам іржавеючыя машыны, кругом сядзібы было гола, як на таку, нідзе ні аднаго кусціка.

«— Што гэта ў вас такое запусценне?» — звярнуўся ён тады да брыгадзіра трактарнай брыгады.

Зубкоўскі, спадылба глянуўшы на Брагінца, адказаў:

«— Каб кожны дырэктар, а тут іх пасля вайны перавярнулася безліч, пасадзіў хоць бы па аднаму дрэўцу, дык вырас бы цэлы парк».

«— Дырэктары мяняюцца, — пасміхаючыся сказаў Брагінец, — а працаўнікі МТС застаюцца. За кожнага з дырэктараў, якія тут былі, я пасаджу па дрэўцу і гэтулькі ж дрэўцаў за сябе. Узначаліце гэтую справу?»

«— А чаму ж не! — пераступаючы з нагі на нагу, адказаў Зубкоўскі. — Люблю лес».

У той жа вечар ён сабраў усіх працаўнікоў МТС абмеркаваць пытанне аб зялёным насаджэнні, а на другі дзень у нядзелю досвіткам усе, у тым ліку і Брагінец з жонкай, выйшлі на азеляненне сядзібы.

Праз некаторы час сталі будавацца, вядома, з вялікімі цяжкасцямі, не хапала ні сродкаў, ні матэрыялаў. З вялікай ахвотай узяліся за справу эмтээсаўцы. Цяпер прыемна было глядзець на сядзібу. Паміж зелянінай — дрэўцы ўжо ўвабраліся ў сілу — узвышаліся камяніцы майстэрняў, гаражоў, жылых дамоў.

Брагінец паволі крочыў палявой дарогай; навокал у жыце ішоў перапяліны бой, недалёка ў бярэзніку кры-

чалі маладыя гракі. Брагінец абдумваў нядаўнія падзеі ў калгасе «Зялёны гай». Пачалося ўсё з-за няшчаснага дамка. Першы год, калі ў калгас з Мазыра прыехаў новы старшыня Круталевіч, калгаснікі на сходзе пастанавілі збудаваць яму дом. На самай справе, нязручна чалавеку жыць на дзве сям'і.

Калгас «Зялёны гай» за якія-небудзь два гады з адсталых стаў перадавым, загрымеў на ўвесь раён. Але мала хто задумваўся над тым, якім шляхам гэта дасягнута. Вывучыўшы эканоміку калгаса «Зялёны гай», Брагінец аднойчы пры людзях сказаў старшыні: «Круцельствам свет пройдзеш, але назад не вернешся».

Справа ў тым, што Круталевіч разгарнуў такі гандаль, што аж пыл курэў. Ён вагонамі ў Ленінград адпраўляў бульбу, каўбасы, сыр і масла, прадаваў усё гэта па камерцыйнай цане, а па дзяржаўнай купляў запчасці для трактараў і аўтамашын, тут нейкім чынам іх вымяньваў — у аднаго старшыні на свіней, у другога на фрукты і мёд, у трэцяга на кароў. Потым усё гэта перапраўляў туды, дзе адчувалася патрэба, і такім чынам меў добры прыбытак. Каўбасную, маслабойню і сыраварню Круталевіч арганізаваў у першы год свайго старшынства, мяса і малако даставаў у навакольных калгасах. Працадзень у яго палез угару.

Не ўсім калгаснікам «Зялёнага гаю» падабалася такая дзейнасць, але маўчалі, пакуль старшыня не надумаўся перакінуць свой дом у горад. «Зматвае вудачкі», — вырашылі людзі. Вось тут і пачалося. У абедзенны перапынак умомант сабраліся калгаснікі на сход, з'ездзілі ў Чабарок па сакратара райкома па зоне МТС — яны заўсёды звярталіся да яго па важных справах, — і за якія-небудзь дзве гадзіны ўсё стала на сваё месца. Ён, Брагінец, падтрымаў людзей, доміка Круталевічу не далі вывезці і яго самога скінулі, а абралі старшынёю аднавяскоўца Зубкоўскага, які да гэтага працаваў брыгадзірам у МТС.

Але ўсё гэта нічога — падзея, так сказаць, мясцовага значэння, якую можна было ўладкаваць калі не ў раёне, дык у вобласці. Горш абстаяла справа са спыненнем высечкі лесу ў Дубровінскай пушчы. Прыйшлі туды лесарубы і пачалі без разбору валіць дуб, граб, ясень і іншыя каштоўныя пароды дрэваў.

Сяляне калгаса «Ясная Паляна» звярнуліся да Брагінца з просьбай спыніць вынішчэнне пушчы, іначай пач-

нецца абмяленне рэчак, пераменіцца клімат. Брагінец, доўга не вагаючыся, на сваю адказнасць, з адабрэння і пры падтрымцы Чабарокскага лясніцтва, спыніў парубку, напісаўшы пры гэтым у Мінск і ў Маскву. Але адказу пакуль што не было чутно, а ў раёне ўжо загаварылі пра самаўпраўства Брагінца, які зашмат на сябе ўзяў і за гэта дорага заплаціць. «Пайшоў на повадзе ў адсталых элементаў», — гаварылі яны. І Брагінец пачаў думаць, што справа можа скончыцца для яго дрэнна. «А толькі, калі пайшоў у бойку, дык чуба не шкадуй», — разважаў ён. Брагінец намерваўся пабыць у калгасе «Зялёны гай», хоць не шкодзіла б заглянуць у «Ясную Паляну» і «Сакольскую Дуброву», ды толькі ці ён паспее?

Брагінец узышоў на выган, вузкую і доўгую зялёную палосу, што засталася ад некалі велічнага бору, дзе паміж дрэвамі пралеглі вытаптаныя каровамі звілістыя сцежкі. Недзе недалёка прыгожа свістала івалга, нагадваючы гукі флейты, а потым, відаць, яе нехта спалохаў, бо пачуўся гучны крык, падобны на мяўканне раззлаванага ката. Абапал выгану раскінуліся шырокія калгасныя палеткі. Перайшоўшы выган, Брагінец на ўзгорку спыніўся, дастаў папяросу і закурыў. З гэтага месца відаць была Дубровінская пушча. Ён прыгадаў бачаны там малюнак: па-маладзецку стаяць кучаравыя дубы, утвараючы дзівосныя непаўторныя формы. Але асаблівае ўражанне на Брагінца зрабіў асілак-дуб, ці, як тут яго звалі, цар-дуб. Высокі і стройны, ён узвышаўся над усёй пушчай. Да самага верху на дубе не было ні галінкі, ён быў роўны, як струна, толькі на вышыні каля трыццаці метраў разыходзіліся ў бакі пяць магутных галін. Камель велічнага гіганта ў некалькі абхватаў з поўначы быў зарослы шэрым мохам, тоўстая кара на ім патрэскалася, і ў шчыліны мог улезці кулак. А што асабліва здзіўляла — гэта крона волата-дуба. Нягледзячы на тое, што яму пераваліла на сёмае стагоддзе, — гэта сцвярджалі старыя людзі і, у прыватнасці, самы старэйшы дзед Крыгін, — крона была свяжэйшая і зелянейшая, чым на іншых дубах, лісце шырынёю ў дзве чалавечыя далоні, жалуды раслі буйныя, і восенню імі любілі ласавацца дзікі.

Брагінец, абвёўшы позіркам палеткі, акаймаваныя зялёнай стужкай лясоў, рушыў далей. Яшчэ трохі прайшоўшы, ён прыкмеціў, што збіраецца на дождж: па небе хадзілі кучавыя хмары і, калі яны збіраліся ў гурт, засланяючы сонца, абдавала асвяжальным ветрыкам.

Недалёка ад вёскі Крыгі, цэнтра калгаса «Зялёны гай», Брагінца абагнаў «газік» і спыніўся. Адтуль выйшаў мажны чалавек гадоў пад пяцьдзесят — гэта быў старшыня райвыканкома, Сцяпан Мікалаевіч Швец. Ён махнуў рукою вадзіцелю, а сам стаў чакаць Брагінца, які знарок замарудзіў хаду.

— Што ты тут натварыў? — замест прывітання, спытаўся Швец. — Анархіяй займаешся?

Шчуплая постаць сакратара па зоне як быццам стрепянулася. Брагінец ужо не адзін раз сутыкаўся са Швецам, але адолець ніяк не мог. Пра Швеца ішла пагалоска, што ён цішком кожны дзень прыкладваецца да чаркі, а на людзях нават не можа глядзець на гарэлку. Яго сіні нос нагадваў недаспелую сліву.

— Не анархіяй, а вывеў спекулянта на чыстую ваду, — прыжмурыў маленькія вочы Брагінец, а яго тонкі прамы нос раздзьмуўся. — Круталевіч не можа быць старшынёю калгаса, яму не месца і ў партыі...

— Круталевіч наменклатурны работнік, і ты без ведама раёна не меў права яго перавыбіраць, — злосна вымавіў Швец. Ён, здавалася, задыхаўся і, як рыба, выкінутая з вады, тоўстымі губамі хапаў паветра. — Сёння ты гаворыш, што Круталевічу не месца ў партыі, а заўтра, — чаго добрага, скажаш і мне, Швецу... ад цябе ўсяго можна чакаць... надта порсткі!..

— Калі ты бярэш яго пад абарону, дык не заўтра, а сёння скажу: і ты адарваўся ад народа, і табе трэба даць па шапцы, — сказаў Брагінец. — Ты адчуваеш сябе ў раёне «гаспадарчыкам», не лічышся з калектыўнай думкай... Так, так!.. Няма чаго круціць галавою... Загадаў склікаць агульны сход, не пагаварыўшы з партыйнай арганізацыяй, ці трэба гэта рабіць...

— Трэба ж аднавіць Круталевіча ў правах, — запратэставаў Швец. — Такімі людзьмі нельга кідацца, ён вывеў калгас у перадавыя...

— Даволі! — рэзка сказаў Брагінец, зашпіліўшы на ўсе гузікі пінжак. — Народ не згодзіцца яго прыняць... Трэба лічыцца з народам... Вам не ўдасца...

— Ха-ха! — перабіў Швец. — Народ... Ці не вы толькі яго падбухторылі?..

— Не, — сказаў Брагінец. — Людзі самі ўзняліся... Сакратар партарганізацыі паведаміў мне і вам, але вы чамусьці не прыехалі на той сход, не палічыліся з думкай народа...

Перад імі закружыў віхор, узнімаючы пыл. Яны абсдва паглядзелі ўгару. Насоўвалася вялізная чорная хмара, яе разрэзала маланка, потым ударыў раскацісты гром. Пачыналася навальніца. Закурэла ў пушчы. Яны заспяшаліся ў вёску Крыгу.

— А як вы асмеліліся спыніць секчы лес? — выгукнуў Швец. Па ўсім відаць было, што гэта яго галоўны козыр. — Хто вам даў на гэта права?

— Я камуніст і ўмяшаюся ў любую справу, калі ўбачу, што робіцца няправільна... І гэтак павінен рабіць кожны, тады ў нас будзе парадак...

— Мінск з вамі не згадзіўся...

— А як Масква? — устрывожана спытаў Брагінец.

— Тое самае скажа і Масква. Краіне патрэбна драўніна. Прыйдзецца вам са свайго заробку аплаціць лесарубам за вымушаны прагул.

— Дубровінская пушча — наша гордасць, — горача запярэчыў Брагінец. — Я даб'юся, каб яе не вынішчалі. Вы — старшыня райвыканкома — з'ездзіце, паглядзіце, няўжо і ў вас не забаліць сэрца... аголім край, спустошым зямлю, што тады скажуць пра нас будучыя пакаленні?..

— Якая мне да гэтага справа? Зверху далі ўстаноўку секчы, яны і адказваюць... А наша хата з краю...

— Вы чыноўнік, а не кіраўнік, — злосна вымавіў Брагінец. — Тым людзям, якія не любяць свайго краю, не лічацца з народам, нельга быць кіраўнікамі, — Брагінец горка скрывіўся. — Я вам нават свіней пасвіць не даверыў бы, бо ў вас няма душы.

— Ого! — аж затросся Швец. — Вы замнога на сябе бераце... Не такія ў вас шырокія плечы...

— Нічога, вытрымаюць...

— Не думаю...

— Вось у тым і ўсё наша гора, што вы не думаеце... У вайну я шмат дзе пабыў, багата бачыў і прыйшоў да вываду, што прыгажэйшую за нашу краіну цяжка знайсці... Вам смешна, а гэта так... На жаль, пра яе мала ведаюць у свеце... Прыгадайце нашы лясы, азёры, рэчкі... Дый зямля ў нас добрая, але вось такія, як вы, выпадковыя і часовыя ў кіраўніцтве людзі, зрабілі яе беспасажніцай... Вы саромеецеся вымаўляць слова «гной», які ж з вас тады кіраўнік сельскай установы? Дайце гною нашай зямлі — яна азалоціць чалавека... Чулі, можа, прыказку: дзе гной, там і лой. Зубкоўскі з гэтага

і пачаў: «Будзе ў нас жывёла, будзе і хлеб». Пачуўшы гэта, я тады падумаў, што яго можна не толькі выбіраць старшынёю калгаса, але і прызначаць міністрам сельскай гаспадаркі.

— Не разумею я вас, чаго вы дамагаецеся?

— Падняць ураддівасць нашых палёў, палепшыць дабрабыт людзей, стварыць багацце прадуктаў: мяса, масла, малака. Як сакратар райкома па зоне МТС, я адказваю за ўсё, што тут робіцца.

Пайшоў спорны дождж, пацяклі раўчукі. Зазелянелі абмытыя палеткі.

— От няшчасце!.. — выціскаючы ваду з прыполу паўвайсковай гімнасцёркі ахоўнага колеру, прагаварыў Швец.

— Не няшчасце, а мільярды!.. — не згадзіўся Брагінец і жартліва дадаў: — Ну, швец, жнец і ў дуду ігрэц, рыхтуйцеся да бою... Бачыце, народ валам валіць у клуб...

— Не раю вам на людзях распачынаць бойку...

— Толькі на людзях... У кабінеце адзін на адзін вас не праймеш...

— Тады рыхтуйцеся да здачы партбілета...

— Паглядзім, хто здасць...

Далей, да самай вёскі, яны ішлі моўчкі.

...Такога бурнага сходу ў калгасе «Зялёны гай» даўно не было. Нават тыя людзі, якія заўсёды маўчалі, сёння загаварылі.

— Дайце мне слова! — папрасіў конюх Апанас Жыгалка.

— Гэны пекане! — прарыпеў голас дзеда Крыгіна.

— Слухаў я ўсіх уважліва, — загаварыў Жыгалка, цярэбячы вогненна-рыжую бародку. — Дык от што я скажу: няправільную лінію, не ленінскую вядзе тут таварыш Швец, які хоча вярнуць нам былога старшыню. Што ж, дарагушы, атрымоўваецца? Прыйшоў да нас Круталевіч, і сталі верхаводзіць тыя людзі, якія гадамі нічога не рабілі, зусім не дбалі пра калгас. А чаму сумленная Магдалена Шэўчык, якая дзень у дзень выходзіла на работу, калі іншыя ехалі ў будныя дні на базар ці ішлі ў ягады, апынулася ў няміласці?

— Правільна! — загаманілі людзі.

— Чаму пастух Ціхон Крот, — прадаўжаў Жыгалка, — калі ў першыя гады пасля вайны ні грама не атрымоўвалі на працадні, дняваў і начаваў з калгасным стат-

кам і выгадаваў гэтулькі жывёлы, а цяпер з году ў год павялічвае надой малака, не ў пашане?

— Няўжо ж, — адобрыла жанчына.

— Я мог бы назваць дзесяткі людзей, дарагушы, якія апынуліся ў цяні, а замест іх выйшаў на святло Базарскі і яму падобныя, — горача гаварыў Жыгалка. — Адным словам, далікатна кажучы, на паверхню ўсплыла ўсялякая непатрэбшчына... — Жыгалка перадыхнуў. — А да чаго давездзены некалі ўрадлівыя нашы палі? Па пяцьшэсць цэнтнераў збіраем, у той час як гной па тры гады ляжыць у хлявах, а які і вывезены, без толку выкарыстоўваецца, пакуль яго зааруць, дык ён увесь выпетрае... Або ўзяць кукурузу: гракі ўсю павыцягвалі з зямлі... Дык як вы, Круталевіч, будзеце апраўдвацца?

Жыгалка сышоў са сцэны і сеў на сваё месца.

— А чаго мне апраўдвацца? — устаў з-за стала прэзідыума сходу Круталевіч. Паправіўшы і без таго гладкія, зачэсаныя «пад польку» русыя валасы і ліслíва ўсміхнуўшыся, ён загаварыў: — Глыбокапаважаныя зялёнагаеўцы, мужчыны і жанчыны! — Круталевіч прыклаў руку да сэрца. — Я зусім не набіваюся, каб вы мяне вярнулі, — кіраўніцтва раёна не згаджаецца адпусціць... Я ўсё рабіў, каб выбіцца ў перадавыя...

— Што казаць, спекулянтамі нас зрабіў! — з задніх радоў выкрыкнуў нехта.

— Няважна, для дасягнення мэты ўсе сродкі добрыя, — прадаўжаў Круталевіч, выціраючы хустачкай успацелы лоб. — Усё было б добра, каб не з'явіўся тут Брагінец. Гэта ён настроіў людзей супраць мяне...

— Правільна! — падтрымаў Базарскі, які сядзеў у пярэдніх радах.

— Няправільна! — запярэчыў Крыгін. — Раскажы лепей пра дамок.

— А што пра яго гаварыць? — прыжмурыў блакітныя вочы Круталевіч. Ён скінуў пылінку з рукава свайго карычневага пінжака:

— Дом мой...

— А чый лес? — пытаўся Жыгалка. — Хто рабіў дом?

— Няважна, — махнуў рукою Круталевіч. — А колькі я аддаў сілы калгасу... Я вас накарміў, адзеў, яшчэ даў на кішэнныя расходы... Брагінец усюды суне свой нос, якая яго справа, што мы калгасны лес на справу пусцілі, — наступаў Круталевіч.

— Не мы, а вы! — выкрыкнуў Крыгін. — А цяпер, калі не пасадзім лес, дык праз некалькі год пяскі падступяць да самай вёскі.

— Брагінец нават умяшаўся ў справы лесарубаў у Дубровінскай пушчы, — прадаўжаў Круталевіч.

— Але, але, — адобрыў з месца Базарскі. — Лес казённы, што Брагінцу да яго, дык жа лезе... а чаму?..

— А таму, — мнагазначна вымавіў Круталевіч, — што ён супрацьстаўляе сябе ўсім... не лічыцца з раённым кіраўніцтвам, з абласным... можа, нават не згодзіцца і з рэспубліканскім...

— Гэны можа! — адобрыў Крыгін. — За праўду да Масквы дойдзе!

— Якая там праўда? — не згадзіўся Круталевіч. — Падумаеш, важнасць якая — Дубровінская пушча — на наш век лесу хопіць...

— Досыць! — злосна выгукнуў Крыгін. — Усё ясна! Стаячае балота — гніе. З лёгкім ветрам!

Усе засмяяліся і запляскалі ў далоні. Унурыўшы галаву, Круталевіч пакінуў трыбуну.

— Цікава, а што скажа самазваны старшыня Зубкоўскі? — спытаўся Швец.

— Я не самазванец, Сцяпан Мікалаевіч, мяне людзі выбралі, — запратэставаў Зубкоўскі, падыходзячы да трыбуны. — Я ўжо гаварыў і гаварыць буду, што зямля наша, калі яе дагледзець, адплаціць хлебаробу, — нібы гутарку ведучы, размаўляў Зубкоўскі. — А будзе жывёла— будзе хлеб і да хлеба.

— Уга! — выгукнуў Крыгін. — Жылі ж мы да вайны, дай божа кожнаму!.. Горка часам праца, ды хлеб ад яе салодкі.

— І без спекуляцыі! — дадаў хтосьці.

— Гаспадарку мы праз год-два паднімем, калі людзі з такім стараннем будуць працаваць, як цяпер узяліся. І без спекуляцыі, як тут падказвалі. У нас павінна быць створана свая база, каб мы змаглі забяспечыць сябе і разлічыцца з дзяржавай не шляхам розных махінацый, а абапіраючыся на нашы наяўныя сродкі, здабытыя нашай сумленнай працай. Я, напрыклад, судзіў бы Круталевіча за тое, што ён без ведама праўлення прадаў калгасны лес і раздаў грошы на працадні. Павышаць працадзень трэба за кошт павелічэння ўраджайнасці палёў і развіцця жывёлагадоўлі.

— Правільна! — загаманілі людзі.

— А што да Дубровінскай пушчы, дык гэта не толькі ўпрыгожанне нашага краю, але і наш ратунак...

— Гэны ў корань глядзіць! — адобрыў Крыгін. — Каму невядома, што жаваранак прылятае на праталіну, шпак — на прагаліну, жораў з цяплом, а ластаўка — з лістом. Адным словам, на ўсё свая пара, прыйшоў да нас працавіты чалавек, дамо яму разгарнуць крыллі!

— Правільна! — падтрымалі людзі.

— Я мяркую так, таварышы, — свяціліся радасцю зыркія вочы Зубкоўскага, — што выкажу вашу думку, калі скажу: галоўнае ў нас сёння — дабіцца адмены павальнай высечкі Дубровінскай пушчы... З астатнім мы самі справімся...

Пачуліся дружныя воплескі.

Паглядзеўшы ў бок Швеца, Зубкоўскі спытаўся:

— Падтрымаеце нас, Сцяпан Мікалаевіч, у гэтай справе?

— Не! — сказаў Швец. — У Мінску далі згоду на высечку Дубровінскай пушчы, а што мне...

— Ах, так! — усклікнуў Зубкоўскі. — Тады няма чаго таўчы ў ступе ваду... Будзем дзейнічаць праз вашу галаву... Я мяркую, што агульны сход «Зялёнага гаю» цалкам падтрымае дзеянне сакратара райкома па зоне МТС Міхаіла Іванавіча Брагінца аб забароне высечкі Дубровінскай пушчы...

— Згодны! — закрычалі зялёнагаеўцы.

— А што да насаджэння калгаснага лесу, дык зоймемся гэтым восенню, — гаварыў Зубкоўскі. — Яшчэ я на пленуме сельсавета мяркую ўнесці прапанову, каб пры рэгістрацыі шлюбу пытацца ў маладога і маладой, колькі і дзе яны пасадзілі дрэўцаў, а пры рэгістрацыі народжаных раіць бацькам пасадзіць хоць адно дрэўца ў гонар іх дзіцяці...

Усе засмяяліся, весела пляскаючы ў далоні.

— А цяпер можна разыходзіцца! — сказаў Зубкоўскі і пайшоў у залу.

— Пачакайце! — усхапіўся Швец. — Сход не скончаны. Я не ўхваляю вашага рашэння аб перавыбранні Кругалевіча... гэта анархія... нельга так дзейнічаць... ва ўсім вінаваты Брагінец, які прыцягваецца да партыйнай адказнасці і за ваш сход, і за спыненне высечкі Дубровінскай пушчы... Ён завысіў свае правы...

Падняўся шум, свіст, выкрыкі абурэння. У гэты час да стала прэзідыума падышоў інструктар райкома пар-

тыі, які, відаць, толькі што прыехаў. Ён перадаў Брагінцу нейкую паперку.

— Таварышы! — звярнуўся да сходу Брагінец. — Прыйшла з Масквы тэлеграма... «Забараніць высечку Дубровінскай пушчы, ператварыць яе ў дзяржаўны запаведнік».

— Ёсць на свеце Масква, — горача сказаў Крыгін. — Ёсць на свеце і праўда.

Швец узяў у рукі тэлеграму, прачытаў, апусціў галаву і, цяжка ступаючы, пайшоў з клуба. Узбуджаныя, гамонячы, выходзілі на двор людзі. Пасля дажджу пасвяжэла, вальней дыхалася.

— Шумяць лясы зялёныя, — паглядзеўшы ў бок пушчы, абапіраючыся на кій, задаволена сказаў Крыгін.

— І будуць шумець, пакуль будзе жыць народ, — заначыў Брагінец.

— Гэна дзела! Мужчыны, павеяў свежы вятрыска, закрасуе і наша зямля. Добра жыць на свеце!

Задаволеныя, усе весела заўсміхаліся.

1955

Саўка Траян

Неяк пад восень у выхадны дзень мы ўтрох паехалі на Нарач, каб трохі адпачыць. Прыбыўшы туды, адразу зайшлі да нашага знаёмага, які аднойчы летняй ноччу на беразе возера расказваў нам цікавыя гісторыі. Дома мы старога не засталі. У вёсцы грукаў бубен, заглушаючы цымбалы, кларнет і скрыпку. Падышлі і мы туды. Там аказаўся і наш знаёмы — Высеўка, які абрадаваўся сустрэчы. Дзяўчаты і хлопцы танцавалі «Юрачку», прыпяваючы:

Ах ты, Юрачка,
Што не жэнішся?
Прыйдзе зімушка,
Дзе ж ты дзенешся?

Нас з першага погляду ўразіў адзін дзяцюк. Ён быў на выгляд непаваротлівы, як мядзведзь, але выкідваў такія каленцы, што можна было толькі пазайздросціць.

— Што за ён? — пацікавіўся хтосьці.

— Зарачанскі хлопец, недзе пад Смаргонню ў малярні працуе, — адказала адна дзяўчына.

— Вунь што... Мусіць, «Смаргонскую акадэмію» скончыў, — усміхнуўся стары.

Мы зацікавіліся, адкуль пайшла гэтая назва.

— Хочаце, раскажу? — прапанаваў нам Юльян Высеўка.

— Вельмі просім! — наперабой загаварылі мы.

Юльян Высеўка адышоўся ўбок, сеў на бервяно каля дома, што стаяў у рыштаваннях. Мы прымайстраваліся каля яго.

— Ужо шмат часу прайшло, можа, нават, сто год, — пыхкаючы люлькаю, пачаў расказ Юльян Высеўка, —

як па загаду аднаго з князёў Радзівілаў недалёка ад мястэчка Смаргонь, сярод дрымучых лясоў, цесляры змайстравалі вялізную адкрытую будыніну — таптыгінскую «акадэмію». Пазней яна стала вядомай як «Смаргонская акадэмія», у якой навучаліся мядзведзі камедыянству, каб забаўляць у каралеўскіх палацах яснавяльможнае панства.

Але больш за ўсё паны любілі паляванне на мядзведзяў. Часцей за ўсё аблавы наладжваліся ў пушчы, недалёка ад Смаргоні, куды выпускаліся прыручаныя мядзведзі, якія не вельмі ўцякалі ад чалавека. Тады лес аж звінеў ад прызыўных гукаў ражкоў, гоману прыгонных сялян і рамеснікаў, якіх выганялі на панскае паляванне.

А пасля палявання паны звычайна шукалі дзяўчат, каб пацешыцца ў палацах пасля балявання. Дарэмна вясковыя прыгажуні на паляванне адзяваліся ў рыззё, хавалі твары, горбіліся, прыкідваючыся старымі, — цікаўныя вочы дваровай чэлядзі, войтаў і цівуноў высочвалі іх, паказвалі панам.

Яшчэ задоўга да адкрыцця «акадэміі» асеўшыя ў лесе цыганы дрэсіравалі медзведзянят, а потым прадавалі панам за дарагую цану. Радзівіл нікога з цыганоў не ўзяў у штаты «акадэміі», а прымусіў прыгоннага цесляра, бондара і цымбаліста Саўку Траяна ўзначаліць гэтую справу. Прычынай, што схіліла Радзівіла прызначыць «прэзідэнтам» Саўку, была незвычайная Саўкава сіла. Дастаткова яму было самага раз'юшанага быка ўхапіць за рогі, стукнуць кулаком па галаве, як той валіўся на зямлю. Да ўсяго гэтага дасціпнасць і штукарства Саўкі, весялосць і музычныя здольнасці гаварылі за тое, што з яго можа быць добры камедыянт. Але бадай самым важным было тое, што ў цесляра падрастала дачка, ды такая прыгажуня, што вачэй не адарваць. Трэба было бацьку быць напагатове, каб у патрэбны момант схаваць дачку.

Аднойчы ўлетку, прыехаўшы ў «акадэмію», Радзівіл падышоў да старога бурага мядзведзя, купленага ў цыганоў, і загадаў:

— Ану, Міхайла, пакажы, як п'яны мужык з кірмашу вяртаецца!

Таптыгін злосна глянуў на пана, зароў і падняўся на заднія лапы, з яўным намерам накінуцца на яго.

— Саўка, барані! — закрычаў перапалоханы Радзівіл.

— Таптыгін! — грозна крыкнуў Саўка, але мядзведзь і вухам не павёў: ён паволі набліжаўся да пана, прыціскаючы яго да сцяны.

Тады Саўка што было сілы ўдарыў кулаком у вуха мядзведзю: той, аглушаны, зваліўся, пакруціў галавою і паскроб кіпцюрамі карак.

— Што за непаслушэнства? — пасмялеў пан. — Гэта бунт!

— Ніякага бунту, паночак, — з-пад рудых кусцістых броваў Саўкі смяяліся зыркія чорныя вочы. — Таптыгін любіць парадак...

— Які? — Радзівіл выцер успацелую лысіну.

— Перш чым мужыку п'янаму быць, дык трэба ж выпіць, — усміхнуўся Саўка.

Перад Радзівілам, высокім і крыху сутулым выпешчаным франтам, з маноклем, у кіцелі з бліскучымі гузікамі, у белых пальчатках, са стэкам, стаяў, шырока расставіўшы абутыя ў лапці ногі, каржакаваты Саўка, у шэрай світцы, якая, здавалася, трашчала на шырокіх плячах.

— Цікава... — вымавіў Радзівіл.

— Пакажы, Таптыгін, — як мужык на кірмашы гарэлку п'е! — загадаў Саўка.

Мядзведзь паслухмяна перакуліў дзве кварты «гарэлкі» (гэта была вада, падсалоджаная мёдам), аблізнуўся і панюхаў скарынку хлеба.

— Фацэцыя! — зарагатаў Радзівіл.

— Ну, а як з кірмашу вяртаецца? — спытаўся Саўка.

Буры, хістаючыся і падаючы, прайшоўся перад панам, які аж заходзіўся ад смеху.

— А як дома жонку б'е? — ухмыльнуўся ў пракураныя вусы Саўка.

Мішка жвава ўхапіў у правую лапу папругу, левай — нібы ўзяў нябачную ахвяру за валасы, нагнуў і пачаў дубасіць.

— Ох-хо-хо! — схапіўся за жывот Радзівіл. — Малайчына, Міхайла, вазьмі за гэта пернік!

Пан падкінуў ласунак угару. Мішка хацеў адбіць пернік, але прамахнуўся, злосна зароў і падняўся на заднія лапы.

— Еш, дурань, то з мёдам! — выгукнуў Радзівіл.

— Ой, што вы нарабілі, — спалохаўся Саўка. — Мядзведзь не любіць, калі яму кідаюць, як сабаку...

— А ліха ведае яго норавы! — затросся Радзівіл, адступаючы назад.

— Таптыгін, супакойся! — крыкнуў Саўка, засланяючы пана, але мядзведзь з разяўленай зяпай наступаў. Тады гаспадар ударыў звера ў другое вуха, і той скарыўся, пакруціў галавою і адышоўся ўбок.

— Што яго дрэнчыць? — дапытваўся Радзівіл.

— Ён не любіць блішчастых гузікаў, — паведаміў Саўка.

— Хо! Гэта ты яго так адукаваў... — працадзіў праз зубы Радзівіл. — А што ён яшчэ ведае?

— Многае. Вельмі здатны да навукі.

— Прыкладне?

— Можа паказаць суседняга пана, які ён ласы да дзяўчат, — сказаўшы, Саўка непрыкметна глянуў на Радзівіла.

— Хе-хе! Штукар ты, Саўка, выдумляеш на сваю галаву. Паказвай, паглядзім!

— Таптыгін! Дык як ягамосць Скірмунт хапае дзяўчат?

Мішка крутнуў галавою, спыніў погляд на цурбане, нібы гэта была дзяўчына, соладка пацягнуўся, пакачаўся па зямлі, потым, крадучыся, падпоўз, схапіў цурбан і панёс, равучы ад задавальнення.

— Ха-ха-ха! — зарагатаў Радзівіл і раптам пасуровеў: — Кажуць, дурны мужык, як варона. Хо-хо! З каго надумаў насміхацца? — Князь разрэзаў паветра стэкам. — Няхай будзе так. Міхайла сёння павязе мяне на санях да касцёла...

— Летам на санях? — здзівіўся Саўка.

— А што ж такое: пасыпаць дарогу соллю, — цвёрда сказаў Радзівіл.

Забегалі слугі. Ім вядома было не адно дзівацтва князя, але такога — і ў сне не снілі. Забралі ўсе запасы солі ў навакольных крамах, каб больш як на кіламетр пасыпаць дарогу. Ужо даўно стаяў мядзведзь, запрэжаны ў сані, тут жа пахаджваў Саўка. На яго панурым твары можна было прачытаць вялікую тугу і роспач. Прыгонныя сяляне пасыпалі соллю ўжо апошнія гоні, як падышоў са сваёй світай Радзівіл. Ён спадылба кальнуў вачыма Саўку і загадаў запрэгчы яго прысцяжным.

— Таптыгіну за тое кара, што не паслухаўся пана, — растлумачыў Радзівіл, — а Саўку — што навучыў яго...

Паўтарадь загад не прыйшлося, увішныя служкі хутка прыпрэглі і Саўку, які ні слова не сказаў, а толькі сціснуў кулакі ў кішэнях.

Гэта было ў першы дзень лета. Як на дзіва, глядзелі людзі, калі ехаў Радзівіл у мястэчка да касцёла і вяртаўся ў «акадэмію». Цяжка было на душы Саўкі, затуманіліся яго вочы. Быццам адчуўшы пакуты Саўкі, мядзведзь лізнуў яго руку. Саўка павесялеў:

— Нічога, Мішка, сцерпім!

— Но-о! — крыкнуў Радзівіл. — Абнюхаліся!

Каля «акадэміі» сабраўся вялізны натоўп, тут жа круціўся цыган з мядзведзіцай Машкай, якую хацеў збыць князю, а самому наняцца ў «акадэмію» на работу.

— Гаспадын князь! — звярнуўся да Радзівіла барадаты павадыр, трымаючы на ланцугу бурую калматую мядзведзіцу. — Купі Машку.

— А што яна ўмее рабіць?

— Ма-ля-да дзяў-чы-на, ма-ля-да дзяў-чы-на па ваду пай-ш-ла! — спусціўшы мядзведзіцу з ланцуга, праспяваў цыган.

Машка паднялася на заднія лапы, узяла ў павадыра палку, паклала яе на плечы, нібы каромысла, і пайшла «па ваду», аглядаючыся па баках. Праз некалькі крокаў яна апусцілася на зямлю, зрабіла пярэднімі лапамі такія рухі, нібыта набірала з рэчкі ваду ў вёдры, і потым, зноў падняўшыся на заднія лапы, пайшла да цыгана, ужо апусціўшы галаву і сутулячыся, нібы несучы на каромысле два цяжкія вядры з вадой.

— І ўсё? — спытаўся Радзівіл.

— Яна ма-ля-да, купі і вазьмі, гаспадын князь, мяне на работу, не такія фокусы ўбачыш.

— Пшоў вон!

— Гаспадын князь... — стаў на калена барадаты цыган.

Але Радзівіл не слухаў яго. Ён падышоў да Саўкі, кальнуў вачыма, поўнымі гневу, і злосна сказаў:

— Да зімы Таптыгін павінен стаць ласкавым, як цяля. Яго я выпушчу ў лас, калі з'едуцца заморскія госці на паляванне.

Так і разышліся пан з мужыком. Саўка стаў задуменным, шкада яму стала звера, які прызначаўся для пацехі панам. «Што б такое зрабіць, як навучыць, каб мядзведзь пастаяў за сябе?» — думаў Саўка. Марудна ішло навучанне. Саўка дамагаўся, каб у сценах «акадэміі» Таптыгін быў рахманым, але калі выпускаў яго ў лес, дык прымушаў асцерагацца. Да зімы такі Саўка дабіўся свайго: як толькі Міхайла пераступаў парог «акадэміі», ён насцярожваўся, а калі ў лесе чуў ражок і чалавечы голас, адразу займаў абарончую пазіцыю. Калі ж мядзведзь заўважаў у каго стрэльбу, дык гатоў быў тут жа кінуцца на яе ўласніка і абяззброіць яго.

Ужо скавала зямлю, яна аж звінела. Да Радзівіла з'ехаліся госці з усяе Еўропы. Як толькі выпаў першы снег, было прызначана паляванне на мядзведзяў. Паднялі на аблаву насельніцтва наваколля. Абкладчыкі даўно былі на сваіх месцах, як досвіткам у нядзелю прыехаў у вазку на чатырох гнядых, запрэжаных цугам, князь Радзівіл. Пакінуўшы ў вазку футра і стрэльбу, у лёгкай паляўнічай куртцы, падпяразаны патранташам і з кінжалам збоку, пан зайшоў у «акадэмію». Саўка з гадзіны на гадзіну чакаў Радзівіла, а ўбачыўшы яго, зняў шапку і нізка пакланіўся.

— То як, прыручыў Міхайлу? — замест прывітання спытаўся Радзівіл.

— А як жа! — адказаў Саўка. — Калі ёсць які ласунак, можаце з рук даваць.

— Таптыгін! — асцярожна звярнуўся пан. — На пернік!

Мядзведзь падышоў да князя і ўзяў з рук ласунак, з'еў і, стаўшы на заднія лапы, яшчэ прасіў.

— То і добра, — паспакайнеў Радзівіл, — выпускай яго ў лес.

— Мішка! На прагулку! — голас у Саўкі задрыжаў.

Мядзведзь ціха зароў, як быццам заплакаў, выцер лапамі вочы і паволі пайшоў з «акадэміі», нібы адчуваючы, што назаўсёды з ёю развітваецца.

— Ты пойдзеш са мною, — звяртаючыся да Саўкі, сказаў Радзівіл. — Я хачу мець у сваім кабінеце шкуру мядзведзя.

Старшы абкладчык, які на працягу некалькіх месяцаў вывучаў паводзіны мядзведзя ў лесе, адвёў

князю адпаведнае месца. Тут жа быў і Саўка. Яго думкі цяпер былі заняты тым, як бы ўратаваць дачку Настасю, каб яна не стала ахвярай магната. Звычайна паны пасля палявання дзе-небудзь на ўскраі лесу перакусвалі, а падпіўшы, хапалі дзяўчат і везлі ў палацы.

Пачалася аблава. Пушча напоўнілася гукамі ражкоў, шумам, трэскам, людскім гоманам. Неўзабаве то ў адным месцы, то ў другім прагучалі стрэлы. Радзівіл захваляваўся: як бы яго не абмінула паляўнічае шчасце. У гэты час зусім блізка паказаўся мядзведзь. Закалаціліся рукі ў Радзівіла. Ён зладжыўся і стрэліў, але толькі параніў звера. Таптыгін, дзіка зароўшы, кінуўся на пана.

— Саўка, ратуй! — крыкнуў напалоханы Радзівіл.

— Міхайла! — гукнуў Саўка, але раз'юшаны звер ці то не пачуў, ці не захацеў яго слухаць.

Тады Саўка перагарадзіў яму дарогу. Таптыгін лапаю адштурхнуў павадыра, разадраўшы яму шчаку.

— Пся крэў! — аж зароў Радзівіл. — Заб'ю аднаго і другога.

— Гэтак? — цярпенне Саўкі лопнула ўраз. Таптыгін, пашкадуй пана, — не загадаў, а нібы папрасіў ён мядзведзя.

Мядзведзь, выбіўшы стрэльбу з рук аслупянелага Радзівіла, абхапіў лапамі князя, патрос, як грушу, і кінуў на зямлю. Абкладчык, які ўсё гэта бачыў, пусціўся наўцёкі. Саўка пастаяў у нерашучасці, потым узяў панскую стрэльбу, патранташ і сказаў:

— А цяпер, Таптыгін, дай бог ногі!

І яны зніклі ў гушчары. У той жа дзень і сям'я Саўкі пакінула вёску.

Калі Радзівіл акрыяў, дык загадаў прачасаць усе лясы аколіцы, каб знайсці бунтара Саўку Траяна («Смаргонская акадэмія» пасля аблавы была закрыта). Колькі ні шукалі, нідзе не знайшлі. Толькі пасля гэтага то ў адным месцы, то ў другім пачалі гарэць маёнткі. Паны казалі, што гэта работа «Саўкі-разбойніка». І яшчэ здаралася, што мядзведзь нападаў на паноў. Сустрэне мужыка ў світцы і лапцях — не зачэпіць, а як пана з блішчастымі гузікамі — абхопіць лапамі, прыцісне да сябе, патрасе і кіне. Бывалі выпадкі, што яшчэ і па карку дасць. Потым пайшла чутка, што Саўка Траян падаўся да Кастуся Каліноўска-

га, нібы ў таго быў правай рукою. Ну і латашыў жа ён паноў! Што з Саўкам далей стала, ніхто не ведае. Але людзі і цяпер яшчэ ўспамінаюць цымбаліста і штукара — памяць аб ім жыве...

На гэтым Высеўка скончыў. Мы, уражаныя, доўга маўчалі.

— Адкуль вам вядома гэтулькі цікавых гісторый? — не ўтрымаўся мой сябра.

— А вы часцей бывайце ў гушчы народа, яшчэ мудрэйшае пачуеце. — Юльян Высеўка выбіў аб бервяно патухлую люльку, зноў набіў яе мультаном і задыміў. — Толькі да ўсяго трэба падыходзіць з розумам, адбіраць... Я так лічу: людзі павінны ведаць, што вытваралі некалі паны... Яшчэ важна тое, што зямля наша ўскарміла такога Саўку, ды не аднаго, пра іх не толькі нашы людзі, але і ўвесь свет павінен ведаць... Яны загінулі недарэмна...

А дзяўчаты спявалі:

Ой, рэчанька, рэчанька,
Чаму ж ты не поўная,
Люлі, люлі, люлі,
Чаму ж ты не поўная?

Час позні, нам трэба адпраўляцца ў дарогу, але не хочацца, гэтак добра ў ціхім кутку Нарачаншчыны. Развітаўшыся з Юльянам Высеўкам, мы паабяцалі пры зручным выпадку яшчэ да яго зазірнуць.

1956

На скрыжаванні дарог

Быстры, серабрысты Нёман у затоцы нібы спыніўся ў сваім імклівым бегу, закружыўшы ў віры пажоўклае лісце. Зайшло сонца. У сіняй гладзі вады, як у люстэрку, адбіліся блакітным ззяннем месяц, залацістыя зоры, пуховыя воблакі, што, як статкі баранчыкаў, паволі плылі з поўначы на поўдзень. На пагулянку выйшаў, відаць, сом. Ён раз-пораз усплёскваў ваду, парушаючы вячэрнюю цішыню.

На крутым беразе рэчкі раслі каржакаватыя дубы, раскінуўшы свае галіны, утвараючы своеасаблівыя шатры. Далей стройнымі радамі ўзвышаўся саджаны сасновы падлесак, пахла смалою. Дзесьці, нібы малое дзіця, заплакала сава: «Ку-га-а!», потым быццам засмяялася: «Хо-хо-хо-о!» Лес напоўніўся рэхам. З рэчкі павеяла прахалодай.

— До-о-бра-а!.. — гаворыць сам сабе Мірон Андрэевіч Корань, высокі і сутулы стары, з парэпанымі рукамі, у акулярах, з сівымі апушчанымі вусамі і шэрымі вачыма. Ён закінуў у рэчку вуду са званочкам, пасля ўзяў абвязаны белай анучкаў збанок за ручку, ускінуў на плячо паліняялы рукзак і цяжкаю хадою падышоў да кастра.

Юшка са свежай рыбы ўжо кіпела, у носе казытаў прыемны пах. Корань зменшыў агонь, каб не выкіпаў навар, прысеў. Мы былі ў добрым настроі: як-ніяк, а на юшку рыбы налавілі, хацелася каля кастра пагаварыць, падумаць, памарыць. Яшчэ мне карцела пачуць ад старога пра першыя дні рэвалюцыі ў Петраградзе. Корань тады працаваў качагарам на Пуцілаўскім заводзе. Патрэсквала сухое голле, час ад часу ўзвіваліся языкі полымя, разразаючы цемень, навокал мігцелі цені.

— Ну і абмялеў Нёман, проста не пазнаць рэчкі, — загаварыў Корань. — Што ж, многа вады сплыло... Бывала, калі з бацькам плыты ганялі... Дзіва, гэтак лясы спляжыць!.. Быў я сёння на сваёй радзіме... Там, дзе раней шумела пушча, цяпер гола... хоць у бубен бі...

— А вы хіба з гэтых мясцін? — спытаў я.

— Родам я з вёскі Каласовічы, недалёка ад нас і пачынаецца славутая рэчка, — адказаў стары. — Дзе б я ні быў: ці ездзіў на паравозах і суднах, ці стаяў каля топак электрастанцый, я часта з замілаваннем успамінаў радзіму, сцежкі, дзе вучыўся хадзіць.

— Цікава, — аж прыўстаў я. — А мне адзін чалавек з сур'ёзным выглядам даводзіў: паколькі рабочы па сваёй прыродзе інтэрнацыяналіст, то што́ яму да радзімы...

— А па-мойму, — папраўляў агонь Корань, — толькі той чалавек, які па-сапраўднаму любіць радзіму, свой народ, сваю культуру, звычаі і мову, якой маці навучыла, можа быць сапраўдным інтэрнацыяналістам...

Мне ніколі не прыходзілася гаварыць з рабочым на гэтую тэму, а таму я пастараўся падтрымаць размову.

— Хто яго ведае чаму, але так здарылася, — пачаў я, — што на нашу краіну і на яе людзей некаторыя глядзелі зверху ўніз. Казалі, што наш народ забіты, не мае характару, чаго ад яго чакаць?..

— Н-да!.. — пасуравеў Корань. — Давайце ўдакладнім: хто імкнуўся прынізіць беларусаў? Паны распаўсюджвалі аб іх думку, што гэта людзі цёмныя, што ім не ўласцівы высокія ідэалы. З лёгкай рукі нейкага пана, які напісаў пра беларуса, пэўна, з расказу такога ж самага пана, яго іначай і не ўяўлялі, як з каўтуном на галаве, ціхім і пакорлівым. Давайце разбяромся, ці гэта так.

Мяне і раней цікавіў Корань, з ім было аб чым пагаварыць, але сёння ён паўставаў у іншым святле. Недарма кажуць: каб чалавека пазнаць, трэба з ім пуд солі з'есці. Не звяртаючы ўвагі на юшку, якая моцна кіпела, я слухаў старога. Але Корань не з такіх, каб дарэмна псаваць рыбу, — ён зняў з палкі закураны салдацкі кацялок з юшкай і паставіў збоку на вуголле.

— І трэба ж было беларусу пасяліцца на скрыжаванні дарог, — набіўшы люльку мультаном, задыміў Корань. — Колькі па іх праходзіла ўсялякіх заваёўні-

каў, якія імкнуліся захапіць дабро, здабытае працаю нашых рук. Разам з рускімі і ўкраінцамі беларусы білі Мамая на Куліковым полі, Радзівіла пад Мінскам, Карла XII каля вёскі Лясная і пад Палтавай, Напалеона на Бярэзіне, войскі кайзера Вільгельма II і легіёны Пілсудскага, нарэшце, білі орды Гітлера. Незлічоныя курганы, дзе парахнеюць косці чужынцаў, — гэта нямыя сведкі шматлікіх бітваў, што тут адбываліся. На беларускай зямлі неаднойчы разыгрываліся крывавыя драмы, і, зразумела, нашаму брату нямала пападала. Не раз крывёю ўмываліся. Прайшоўшы праз такую школу выпрабаванняў, беларус загартаваўся, на векі вечныя парадніўся з братнімі народамі, стаў незалежным і больш за ўсё любіць радзіму і свабоду. — Корань падумаў. — Мінчане адны з першых у семнаццатым годзе патрабавалі рашучых дзеянняў, звяржэння ненавіснага Часовага ўрада. Значыць, разумелі, што да чаго! Палешукі першыя ў васемнаццатым годзе паднялі паўстанне супраць кайзераўцаў. Гэта што-небудзь ды значыць!

— Плысці супраць плыні нялёгка, — уставіў я. — Колькі гаварылі і пісалі, што беларус ціхі, няздатны пастаяць за сябе. У некаторых гэтая думка ўсталявалася. Паспрабуй давядзі ім.

— А давесці трэба! — Корань пастукаў люлькай па абцасе юхтовага бота, выбіваючы попел. — Англічане кажуць: «Чыстае сумленне не баіцца абвінавачванняў». Беларус таму, што яго зневажалі, не стаў горшы. Бруднае да чыстага не прыстае. Праўда, беларусы, як і ўсе людзі на зямлі, неаднолькавыя. Трапляе часам і людскі шлак, але не яго я маю на ўвазе, калі гавару пра беларусаў.

Мне прыемна было пачуць ад рабочага такую думку аб сваіх людзях.

— Мірон Андрэевіч! — звярнуўся я да Кораня. — А дзе вы былі і што рабілі ў час вайны?

— Якой вайны? Я іх тры пражыў.

— Вайны з фашыстамі.

— А-а-а... — Стары падумаў. — Пра сябе як быццам і не зручна гаварыць, але раскажу.

У гэты час забрынкаў званочак, і Корань стрымгалоў кінуўся да рэчкі, адкуль у яго спрыт узяўся. Ён выхапіў вудзільна, пацмокаў, паахаў, зноў начапіў прынаду і закінуў вуду.

— Недарма кажуць: паспяшыш — людзей насмяшыш, — вяртаючыся да кастра, шкадаваў ён. — І нешта добрае бралася... Няйначай галавень... толькі луской бліснуў...

Корань прымайстраваўся каля шурпатага дуба і загаварыў:

— На другі дзень, калі фашысты прыйшлі ў Мінск, я кінуў работу на электрастанцыі і з сям'ёю падаўся на бацькаўшчыну, у Каласовічы. З блізкіх родных там нікога не асталося — адны паўміралі, а другія разбрыліся па свеце. Бацькава хата даўно струхлела, і нават вуглоў не было. Закватаравалі мы ў канцавой хаце, ва ўдавы Мальвіны Дзяругі, старой кабеты. Яна была ціхая, здавалася, вады не замуціць, толькі ўпалыя вочы неяк асабліва гарэлі. Я неяк застаў яе за работаю: яна выкройвала торбу з кужэльнага палатна. Адна ўжо была гатова. «Навошта вам, цётка Мальвіна, гэтыя торбы?» — спытаўся я. «Родненькі, — апаліла яна мяне сваімі праніклівымі вачыма, — не чакай дабра ад гэтага гадаўя. Чаго іх прынесла нячыстая сіла да нас? Каб парабаваць. То, можа, торбы спатрэбяцца — ці схаваць што, ці хадзіць з імі...» Праз некаторы час Мальвіна стала разведчыцай. Але я забягаю наперад.

— Хіба вы былі ў партызанах? — пацікавіўся я.

— Так, — сцвердзіў Корань. — Павінен вам сказаць, што не ў маёй натуры выхваляцца, але я падняў Каласовічы на барацьбу. Хоць каб не я зрабіў, другі б знайшоўся. Праўда, пакуль разварушыліся каласавічане, прайшоў пэўны час. Людзі нездаволены былі, што савецкае войска так паспешліва адступіла. «Нейкі, мусіць, непарадак, — гаварылі. — Пэўна, нехта даў зяўка». Але калі падняліся, горача было фашысту на нашай зямлі. Што праўда, то праўда, — ціхі наш народ, але да пары, пакуль разгневаецца, а потым толькі трымайся! Мне нашы людзі нагадваюць захаваную сілу спружыны, якая моцна б'е, вызваляючыся ад сціскання.

— А для чаго цётцы Мальвіне патрэбны былі торбы? — напомніў я.

— Начапіўшы торбы, прыкінуўшыся жабрачкай, з кіем у руках, уся ў чорным, цётка Мальвіна скалясіла некалькі раёнаў, збіраючы звесткі аб праціўніку, — паведаміў Корань. — Пра яе кемлівасць і адвагу шмат можна гаварыць, але я раскажу пра самае галоўнае. Аднойчы на наш атрад навалілiся вялікія сілы гітле-

раўцаў з танкамі. Прызнацца па праўдзе, моцна тады фашысты білі партызан — мы сыходзілі крывёю. У нас не было чым абараняцца ад танкаў. І вось у баі пад вёскай Забалоцце, дзе партызанам пагражала поўнае акружэнне, гэтая старая жанчына са звязкай гранат выйшла на паядынак з танкам. У танку разляцелася гусеніца, і страшыдла з крыжам задыміла. Сваёй геройскай смерцю Мальвіна Дзяруга натхніла партызан і фактычна выратавала атрад. І гэта зрабіла простая беларуская сялянка. Пазайздросціць можна!

— Згодзен, — сказаў я.

— А колькі было слаўных спраў у іншых нашых жанчын у час вайны, я ўжо не кажу пра мужчын — партызан і савецкіх воінаў, — усхвалявана гаварыў Корань. — Уся Беларусь узнялася на барацьбу. Нашаму народу даражэй за ўсё свабода. Дзеля яе нашы людзі не шкадавалі жыцця. Два мільёны дзвесце тысяч загінула нашых людзей на фронце і ў тыле праціўніка. Акрамя гэтага, гітлераўцы трыста восемдзесят тысяч юнакоў і дзяўчат вывезлі ў Германію. Фашыстам ва ўсім памагалі людзі з чорнымі душамі — беларускія буржуазныя нацыяналісты, будзь яны праклятыя! Але народ выстаяў. — Корань уздыхнуў. — Як ні цяжка нам узнімаць гарады і вёскі, але трэба паклапаціцца і пра герояў нашага народа, ушанаваць іх памяць.

Корань гаспадарлівым вокам паглядзеў на юшку, зняў кацялок з вуголля, і мы сталі рыхтавацца да вячэры. Разліўшы страву — мне ў вялікую салдацкую конаўку, а сабе ў пагнутую алюмініевую міску, — стары вывернуў рыбу ў агонь.

— Што вы зрабілі? — здзівіўся я.

— Н-да... — Корань ухмыльнуўся. — Сапраўдны рыбак ніколі не будзе есці вываранай рыбы. Які з яе наедак!

Стары моўчкі сёрбаў юшку. Я спрабаваў загаварыць пра самае галоўнае, дзеля чаго паехаў на рыбалку, пра Петраград, але ён зрабіў выгляд, што не чуе мяне. Тады я пачаў есці. Якая гэта была смачная юшка, можа ведаць толькі той, хто хоць раз у жыцці ласаваўся ёю каля кастра ўначы. Не ў крыўду хай будзе сказана: ні адна самая найлепшая гаспадыня на кухні такой ежы не згатуе! Павячэраўшы, Корань закурыў, потым памыў кацялок, набраў вады і паставіў на жар для чаю.

— Чалавек, груба кажучы, нагадвае мне крыху топку катла, — сказаў Корань. — Добра заправіш яе — пары будзеш мець у дастатку...

— Мірон Андрэевіч! А як вы гледзіце на тое, што паравыя катлы, на якіх вы паўвека працуеце, у будучым страцяць сваё ранейшае значэнне? — запытаўся я.

— Як я на гэта гляджу? — Корань, відаць, не чакаў такога пытання, ён моцна пацягнуў з люлькі і закашляўся. — Катлы зрабілі сваю справу і ў музеі зоймуць належнае месца... Хоць не адмовіліся ж мы ад каня, а чаму адмаўляцца ад катла... Ён яшчэ паслужыць чалавеку...

Мне казалі, што Корань, працуючы качагарам на Кіраўскім (былым Пуцілаўскім) заводзе, чуў прамову Леніна. Мяне гэта вельмі цікавіла, і я хацеў навесці яго на ўспаміны.

— Мірон Андрэевіч! Кажуць, што вы бачылі Леніна? — нарэшце спытаў я. — Які быў Ільіч?

— Помню — жвавы такі, але не мітуслівы, — заззяў Корань, — на ўсіх ласкава паглядае. Яго слова разумеў кожны, ды і як не разумець, калі яно гаварылася ў інтарэсах рабочага і ў абарону ўсяго народа. Вядома, яго разумелі лепш, чым іншых.

І Корань расказваў далей:

— Гэта было ў маі 1917 года. Эсэры хацелі правесці на Пуцілаўскім заводзе мітынг. Пры дапамозе салодкіх прамоў Чарнова яны думалі сагітаваць сорак тысяч пуцілаўцаў на падтрымку Часовага ўрада.

А Чарноў толькі на словах афарбаваны ў колер рэвалюцыі. Акрамя сувязі з масамі, якім ён гаварыў адно, Чарноў меў сувязь з буржуазіяй, якой гаварыў зусім другое.

Эсэры пачалі агітаваць рабочых: прыходзьце, моў, на сход. Прыедзе красамоўнейшы з прамоўцаў — Віктар Чарноў.

Даведаўшыся пра гэта, мы, беспартыйныя, пачалі прасіць бальшавікоў паведаміць у ЦК партыі, у палац Кшэсінскай.

Пуцілаўскі завод — найвялікшы арсенал, які выробляў ваеннае ўзбраенне, вялікая маса рабочых, спаяных адзінай воляй і пралетарскімі інтарэсамі. Гэты калектыў заўсёды даваў рэвалюцыйны тон усяму рабочаму Піцеру, наводзіў страх на буржуяў стальной сваёй згуртаванаю грамадой. Калі рушыць саракаты-

сячная маса Пуцілаўскага завода да Нарвскіх варот, якая сіла спыніць?

Мітынг пачаўся ў тры з паловай гадзіны дня на вялізнай плошчы заводскага двара. Гэта было вядомае месца пуцілаўскіх агульназаводскіх сходаў.

Трыбуна была на скорую руку збіта будаўнічым цэхам без усялякага ўбрання, без кветак, простая драўляная трыбуна.

Калі прагуў гудок, рабочыя першай змены выйшлі з цэхаў, спяшаючыся, на хаду пакуллем выціраючы рукі.

Хутка запаўняецца плошча, рабочыя займаюць чыгуначныя платформы: хто стаіць, хто садзіцца на край; усаджваюцца і стаяць на балванках, узбіраюцца на прылягаючыя карпусы — сталепракатны і жалезапракатны, на старую галоўную кантору. Тут і барадатыя старыя, і сярэднія, і зялёна-маладыя — стракаты пуцілаўскі састаў. Тут і салдаты, якія тады працавалі на заводзе.

Прамоўца Чарноў красамоўна заклікае масу падтрымліваць Часовы ўрад, выплаўляць гарматы, рабіць снарады — шасцідзюймовыя, фугасныя і саракадвухсантыметровыя і, галоўным чынам, — гарматы, гарматы і гарматы для прадаўжэння вайны.

Не цяжка было ў той час сабраць мітынг, але не кожны прамоўца мог уздзейнічаць на рабочага.

Слухаюць яго ўважліва, ветліва, хоць ведаюць, што ён гаворыць не тое, чаго хочуць усе.

Тады яшчэ меліся сярод некаторай часткі рабочых абарончыя настроі. Не такі просты быў пераход да ліпеньска-кастрычніцкай барацьбы.

Калі скончыў гаварыць Чарноў, раптам з'явіўся Ільіч. Неяк знянацку, з саракатысячнай масы падняўся ён на трыбуну.

І ў процівагу таму, што гаварыў Чарноў, Ленін даводзіў, што неабходна перш за ўсё заключыць мір без анексій і кантрыбуцый, спыніць кровапраліцце і голад, якія перажывае краіна.

Не ведаю, ці знойдуцца такія словы, каб перадаць тое вялікае захапленне, тую сілу, якой ён падпарадкаваў усіх, хто яго слухаў.

І калі Ільіч, гаворачы ад імя ўсіх і за ўсіх, выказаў свае думкі адносна вайны, пералом сярод пуцілаўцаў адбыўся на вачах, і чацвёртага мая пуцілаўцы на Неў-

скім, а потым першага ліпеня ля магілы ахвяр рэвалюцыі патрабавалі:

— Далоў дзесяць міністраў-капіталістаў, далоў Мілюкова і Гучкова дарданельскіх!

Рабочыя і цяпер помняць усё, што гаварыў Ільіч.

І кожны пуцілавец помніць гэтую грандыёзную карціну мітынгу рабочых, гатовых пайсці на любую барацьбу.

Гэты мітынг даў вельмі многа для гісторыі. Ён нацэліў пуцілаўскую масу, а пуцілаўская маса нацэліла ў рэвалюцыю. І гэты дзень я памятаю як самае цудоўнае ў маім жыцці, таму што ў гэты момант я ўбачыў велізарны пералом у розумах рабочых, зроблены сілай ленінскай праўды.

Корань змоўк. Я быў узрушаны ад простага, але пераканаўчага расказу старога, які сам усхваляваўся і мне перадаў гэта хваляванне.

— Скажыце, можа, вам яшчэ калі прыходзілася бачыць Леніна? — спытаўся я.

— Не, больш не давялося, — адказаў Корань. — А вось майму сябру, рускаму рабочаму, аднойчы пашчаслівіла гаварыць з Леніным вось так, як я з вамі гавару. Гэты сябар узяў замуж маю зямлячку. Яны жылі ў Ленінградзе, і ў час блакады ён памёр. Калі скончылася вайна, жонка вярнулася на радзіму. Я на днях быў у яе... Кабета перадала мне адну цікавую рэч. — Корань дастаў з кішэні пацёртую запісную кніжачку і ўрачыста прамовіў: — Мой сябар вось у гэтай кніжачцы — ён ніколі не разлучаўся з ёю да апошняга дыхання — расказвае пра Ільіча.

— Прачытайце, калі ласка, — узрадаваўся я.

Мы падклалі галля, ярка ўспыхнуў агонь. Корань разгарнуў запісную кніжачку (папера пажоўкла ўжо, сцерліся асобныя літары) і, запінаючыся, пачаў чытаць:

«Калі Часовы ўрад быў скінуты, Керанскі, які ўцёк, пераадзеўшыся ў жаночую вопратку, дваццаць сёмага кастрычніка павёў красноўскую банду на Петраград, і пад Лугу хлынулі з фронту верныя яго абаронцы, сябры Керанскага.

Ваенна-рэвалюцыйны камітэт у Смольным, спяшаючыся, арганізаваў баявыя атрады для адпору Керанскаму. Але пуцілаўцы, не чакаючы агульнай мабілізацыі Петраграда, самі арганізавалі атрады Чырвонай

гвардыі і проста з тэрыторыі завода паяздамі і пеша пайшлі на Заходні фронт, на Краснае Сяло, на Тайцы, на Лугу, супраць контррэвалюцыйнай арміі.

Некалькі дзён быў я з атрадам пад Лугай. Там, у лясах Лужскіх, прыйшлося нам сустрэцца з атрадамі Керанскага. Мы ім падсыпалі куль, і яны вымушаны былі ўцякаць, як пацукі. Але ў нас не хапала панарам для гармат і не было правадоў і апаратаў для палявой тэлефоннай сувязі, а яшчэ прадбачыліся сутычкі з гатчынскай кераншчынай.

Тады я быў тэрмінова камандзіраваны на Пуцілаўскі завод для неадкладнай дастаўкі на фронт панарам і тэлефоннага абсталявання.

Я вярнуўся ў Піцер, прыняў усе неабходныя меры і, пакуль таварышы рыхтавалі ўсё патрэбнае, дзяжурыў у заводскім камітэце.

Пад трыццатага кастрычніка, прыкладна ў гадзіну ночы, дзяжурыў я з адным таварышам у памяшканні былога вагоннага аддзела Пуцілаўскага завода. На двары было сыра і холадна. Прагаладаліся. На пліце ў маім салдацкім кацялку зварылі бульбу, якую нам прынёс заводскі агароднік. Згатавалі чаю і размаўлялі аб падзеях. Я расказваў пра тое, як мы біліся на фронце.

Раптам аднекуль у суседнім пакоі, які вядзе да выхаду, з'яўляюцца дзве постаці. Адна — у скуранай куртцы, у скураных штанах і ў рускіх ботах, з пісталетам на баку, а другая — сярэдняга росту, у асеннім паліто з паднятым каўняром і кепкай на галаве. Уваходзяць ціха і ідуць да нашага стала.

Мы ў сваю чаргу ідзём да іх насустрач.

Я зараз не помню, хто быў другі, але чалавек у паліто быў Ленін.

Мы трохі захваляваліся, чаму так позна Ільіч на заводзе. Спачатку меркавалі, што якое-небудзь асаблівае здарэнне яго сюды прывяло.

Яны прыйшлі да нас у пакой, і Ільіч пачаў распытваць. Ён задаваў мноства пытанняў, сярод якіх мне запомніліся:

— Які настрой на заводзе? Як рэагуюць рабочыя на захоп улады? Ці ідуць рабочыя на фронт?

Мы яму растлумачылі, што настрой на заводзе добры, вялікая колькасць рабочых паслана ўжо на фронт. Узбраення спачатку не хапала, але зараз дастаткова. Арганізуем дадатковыя атрады. З пульманаўскіх ваго-

наў для перавозкі вугалю са спецыяльнай сталі, якая ёсць на заводзе, зрабілі нядрэнны браняпоезд.

Тут я яшчэ дадаў:

— Бяру неабходныя для фронту панарамы і тэлефонны матэрыял для сувязі і вяртаюся заўтра з імі ў атрад.

Затым прапанавалі мы яму чаю і звараную бульбу:

— Можа быць, хочаце, Уладзімір Ільіч, есці?

Ён ахвотна згадзіўся:

— Не зашкодзіць...

Ён з'еў бульбы з хлебам і выпіў шклянку чаю. І я сказаў бы, што ён быў галодны. Бачыў я — еў ён з ахвотай. Відаць, заняты сур'ёзнымі справамі, не меў часу падумаць пра яду.

Калі мы запыталі яго аб прычыне прыезду, ён сказаў, што вяртаецца з фронту.

— Я заехаў па дарозе даведацца, якое становішча на Пуцілаўскім заводзе.

Мы сядзелі ўчатырох. Паўгадзіны Ільіч з намі гутарыў.

Гэтую гісторыю пра тое, як Ільіч еў бульбу ў пуцілаўскім заўкоме, ведаюць усе пуцілаўцы.

Было ўжо вельмі позна, калі Ільіч, цёпла развітаўшыся з намі, пацiснуўшы нам моцна рукі, пажадаў поспехаў і выказаў упэўненасць у тым, што мы пераможам.

Мы яго праводзілі да выхаду з завода і выпусцілі праз брамку вагоннага аддзела.

Потым мы вярнуліся ў памяшканне заводскага камітэта, поўныя пачуцця асаблівай радасці ад гэтай сустрэчы».

Скончыўшы чытаць, Корань беражна паклаў запісную кніжачку ў кішэню пінжака. Мы былі пад уражаннем падзей даўно мінулых дзён, з якіх пачалася вясна чалавецтва.

— Мірон Андрэевіч! А што вы рабілі ў першыя дні рэвалюцыі? Дзе былі?

— У шмат якіх месцах быў, — успамінаў Корань. — Між іншым, разам з братвой з «Аўроры» ўдзельнічаў у разгроме контррэвалюцыйнай Стаўкі ў Магілёве... Салдаты пры мне на станцыі царскага генерала Духоніна, які спрабаваў наладзіць контррэвалюцыйны мяцеж супраць Савецкай улады, уходалі... З таго часу ў Беларусі асталяваўся... Пацягнула на радзіму...

— Чаму ж вы асталіся беспартыйным?

— У той час я меў адукацыю за народную школу, а калі падвучыўся, шмат у мяне на гэта пайшло часу, дык адчуў, што старэць пачынаю, — уздыхнуў Корань. — Але душою я заўсёды з партыяй... Яна вывела мяне, маіх дзяцей і мой народ у людзі... З нашай сям'і ў шаснаццаць чалавек толькі я са старой і трое ўнукаў беспартыйныя... Добра з партыяй і ў радасці і ў горы... Партыя, як маці, і патрабавальная і ласкавая... Яна ўзняла і тутэйшага чалавека на недасягальную вышыню... — Стары падумаў і заключыў: — Так што беларусы разам з рускімі і ўкраінцамі, з усімі савецкімі людзьмі заўсёды былі і будуць на перадавой лініі агню, такі іх характар...

Корань змоўк і паглядзеў на кацялок, у якім вада напалову выкіпела. Мы пачалі рыхтавацца піць чай. Стаяла цішыня. Толькі калі-нікалі было чуваць, як пляскаліся хвалі, набягаючы на пясчаныя берагі.

1956

Змест

Гурскі І.

Г95 Расцвілі вішні: Апавяданні. — Мн.: Маст. літ., 1989. 311 с., [1] л. партр.

ISBN 5-340-00263-2.

Гурский И. Расцвели вишни: Рассказы.

У кнігу Ілы Гурскага (1899—1972) увайшлі лепшыя апавяданні з кніг «Над Нёманам» (1945), «На родных гонях» (1948), «Зары насустрач» (1949), «Неспакойныя характары» (1955), «У вялікай дарозе» (1958), «Родная дарога» (1961).

Рэвалюцыйныя падзеі Вялікага Кастрычніка, подзвіг савецкіх людзей у гады Вялікай Айчыннай вайны, мірныя стваральныя будні роднай рэспублікі — такі тэматычны абсяг апавяданняў пісьменніка.

Г $\frac{4702120201-156}{М\ 302(03)-89}$ БЗ 50—89 ББК84Бел7

Литературно-художественное издание

Гурский Илья Данилович

РАСЦВЕЛИ ВИШНИ

Рассказы

Минск, издательство «Мастацкая літаратура»

На белорусском языке

Літаратурна-мастацкае выданне

Гурскі Ілья Данілавіч

РАСЦВІЛІ ВІШНІ

Апавяданні

Рэдактар *В. М. Хлебавец.* Мастак *П. В. Калінін.* Мастацкі рэдактар *Л. Я. Прагін.* Тэхнічны рэдактар *Л. М. Шлапо.* Карэктар

ІБ № 3370

Здадзена ў набор 12.12.88. Падп. да друку 07.08.89. Фармат 84×108¹/₃₂. Папера друк. № 1. Гарнітура літаратурная. Высокі друк. Ум. друк. арк. 16,38+0,11 укл. Ум. фарб.-адб. 16,49. Ул.-выд. арк. 16,99. Тыраж 8600 экз. Зак. 2224. Цана 1 р. 40 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Друкарня «Перамога», 222310, Маладзечна, вул. В. Таўлая, 11.